

Бөртө Чоно

(Чыңгызхандын өмүрү жөнүндө тарыхый роман)

Которгон А. Саспаев

БАСМАГА ДАЯРДООЧУДАН

Жапон жазуучусу Ясашинин өз мекенинде он сегиз жолу жарык көргөн «Бөртө Чоно» романы кыргыз окурмандарына мурдагы «салт» боюнча Европаны аралап эмес, кадимки Улуу Жибек Жолу аркылуу, аныгыраак айтканда жапон тилинен кытайдагы моңгол, казак, кыргыз тилдери аркылуу которулуп бизге жетти. Оюмда, бул роман басып өткөн жолу боюнча, кыязы, бизде алгачкылардан.

«Чекеси албарс, жүрөгү болоттон куюлуп, камчы ордуна кылыч кармаган, суу ордуна кыроо, тамак ордуна шилекей жуткан, унаа ордуна шамал минген»
Чыңгызхандын аскерлери өздөрү жоо деп билген коңшу уруу тайпалар — Меркит, Коңурат, Татар, Найман, Керейлердин эркек киндиктүүлөрүн түгөл кырып, мал-мүлкү менен аялдарын таламайга салат. Мындай апаат андан ары батышка багыт алганда, гүлдөп турган Чыганак, Отрар, Букар, Самаркан, Үргөнч шаарларын талап-тоноп, жер бети менен теңеп урандыга айлантып, тирүү жан калтырбай кырып, аялдарын тапталтүштө көрүнгөн жерде кордогон бул аскерлер «колдорун кызыл кан менен жууп, көздөрүнөн жалын аткан жырткыч айбанга окшоп калат».

Ясаши мына ушулардын бардыгын Чыңгызхандын өмүрүн үзөк кыла отуруп өзү баяндаган, бирок тарыхый изи бар каармандардын психологиясын, философиясын кызыктуу, нары элестүү сүрөттөгөн. Басмага даярдоо кезинде бул роман көз алдыман жуурулушуп беш жолу өттү. Ошол беш жолкусунда тең романды жаңыдан окуп жаткандагыдай сезимде болдум. Бул, албетте, автордун дараметинен болсо керек. Үйүнүн түндүгүнөн көрүнгөн суук жылдыздар дааналана түшөт. Бороон кайрадан ышкыра соккондо жылдызы жыбыраган кара көшөгө асманды чүмкөп, алар маржандай күбүлүп, же болбосо жер менен көк сапырылышып жаткандай каардуу добуш угула калат. «Бороон үлүп, көрдөй караңгы түн чүмкөп, эч нерсени көрсөтпөсө да, кичинекей үйүмдүн капшытында кебелбей отурам го!» — деп ойлонду Улун.

Үй тамда жашап, эгин эгип көрбөгөн, тоо талааны кыдырып көчмөн турмуш өткөргөн, долу табигатты каардуу деп өздөрүн алсыз сезген, ошондой эле бардыгы тең кандайдыр бир күч аркылуу аткарылат, деген ишенимде болгон улуттун салтын ыйык көргөн Улундун бүгүнкү түнү мынчалык тынчсыздануусунун дагы бир себеби бар. Ага түндүктөн көрүнгөн асман мурдагыдан алда качан бийиктегендей, түндүгүн чарпый урган алай-дүлөй бороон өзгөчө өөрчүп кеткендей сезилди.

Бала сүйүп, жаңы гана эне салабатынан баарман болгон Улунду, биринчиден, эт жүрөгүн жарып чыккан наристеси жубайы Ясукейди кубанычка бөлөгүчөлүк алты саны аманбы, деген ой, экинчиден, баласынын өң-чырайы жубайынын көөнүнө төп келип, өзүнө окшодубу, деген өңдүү эки ой катуу толгонтуп турган эле.

Кантсе да, Улун көп өтпөй ушул эки түпөйүлдүн биринен көөнү тынды. Бала энесинин алаканынан колун бошотуп, жумган мүштүмун жазды. Караса, баланын колунда таштай каткан чыймыттай кан бар экен. Бала аны оюнчуктан бетер бекем уучтап алыптыр.

Экинчиси, жаңы туулган наристенин кебете-кешпири жөнүндөгү санаа. Баладан күйөөсү Ясукейдин накта өз баласы дегичелик эч кандай белги көрүнбөйт. Бир караса, Ясукейге окшоп тургансыйт, бир караса окшобогонсуйт. Бала жөнүндөгү санаанын түпкү себеби, наристени бөтөнчө бир жигитке окшойт деп айтууга Улундун көөнү чаппайт. Чын чынына келгенде, бала алардын эч кимисине окшобой, Улундун нак өзүнө гана окшоп турган болчу.

Ясукей уулдуу болгондугун уккандан кийин эмне ойлоп, эмне коёрун болжоо Улун үчүн мүмкүн эмес эле. Өзгө уруунун баатырларынын салты боюнча, Ясукей да колуктусунун кош бойлуу экенин эч кимге билдирбей, тымызын жүргөн, кубанганы же

кубанбаганы өзүнө гана маалым эле, өзгөлөргө болсо, бир табышмак. Кантсе да, уулдуу болгонун кабарлоо аркылуу жубайынын көйгөйүн түшүнүү Улун үчүн парыз сезилди. Жубайынын оозунан «Баланы өлтүр!» деген сөз чыккан күндө да, буга таң калууга болбойт.

Ясукейге кабарлай кеткен аттокур абышка эртеси кечинде кайрылды, баласына Темүчин деген ат коюшу жөнүндө Ясукейдин айтканын Улунга оозмо-ооз жеткизди. Төрөгөндөн бери санаа деңизинде калкыган Улун бул сөздү укканда көңүлү жадырап, сергий түштү. Анткени, Ясукейдин наристеге суук ырай билдирбей тургандыгын түшүндү. Бирок, мунун себебинин түбүнө жете албады. Аттокур абышканын айткандарын тегеретип ойлогонунда Темүчин деп ат коюунун маанисин ар кандай түшүнсө боло берчүдөй сезилди. Аттокур абышка:

— Мен алдаяр таксыр Ясукейди издеп барсам, татар тайпасын ойсурата жеңгендиктерин белгилеп, той өткөрүп жаткан экен. Алоолонгон оттун жанында жоодон колго түшкөн эки кол башчы чытырата байлалуу туруптур. Той салтанаты уланып чегине жетейин дегенде тиги эки кол башчынын бирин сүйрөп келишип, башын кесип алышты. Алдаяр таксыр ушул жолку жеңишин эсте калтыруу үчүн уулуна ошол башчынын атын коюуну тапшырды, — деди.

Баланын аты «жеңишти эсте калтыруу» деген сөз менен тутумдаш болсо, анын жөнү бир башка. Бирок, башы кесилген жоо кол башчысынын атын наристеге коюу журтчулукту ойлонтпой койбойт. Ясукей баланын туулганына ыраазыбы, ыраазы эмеспи, бул Улунга дагы эле табышмак бойдон калды. Атасынын ким экендигин жадагалса энесине да анык эмес бул ымыркай, акыры, моңгол уруу башчысынын үйүндө Темүчин деген ат менен туңгуч уул катары бактылуу торолду, өсүп жетилди.

Улун төрөттөн кийин денеси ысып-күйүп, өлөсөлүү болуп бир нече күн жатты. Этинин ысыганы басаңчалап, эсин жыйып, башын араң көтөргөн Улундун нурсуз көздөрүнө эң мурда чалдыкканы Темүчинди көтөрүп турган Ясукей болду.

Улун он ай мурда эле Ясукейге тийген. Ал олхонот уруусунан эле. Аны меркит уруусунун бир жигити олжого алыптыр. Меркит элине баруучу жолдо — Онон дарыясынын боюнда Ясукей Улунду олжого түшүргөн. Улун меркит жигитинин он нече жолку катышуусунан кийин гана Ясукейге тийди, баланы төрөдү. Ушул мүшкүл себебинен ал баланын өз атасы деп эки жигиттин бирин даана айтып бере албайт.

Улун Темүчинди көтөрүп турган Ясукейге көзүнүн кыйыгы менен гана карады. Ясукей башынан эле баатыр атанып, эл каратып, журт бийлеген эр жүрөк азаматтардан болчу. Анын сумсайыңкы жүзүнөн мээрим билинбесе да, шадылуу манжаларына Темүчинди кондуруп алып, бооруна басып турган көрүнүшү Улунда моокум кандырарлык жылуу сезим козгоду. Жубайы Ясукейдин бетинен өөп коюуга даай албады, бирок ага деген сүймөнчүлүгү ысык жашка айланып бетинен мончоктой кулады.

Ал кезде, моңгол уруулары иреге жайып конуштанган Улуу Сепилдин түндүк жагы — Ак-Камалдын түндүгүндөгү кең чөлкөмдү бир кыйла көчмөн улуттар мекендөөчү. Алар байыр алган жердин чыгышы — Инген ашуусуна, батышы — Саян, Танну, Алтай, Теңир-Тоого түштүк жагы — Улуу Сепил аркылуу Кытай менен, Гобий чөлү аркылуу Батыш элдери менен, түндүк жагы — Байкал көлүнүн тегерегиндеги жерлер менен чек аралашчу. Сибирдин учу-кыйырына көз жетпеген талаасындагы элдер менен туташтырган ушул тоо-таш, дарыя-өзөндөр, чексиз кеткен ээн талаа-эрме чөлдөр курчаган кең бөксөлөрдү алты дарыя туурасынан кесип өтөт. Онон, Йингун, Керүлен дарыялары Амур дарыясына ал аркылуу Охот деңизине, Тугла, Орхон, Селенги дарыялары Байкал көлүнө куят. Ушул алты дарыя бөксө тоолордон башталып, жашыл жайыт, түнт токойлорду пайда кылган. Бир канча уруу, тайпалар, көчмөн улуттар тээ атам замандан тартып эле ушул өңүрдү пааналап, баштарына үй тигип, бооруна казан

асып, жыргап-куунаган же түндүгү түшүп, оту өчүп, тукуму туздай кууруган болучу. Кундар менен жужаңдар, түрктөр менен уйгурлар да ушул чөлкөмдү мекендешип, олжолуу эсептелген түштүктөгү жерлерге таасирлерин кеңейтмек болушкан. Ошон үчүн да, Кытайдын ар кыл доорлордогу бийлөөчүлөрү Улуу Сепилди согуп, түндүктөгү көчмөн уруулардын чабуулунан сактанып келишкен.

Моңголдордун бул чөлкөмгө кайсы доордо келип конуштанганы анык эмес, бирок алар VIII кылымдын алды-артында башка тайпалар өңдүү эле түрктөрдүн, VIII кылымдын орто ченинде түрктөрдү өзүнө багындырган уйгурлардын бийлигинде, ал эми IX кылымдын соңунда уйгурлардын ордун баскан татарлардын бийлигинде болгондугу анык. Бирок, моңголдор татарларды жеңген соң күч алып, тизгинге ээ болду. Өз алдынча мыйзам-жарлык түздү. Кандаштык байланышы жок улуттар өздөрүнчө жер ээлеп, бөксөлөрдөгү жайыттарга чачыраңкы конушуп, жылдар бою мал үйүрлөрүн, аял заттарын, жайлоо-жайыттарын талашып өмүр сүрүшкөн.

Темүчин эресеге толгон XII кылымдын орто чендеринде да моңгол тайпаларынан башка кыргыз, ойрот, меркит, татар, керей, найман жана оңгут (увак) өңдүү көптөгөн тайпалар моңгол бөксөлөрүндө жашоочу. Моңгол тайпасы менен татар тайпасы ошол өрөөндөрдөгү башка тайпаларга болгон бийликти колго түшүрүү максатында өз ара салгылашып турушкан. Темүчин так ушул эки тайпанын өз ара кагылышуулары чиелене түшкөн доордо торолуп, эр жетти.

Ар кыл тайпалар ортосундагы бак талаштык чайкаштардан сырткары ал тайпалардын өз ичтериндеги мүдөө кагылыштары да басаңдабаган. Моңгол тайпасы өз ичинен уруу-урууларга бөлүнүп, жеке-жеке жер ээлешип, кыйкым тапса эле салгылаша кетишчү болгон. Ясукей бийлеген бүржүгүнүн уруусу эзелтен моңголдорду түптөп келе жаткан уруу эле да, алардан бир жамаат моңгол тайпасынан тартып бүткүл моңгол элин бийлеген далай-далай жетекчилер чыккан. Ясукейдин чоң атасы Хабул туңгуч ирет хан болду, ал бүлүндү болгон моңгол айылдарын бириктирип, өзгө тайпалардын чабуулунан сактанып, өз таламын коргоо жөнүндө мыйзам-эрежелерди киргизди. Экинчи хан Дайчытут тайпасынан чыккан Амбагай болгон. Үчүнчү нөөмөттө гана кайрадан Бүржүгүн уруусуна хандык чен тийип, Ясукейдин атасы Хотола хандык курду. Ал эми Ясукейдин өзү төртүнчү хан болчу.

Темүчин Моңгол бөксөсүндө пайда болгон ушундай шартта туулуп, моңгол тайпасын бийлөөчүнүн үйүндө эр жетти. Ал экиге чыкканда энеси Улун Хасарды, Хасар экиге чыкканда Хажунду төрөдү. Бул үчөө тең эркек бала болчу. Темүчиндин Хасар, Хажун деген эки инисинен башка, Ясукейдин дагы бир аялынан туулган, өзүнөн бир жаш кичүү Бектер, эки жаш кичүү Белгүдөй деген эки иниси болду. Темүчин энелеш эки иниси жана күнү катындан туулган эки иниси болуп бардыгы бир үйдө чоңойду. Ясукей чүрпөлөрүнө чын дилинен кубанып, беш баласын бирдей көрдү, бир да бирин өзгөчө эркелетпеди, ала көрбөдү. Ал эми, Улун да ушундай иштеди. Өзүнөн туулган балдар менен күнүсүнөн туулган балдарды тең карап, бирин жакшы, бирин жаман дебеди. Ясукей Темүчинди алалабаганындай эле, Улун да Ясукейдин башка аялынан төрөлгөн балдарды ала көз менен караган жок. Бул жагынан Улун өтө эптүүлүгүн көрсөтө алды.

Темүчин жети жашка чыкканда, Улун Темүгейди төрөдү. Жети жашар Темүчин курбалдаш балдарына караганда сөөктүү, алдуу-күчтүү болгону менен көп сүйлөбөгөн, сүйлөп калса туш келди божурай бербеген, уруш-талашка жолобогон, кокусунан уруш-талашка кабылып калса, эч нерседен тайманбай чырдашкан жактын сөгүп жаткан сөздөрүн сабырдуулук менен угуп, ал айтып болгон соң гана тиешелүү жообун берүүчү балдардан болуп өстү. Ал эми, кордугу өтүп кеткендерди дароо кол салып сабоочу, колуна урунган эле нерсе менен уруучу, башын балчыкка малып алып тепкилөөчү. Темүчиндин ушундай каардуу аракеттерин көрүп арачалоого келген чоң балдар аны: «Унчукпас, түнт, жакшылыкты билбей турган жан!» — деп санашчу. Ошол үчүн алар

аны эресеге жеткен киши катары ойлошуп, а дегенде эле чоң балдар менен урушкандай уруша кетээр эле.

Демейде Темүчин көзгө чалдыкпаган, көп сүйлөбөгөн бала болду. Агалык сезим менен кичинекей бөбөктөрүнө жол берип, энесине жармашып беймаза кылуучу эмес, бирок анын да адаттагы балдар өңдүү эле эне мээримине бөлөнгүсү келе турган.

Темүчин жети жашынан тартып эле өз тайпасынан чыккан улуу муундар жөнүндөгү санжыра-жомокторго кулак төшөдү. Темүчиндин Бүлтөчүй деген бир кыйыр тууганы бар эле. Ал жаш кезинде жалаңдаган азаматтардын бири болгон. Эми бети-башын коюу түк каптап чал болду. Ал балдарга мээримдүү, боорукер, сөзгө өтө чечен киши. Ал Ясүкейдин үйүнө анда-санда келген туугандарына ата-бабасынын уламыштарын айтып берер эле. Ал айтканда да ата-бабаларынын сөздөрүн өз кулагы менен уккандай, аракет кыймылдарын өз көзү менен көргөндөй машина келтире сүйлөп, угармандарды тим эле көшүлтүп жиберүүчү. Кишилер чогула калса болду, оюунан токуп, жадында жашырып келген кыйла-кыйла аңгемелерди нары жандуу, нары уккулуктуу таамай айтуучу. Айрым адамдар анын аңгемелерин эстерине сактап калышса да, дал өзүндөй айтып берүү кайдаа! Бул өңдүү түгөнбөс мол аңгеме-уламыштарды Бүлтөчүй баатырчалык эстерине сактаарына да көздөрү жетчү эмес.

Бүлтөчүй баатыр жомогун баштаарда журт билген аңгемелерди ичинен айтып алуучу.

Батуусаган, Батуусагандын баласы Тамача, Тамачанын баласы Хорычар мерген, Хорычар мергендин баласы Ужум Буурул, Ужум Буурулдун баласы Салыхачуу, Салыхачуунун баласы Икнүдүн, Икнүдүндүн баласы Шиңсүчи дечү ал ата-бабаларынын эстүү-баштууларынын атын айтып, анан дагы улай түшчү:

— Шиңсүчинин баласы Харчу, Харчунун баласы Бурясигтей мерген, Буржигтейдин Мангулжунгуа деген сулуу байбичеси болгон экен, андан Торгулжунбайын деген уулдуу болуптур, Торголжунбайындын Бөрүкчунгуа деген ай менен күндөй байбичеси, Борулда Сүйөлбий деген жаш аттокуру жана Дайыр, Бор деген эки чыгаан күлүгү болгон экен, — деп саймедиречү ал.

Чечендерибиз айткандай баяндай албаспыз, деп ийменгендер аңгемелерин чорт токтотушчу. Ай менен күндөй байбичеси, эки чыгаан күлүгү, жаш аттокуру болгон онунчу урпак Торгулжунбайындан кийин туулган балдардын саны көбөйүп кеткендиктен, эсте сактоо жөндөмү укмуштуу Бүлтөчүй чечендей адамдарга гана аңгеме айттыруудан башка арга жок эле. Журттун моюнанын көргөн Бүлтөчүй ичинен ыраазылыгын билдирип, бырыш баскан бетинен кубанычы жылтылдап, аңгемесин уланта түшүүчү. Анын аңгемеси моңгол улутунун ар бир доордогу башчыларынын аттарын тизип айтуу менен эле бүтчү эмес.

— Торголжунбайын менен анын байбичеси Бөрүкчунгуа өтө ынаак өткөн эрдикатын болгон экен. Бирин бири өтө аягандыктанбы, айтор, бул экөө жалгыз көздүү балалуу болот да, ага Дуба Сокур деп ат коюшат. Анын маңдайына бүткөн жалгыз көзү үч күнчүлүк алыстагы нерселерди көрүүчү керемет көз экен. Алар Дуба Сокурдан кийин Добу мерген деген бала сүйүшүптүр. Эки бала көп өтпөй эле өтө жигердүү жигиттерден болуп жетилишиптир. Күндөрдүн биринде, ага-ини аң уулап чыгышыптыр. Дуба Сокур мейкин талаага көз жиберип: «Тээтиги терebelде бойго жеткен кыз келатат. Анын өтөөр жолу тиги. Эртең ошол жерге келгенде аны олжолоп сага алып берем» — дейт. Добу мерген буга анча ишене бербейт. Бирок, эртеси ошол жерге барып турушса, узатып бара жаткан кызды ортого алган бир топ киши жетип келишет. Дуба Сокур дүрмөттүү жаасын, кылычын ала буларга тап берет.. Ошентип, узатылып бара жаткан кыз Алвингуа Добу мергендин аялы болуп калган экен. Булар көп өтпөй балалуу болушат. Чоң уулуна Белкүнөдөй, кичи уулуна Бөкүнөдөй деп ат коюлат да, Гуа Добу Белкүнөдөй уруусу менен Бөкүнөдөй уруусунун түпкү тегине айланат. Алвингуаны алган

Добу мерген эки уулу менен аялын артына таштап, жаштайында эле тиги дүйнөгө сапар чегет. Алвингуа күйөөсү өлгөн соң да үч бала төрөгөн дешет. Бирок, каада сактап күйөөгө тийбейт. Анда, кантип балалуу болду дейсиз го? Ар жолу боюна бала бүтөөрдүн алдында көгүлтүр асмандан түшкөн бир шоола түндүктөн Алвингуанын денесине тиет экен да, ал кош бойлуу болот экен. Ушундай кереметтен туулган Бухухатки, Бөктөсалжи, Бодунсар Муңкугу сыяктуулар Хаткин уруусу, Салжухут уруусу жана Бүржүгүн урууларынын ата-теги болуптур, — деп кызыктуу аңгемесин созо түшчү.

Бүлтөчүй чечен Бодунсардан кийинки чыккан ургаалдуу баатырлардын эрдиктерин нары жандуу, нары таамай айтуучу. Бодунсардан Ясукейге чейин он ата өткөн экен. Булар жөнүндөгү санжыра өтө узун болгондуктан, ар түндө анын баарын айтып түгөтө алчу эмес.

Жети жашар Темүчинди Дуба Сокур жөнүндөгү уламыш кызыктырганы менен, башка окуялары таасирсиз нары түшүнүксүз сезилди. Анын ордуна Бүлтөчүй чечен бүткүл тайпа баш кошкон чогулушта жомокчу, санжырачы аксакалдардын бири катары супада туруп, моңгол улутунун жаралуу тарыхын бешик ырынын обонуна салып айтып берсе, мындай мазмуундагы санжыралар Темүчинди кызыктырып, кумарландыра түшмөк.

— Кудайдын кудурети менен бактылуу туулган Бөртө Чоно өзүнүн кылымды баскан сулуу келинчеги Гуамарыл менен бирге деңиз-океандардан өтүп, Онон дарыясынын боюндагы ырыс-кешиктүү Бурхан Халдун тоосун мекендеп жүргөндө Батуу Саган деген бала сүйүшүптүр, — дечү Бүлтөчүй чечен.

Бешик ыры обону менен башталуучу бул чакан жомок кыска мезгилди гана камтый айтылуучу. Бирок, Бөртө Чоно менен Гуамарылдын уулу, элдин ата-бабасы Бату Сагандын дүйнөгө келгени жөнүндөгү аңыз бүржүгүн уруусунун тушунда, асыресе, дайчыгуттар тушунда айтылса да, моңгол коомчулугунун көңүл-сезимин өзгөчө дүркүрөтөр эле.

Эл ушундай аңыздарга аябай ишенишкен.

— Деңиз-океандар дегендер жер түбүнүн батыш жагында болгон экен. Дүйнөдө теңдеши жок Бөртө Чоно кудайдын кудурети менен ошол деңиз-океандарды кесип өтүп келип, сулуу Марылга үйлөнүптүр. Бурхан Халдун ал кезде адам баласы барып көрбөгөн аска-тоо экен. Моңгол тайпалары пайда болгон күндөн тартып эле ушул тоодо тиричилик өткөрүшкөн, — деп айтылат ал аңызда.

Темүчин Бөртө Чоно жөнүндөгү аңызды укканда катуу таасирленип, өзүнүн Бөртө Чоно менен Гуамарылдын урпагы болгонуна өзгөчө сыймыктанды. Ал эми, булардын урпагы эместерди өзүндөй боло албаган, жазыксыз эл, деп санады. Кыскасы, Темүчин өз денесинде Бөртө Чоно менен Гуамарылдын каны бар экендигин өзгөчө бир аброй деп билди.

Бүлтөчүй сыяктуу улуу муундар айткан укмуштуу бешик ырлары кичинекей Темүчинге айрыкча зор окуядай билинген. Улуу муундар айткан жомоктордун мазмунун жети жашар Темүчин толук түшүнүп жете албаган жерлерин энеси Улун түшүндүрүп берди. Темүчин улуу муундар айткан бешик ырынын ыргагынан дүйнөдө теңдеши жок баатыр Бөртө Чоно¹ менен айдай аруу Гуамарылдын кандай өң-түстө экенин ичинен элестете алуучу.

Бөртө Чоно менен Гуамарылдын каны эң түпкү ата-баба эсептелинген Батуусаганга куюлган, андан кийин болсо, аралыктан алда канча ата өтүп барып ушул Темүчинге да куюлган.

Темүчин жогорку жомокту уккандан кийин Бүлтөчүй чечен башка жомокторун мээсине куюп жатса да, өзүнө тарта албады. Темүчин бүржүгүн уруусундагыларга

¹ Бөртө Чоно — моңголчо: «Көк жал», «Көк бөрү».

ашкан сулуу Алвингуанын каны асман мейкиндигинен түшкөн шоола менен кошо куюлгандыгы жөнүндөгү жомокту далай жолу майын чыгара айтканын Бүлтөчүйдөн өз кулагы менен укту. Бирок, бул жомок Бөртө Чоно менен Гуамарыл жөнүндөгү жомокко караганда анча деле кереметтүү сезилген жок. Темүчин өзүлөрүнүн — бүржүгүн уруусундагылардын канына асман мейкиндигинен түшкөн шоола аралашканы өзгөлөрдөн жогору турарыңа сыймыктанса да, Бөртө Чоно менен Гуамарылдын каны бүткүл моңгол элинин денесине тегиз куюлса, андан да зор аброй болмок, деп эсептеди. Ушул ишеним бүткүл моңгол улутунун урабас тиреги болмок.

Темүчин тогуз жашка чыккан жылдын көктөмүндө энеси Улун бир кыз төрөдү. Ага Темүлүн деп ат коюшту. Темүчин Темүлүндүн канында Бөртө Чоно менен Гуамарылдын каны барбы, жокпу деген маселе үстүндө аябай ойлонду. Акыры, Бөртө Чоно менен Гуамарылдын каны бир энеден туулган Хасар, Хажун, Темүгей өңдүү ага-инилердин каны тургай күнү катындан туулган Бектер, Белгүдөйлөрдүн да канына сиңгендигинен күмөндөнбөгөн Темүчин, эми карындашы Темүлүндүн да канына сиңди деген ойго келе алган жок.

Темүлүн туулган кезде тогуз жашка кирген Темүчинде, мейли алар улуу болсун, же кичүү болсун, аялдар жөнүндө мурункуга окшобогон башкача бир пикир пайда болгон эле. Анын ою боюнча, аялдардын канына тек гана Гуамарылдын каны сиңүүгө тийиш, Бөртө Чононун каны сиңүүгө таптакыр мүмкүн эмес. Бир күнү ушул маселе жөнүндө энеси Улундан такып сурап киргенде энеси:

— Эркектер менен аялдарда кандай айырма бар? Моңголдордун аял-эркектеринин бардыгына тең ата-бабаларынын каны сиңген, — деп жооп берди.

Энесинин жообу Темүчинди алымсындырбады. Темүчин көп сүйлөөк аялдарды жактырчу эмес, алардын жанына жологусу да келчү эмес. Аялдар менен бирге болууга да каршы болучу. Ал согушка баралбаган чабал адамдарга деңиз-океандардан өтүп келген Бөртө Чононун каны сиңген жок, деп кароочу.

Темүчин кыздар менен ойногонду башынан эле жактырчу эмес, бирге ойномок түрсүн иши түшпөсө бир ооз сөз айтчу да эмес. Муну көп сүйлөөктөрдү жаман көрөт дегенден көрө, андайларга моңгол каны сиңген дегенди намыс көрөөрү тогуз жашар Темүчиндин сөөгүнө сиңген касиет деш ылайыктуу эле.

Ошол мезгилден тартып Темүчин тегерегиндеги иштерге үңүлө назар сала турган болду. Бою да башка балдарга караганда тез өстү. Аз сөздүү, чатак кыялдуу бул баланын акыл-эсинин жетилүүсү да башка балдардан баёо калган жок.

Темүчин албан түрдүү жагдайларды түшүнүүгө кызыкты, ошондой эле көп иштерди туюп да жүрдү. Атасы Ясукей менен энеси Улундун көнүмүш маектеринде мурдакыдан башкачараак өзгөрүүлөр жок болсо да, анын баары эми Темүчинге тереңирээк сезим тартуулай баштады. Атасы менен энесинин бүржүгүн уруусундагылардын алжай тарыхы, алардын моңголдор арасындагы таасири, арылап айтканда, моңголдордун моңгол бөксөсүн мекендеген элдер арасындагы ролу жөнүндөгү маектерин Темүчин эми толук түшүнүүчү болду. Ал булар гана эмес айыл-апа арасындагы иштер, аял-эркектердин сөздөрү, чогулуштардагы талкуулар аркылуу да түркүн-түстүү окуяларды өткүр мээсине кую берди, дене жана акыл-эс жагынан кемелдене, эр жете түштү.

Моңгол улуту ичиндеги бүжүргүн уруусуна караштуу өз атасы Ясукей менен Дайчыгут уруусу ортосундагы аркы-берки жайсыздыктардын кесепетинен береке-бирликтин кача баштаганын, түрдүү иштерде келишим болбой жүргөнүн, баарыдан мурда Темүчин түшүндү. Дайчыгут уруусу мурдатан эле бүржүгүн уруусуна таандык болуп келген. Тек экинчи урпак катары Амбагай хан болгондон кийин гана алар өз тизгинин өз колуна алып, өзүн өзү бийлеп, дайчыгут уруусу атанган болучу. Жол-жосун боюнча алганда, бул эки уруунун карым-катышы чоң агын менен кичине айрыктын катышындай болууга тийиш эле. Бирок, Ясукей хан болгон соң, дайчыгут

уруусундагылар: «Биз Амбагай хандын үрүм-бутагыбыз!» деп дуулдашып, башка уруу-тайпаларды өз чөйрөлөрүнө топтоп, кылдан кыйкым таап, Ясукей хандын мыйзам-жарлыктарына моюн сунушпады. Мунун өзү моңголдордун ички жагында чыр-чатактардын көбөйүшүнө себеп болду.

Моңгол тайпасына дайчыгут уруусунан башка дагы бир нече уруу карар эле. Алар бүржүгүндөргө же дайчыгуттарга таандык болуп жүрдү. Моңгол тайпалары Ясукейди хан көтөрүп бирликке келгенсигени менен, иш жүзүндө эки топко бөлүнгөн болучу.

Моңгол тайпасынын ички жагдайы ушундай болгонунан тышкары, өзгө уруу-тайпалар менен да кагыша кетип тургандыктан Ясукейдин шаштысы кете баштады. Моңгол тайпасы эң чоң тайпалардын бири татар тайпасы менен башынан эле ыркы келишкен эмес. Мына ушундайча Моңгол бөксөсүндөгү бардык тайпаларды бириктирүү маселеси алдыңкы катардагы ишке айланды. Моңгол бөксөсүндөгү көчмөн элдерди бириктирүү — ынтымактуу тынч жашоо үчүн да, ирегелеш отурган Алтан Хандыгы¹ (Жин солаласы), Таңгыт хандыгы, Уйгур хандыгы сыяктуу бараандуу хандыктар менен болгон мамилелерди чечүүдө да өзгөчө мааниге ээ жумуш эле. Моңгол бөксөсүндөгү тайпалардын биригүүсүнө өзгөчө Улуу Сепилди Чеп кылып коңшу отурган Алтан хандыгы каршылык билдирди. Анткени, Моңгол бөксөсүндө бири биринен алыс конуштанган элдин биригип зор күчкө айланып, уюшуусу Алтан хандыгына карата айтканда кубанаарлык окуя эмес эле. Ошон үчүн, ал бөксөдөгү майда-барат уруулардын биригишинен шыбырт билинээр замат ар кыл аргаларды колдонуп, алардын бирдигин бузуп, ынтымаксыздыгын күчөтүүгө умтулуп жатты.

Моңгол тайпаларынын туңгуч ханы Хабул, экинчи ханы Амбагай, үчүнчү ханы Хотоло, ал эми азыркы Ясукейлер биримдикти ишке ашырууга бел байлап аракеттенген болсо да, анын баары Алтан хандыгынын тукуруусу менен козголгон татар тайпасынын тоскоолдугуна учурап келди. Хабул ханды Алтан хандыгынын элчиси уу берип өлтүрдү. Амбагай ханды татарлар Алтан хандыгына кармап берип, ошолордун колунда өлдү. Хотоло хандын өзү, агасы, иниси болуп алты киши татарлар согушунда курман болду. Ачыгын айтканда, Темүчиндин чоң атасы менен анын ага-инилеринин көбү татарларга каршы согушта каза табышты.

Ясукей Татар тайпасына ойсурата сокку урганы үчүн Темүчин эс тартып, эр жетип алгыча жагдай бир чама тынчыган болучу. Бирок, Алтан хандыгы татарларды колдоп турганда, монгол тайпасы менен анын ортосунда кагылышуу болбой коюшу, ал түгүл, күндөрдүн биринде дүрт этип согуш жалыны тутанбай коюшу мүмкүн эмес эле.

Темүчин моңгол тайпасынын кас душманы татар тайпасы менен Алтан хандыгы экендигин бармактайынан эле түшүндү. Татар тайпасы деген ат менен Улуу Сепилдин ар жагындагы Алтан хандыгы деген ат кичинекей Темүчинге жин-шайтандын атындай эле угулуучу.

Бир күнү Ясукей үйүндө арак ичип отуруп:

— Дайчыгуттарды тукум курут кылмайынча, татарлардын түбүнө жетмейинче бел чечпейм! — деп калды.

Атасынын бул сөзүн угуп отурган Темүчин: «Дайчыгут менен татарларды жойгон соң Алтан хандыгын жоём, деп неге айтпайт? Мунусу кандай?» — деп өзүнчө таң калды. Ал ушул оюн атасына айтканда:

— Алтан хандыгын жоюу оңой-олтоң иш эмес. Моңгол бөксөсүндөгү тайпалардын бардык аскерлерин жыйган күндө да анын саны 200 миңден ашпайт. Ал эми, Алтан хандыгынын мындан он эсе көп аскери бар. Сен сыяктуу адамдар көрбөгөн, укпаган

¹ «Уйгур тарыхын» жазган Кытай тарыхчысы Лю Зишао: «Биздин замандын 1115-жылы Ачуда Жиржин (Жиржит) урууларын бириктирип Жин солаласын (Алтан Хандыгын) курду» деп жазат. Кытайча жин — алтын дегенди билдирет. Кыязы, Жинжиттур алтынды — алтын десе керек.

сонун-сонун каруу-жарактар аларда көп, — деди Ясукей жылмайып. Анан ал, ата жоосу жөнүндөгү сөзүн токтото коюп, Улуу Сепилдин аркы бетиндеги Алтан хандыгы менен анын ар жагындагы Суң падышалыгы жөнүндө сүйлөдү: — Ал жерлердеги адамдар дубалдар менен курчап, шаар-шаарчалар салышат. Кирпичтен, жыгачтан жасалган тамдарда отуруп тиричилик кылышат. Өмүр бою бир жерде турушат. Ары-бери көчүшпөйт. Алардын ар кимисинин өз алдынча жумуштары болот, соодагерлери дүкөн ачып керек-жарактарын сатса, эгинчилери жер айдап, эгин эгет. Өкмөт кызматкерлери мекемелерге барып кызмат иштесе, аскерлери колдоруна курал-жарак алып согуш машыгууларын өткөрүшөт. Бутканалары, бийик-бийик тамдары болот.

Темүчин: Түшкө да кирбеген ушундай да сонун эл болоорбу? Ырас эле ушундай эл болсо, алардан толук кабардар болгон жөн экен — деп ойлоду. Анан, атасына көп суроолорду жаадыра баштады. Бирок, андай элдерге өзү барып көрбөгөн Ясукей суроолорго кенен-кесири жооп бере алган жок.

Бүлтөчү карыянын билбей турганы жок, ал көп таң калаарлык иштерди сүйлөп бере алат, деп ойлогон Темүчин күндөрдүн биринде Суң падышалыгы менен Алтан хандыгы жөнүндө андан сурады эле, Бүлтөчү чечен буйдалбастан:

— Тиги Лу падышалыгы, — деп сөз баштады ал Темүчиндин билейин дегенин айтпай, Лу падышалыгынын кандай курулгандыгын мисал келтире баяндап, Алтан хандыгынын Амбагай ханды өлтүрүүдөгү себептерин айтып кирди. — Татарлар Амбагай ханды кармап алган соң, байлап Алтан хандыгына алып барып берет. Алар анын мойнуна моюнтурук салып, терисин тирүүлөй сыйрып, этин кескилеп өлтүрөт. Амбагай хан жүрөк жуткан баатыр эле, өлөөрүндө аттокуру Балакишке: «Айылга тирүү баралсаң беш манжаңардын көбөөсү сөгүлгөнчө, он манжаңардын эти шылынганча кайрат кылып, менин өчүмдү алычу болгула!» — деп тапшырат. Балакиш элге качып келип, бул сөздү жеткизди. Муну уккан журттун баары көздөрүнө жаш алып ыйлашты, мен да ыйладым, атаң да ыйлады.

Тиги дүйнөгө кеткен жапалдаш бойлуу бул абышканы Темүчин бир нече жыл мурда энесинин тизесине чыканактап отуруп көргөн болучу. Ошол үчүн бул киши жөнүндө анын түшүнүгү бар эле. Амбагай хандын аянычтуу абалын эсине алганда, Темүчиндин көкүрөгү ызалуу кекке толуп кетүүчү. Ал: «Алтан хандыгы атам айткандай оңой-олтоң кол салууга болбой турган эл экен!» деп ойлоду. Алтан хандыгы бирде кишилердин түшүнөн чыккыс кымкуут чоң эл өңдүү элестесе, бирде өздөрүнүн экинчи ханын өлтүргөндүктөн, жарык дүйнөдө бирге жашоого арзыбай турган «Беш манжанын көбөөсү сөгүлгөнчө, он манжанын эти шылынганча» тирешип, кек алынуучу эл катары туюлду.

Темүчин тогуз жашка чыккан жылынын жай мезгилинде Ясукей Улундун тилеги менен, анын өзүн ээрчитип, Улундун төркүнү — олохонот тайпасына аттанды.

Бул Темүчиндин туңгуч ирет сапарга аттануусу эле. Ал тогуз жылда көргөн билгенинен таптакыр башкача сапар болду. Моңгол тайпалары жылдын төрт мезгилинде тең жайыттарды кыдыра көчүп жүрсө да, Бурхан Халдун тоосу менен Онон, Керүлен дарыяларынын бойлорунан алыстап кете албай турган, конуштары да азоо табийгаттын кабагына жараша биринен бири өтө алыс болчу эмес. Темүчин өз элинин тоо-таш, сай-салааларына канык болгону менен өзгө жердин жаратылыштык абалынан кабарсыз болучу. Ал ушул жолку сапарында табийгаттын өзгөчө көрүнүштөрүн өз көзү менен көрдү. Сапарга чыккан он чакты киши салт атчан эле да, азык-түлүк, керек-жарактарын арткан он атан төөнү жетелеп алышкан. Алар Керүлен дарыясын жээктей багыт алып, бирде дарыяны тепчип өтсө, бирде калың токойлорду аралап, кээде салаа-салаа адырларды арытып, кээде кумдуу чөлдөргө кабылып дегендей, жолун уланта беришти. Кээде көлдөр да кездеше калат. Күнүгө уланган сапар Темүчинге өтө кызык сезилди. Булардын сапары ашыгыш болбогон соң, жолдо катар аң уулашып, балык

кармап, жай келе жатышты. Булар Улундун элине жакындап калганда, күтпөгөн жерден багытын өзгөртүп, башка жакка тизгин бурушту. Анткени, алар Сексер, Сохорго тоолорунан ашып түшкөндө Коңурат тайпасынын башчысы Тайчечен баштаган бир топ киши жолугуп калган эле. Эки тайпанын башчылары адатта бирин бири көрүп жүргөн болсо да, бул жолку кезигишүүдө өзгөчө сыр чечише кетишти. Тайчечен булардын сапарынын жөнүн билгенден кийин, Олохонотко баргызып убара кылбай эле, Коңурат жергесине алып кетүүнү ойлоп:

— Балаңыз Темүчин мага катуу жакты, менин Бөртө деген кызым бар, нике буюрса эки бала баш кошушуп, ысык-ынак өтүшсүн, — деди эңкее салмак менен.

Ясукей бул тайпа башчысынын ойлогон оюн жашырбай айта салган, ачык-жарык мүнөзүн жактырды. Кала берсе, Коңурат тайпасынын өтө бай эл экенин да билүүчү. Ошон үчүн Тайчечендин сөзүн эп көрүүгө туура келди.

Коңура^Т тайпасы менен кудалашуу Муңгул тайпасы үчүн да пайдалуу эле.

Ушул чечимге келген эки жак багытын өзгөртүп, Инген ашуусунун ар жагындагы жайыттарды көздөй тизгин бурушкан эле. Муңгул бөксөсүндөгү тайпалардын ичинде улуу Сепилге жакын жерлерди мекендеген Коңурат тайпасы Алтан хандыгынын маданиятын оңой кабылдагандыктан, башка тайпаларга караганда маданияттуу эсептелүүчү.

Коңурат элинин ал жайы Муңгул тайпасынын ал жайынан алда канча жакшы болучу. Жээгине көз жеткис мелмилдеген жайык талааларда алардын жер майыштырган чарба малы жатуучу. Тайчечендин үйү Ясукейдин үйүнө караганда бай нары, оокаттуу, өзгөчө кооз көрүндү. Ар жакта жаткан кымбат баалуу аң-терилери, жергиликтүү буюмдарга алмашылып келинген үй-эмеректери Ясукей менен Темүчинди таң калтырды. Түркүн түстүү сырдалган идиштер, албан түрдөгү жасалгалар, кийим-кечектер, пил тиши, тигилер өмүрү көрбөгөн асыл таш буюмдары аябай көп экен. Буларга салыштырганда Муңгул тайпасынын үйлөрү кедей нары жупуну экен. Темүчин муну башынан эле билген.

Темүчинден бир жаш улуу — он жашар кыз Бөртөнү Ясукей бир көргөндө эле жактырды. Тал чыбыктай буралган келбеттүү кызды Темүчин да жаман көргөн жок. Көмүрдөй кара чачы аппак жүзүнө жарашып турат. «Кара татардан башка ак татарлар да болот» деген сөздү бармактайынан угуп келе жаткан Темүчин бул сөздүн төгүн эместигин ушул жолу Коңурат тайпасына келгенде билди. Тайчечен конокторун үч күн сыйлаган соң: «Темүчин мында калсын, айылдын адамдары менен тааныштырайын» деди. Ясукей да муну жөн көрдү. Бөлөк тайпада калуу ыңгайсыз көрүнсө да, пайдалуу жагы көбүрөөк экенин билген Темүчин атасынын сөзү менен Тайчечендин үйүндө калууга макул болду.

Ясукейлер Бурхан Халдун тоосун бетке ала аттанып кеткенден кийин Темүчин өзгө тилдүү өзгө каада салты бар элде өмүр сүрө баштады.

Темүчин он үч жашка толгонго чейин Тайчечендин үйүндө болду. Ал болочок колуктусу Бөртөгө анча этибар бербегени менен, ал жердеги өмүр-тиричиликтин ар кайсыл тармактарына чоң кишилерче үңүлө назар оодара жүрдү. Бул тайпа өзгө тайпалардын чабуулунан сактануу үчүн өзгөчө тарбияланган жигиттерди сакадай сак кармашат экен. Атка чабендес, шыкаалаганын жаза кетирбеген мерген жигиттер ууру-каракчылардан сактануу, мал үйрлөрүн коргоо үчүн ээн талааларда согуш ыкмаларына, бута атууга машыгышат экен. Темүчин да Тайчечендин уруксаты менен аларга кошулуп машыгып жүрдү. Темүчиндин ушул жолку эң чоң олжосу, анын Алтан хандыгы жөнүндө билип туйгандары болду. Алтан хандыгынын соодагерлери топ-тобу менен Улуу Сепилден өтүп, ушул өңүрдөгү тайпаларды аралап соода-сактык кылышчу, Темүчин Онон дарыясынын боюнда биле албаган иштерди ушул соодагерлердин сөздөрүнөн билди. Ага эң кызык туюлганы, мейли Алтан хандыгында болсун, мейли

анын ар жагындагы Суң падышалыгында болсун бардык бийлик бир гана кишинин колунда болуп, аскерлер да ошол бир кишинин амири боюнча иш жүргүзө тургандыгында болду.

Темүчин он үч жашка чыккан жылдын көктөмүндө бүржүгүн айылынан Ясукейдин тууганы, отуз жаштар чамасындагы Меңгилик деген киши аны алып кетүү үчүн коңурат айылына элчиликке келди. Меңгилик теги-жайын толук айтпай эле: «Ясукей көрбөгөнү көп болгон баласын сагынды» дегенди гана айтты. Тайчечен түбү туюк бул сөздөн шексинсе да, бала кайтарылсын деген чечимге келип, Темүчиндин элине кетүүсүнө ыраазылык берди.

Меңгиликтен атасынын о дүйнөгө сапар тартканын уккан Темүчин ашыгып күндөптүндөп жол жүрдү. Ясукей аң уулап жүрүп, мергенчилердин каадасы боюнча бир татар айылынын мааракесине катышкан экен, алардын уу салынган тамагын билбей ичип, үч күн катуу азаптанып, минген атынын тыңдыгынан үйүнө тирүү жеткен. Бирок, акыры ошондон жакында көзү жумулуптур. Ясукей далай өмүрүн татарлар менен кармашууга арнап, аларга ажалдуу сокку уруп, салгылашуулар аркылуу гана он эки, он үч жылга тынчтык орноткон эле. Аягында, дагы эле алардын колунан жан берүүчү жазмыштан кутула албаптыр.

Атасынын өлүмүн Меңгиликтен уккан соң Темүчин кайгырып, убай тарткандын ордуна ачуудан буулугуп жарыла жаздады. Ал: «Ясукей он үч жыл мурда татарларды талкалаганда аларды эл кылып албай, тукумун туздай куруткан болсо, азыркы каргаша туулбас эле. Ошол учурда Ясукей татарлардын эркек киндиктүүсүнүн баарын өлтүрүп, бала-чакаларын өз тайпаларынын кулу кылууга акысы бар болучу. Тескерисинче ал татарлардын эс жыйып, күчөйүшүнө мүмкүндүк берди. Ата салтын бузуп ушундай күнгө кабылдык!» деп ойлоду.

Илгертен эле жүдөө айыл Ясукейдин өлүмүнөн кийин ого бетер үлдүрөп калган кезде он үч жашка толгон Темүчин кайра бастырып келди.

Темүчин Меңгилик менен каз катар конгон жүздөгөн үйдү как жара бастырып келе жатып, тегерегине көз чаптырды. Үй бүткөндүн баары кайгыга батып, ың-жыңсыз тунжуроодо. Ал калың айылды аралаган бойдон өз үйүнүн тушуна келип, атынан түштү. Өгөй энесинен туулган Белгүдөй менен Бектер таанылгыстай бой тартып калышыптыр. Темүчин эшик алдында турган бул экөөнө буйдалбастан түндүгү тартылуу турган караңгы үйүнө кирди. Көзү караңгыга үйүр алгыча улагада аялдай калды, байкаса, энеси Улун менен бөбөгү үйдүн бир бурчунда үйүрүлүшүп отурган экен.

— Атаң куттуу конушуна — келбеске кетти, эми мындан ары ушул үйдүн түркүгү сенсиң, үйгө ээ бол, — деди энеси. Энесин көрө коюп айткан бул сөзүн уккан Темүчин эмне дээрин билбей туруп калды. Улун эсине бир нерсе түшкөндөй:

— Меңгиликти чакырып кел, — деди.

Алыс жолдон чарчап-чаалыгып келген Меңгиликке ыраазылыгын билдирмек экен.

— Меңгилик аттанып үйүнө кетти, — деди эшик алдында отурган Белгүдөй.

Улун муну угуп таңыркаса да, чын-төгүнүн билүү үчүн ордунан туруп эшикке чыкты, кайра кирген соң жети баласына:

— Мындан кийин ушул турган баарыбыз түйүлгөн муштумдай биригип, бир бирибизге жөлөк болуп жашайбыз, — деди.

Ясукейге бир нече күн аза күткөн соң Улун ыйлаганын токтотту. Он бир жашка чыккан Хасар айткандай, энесинин көз жашы соолуп да калган болучу.

Темүчин көп өтпөй энеси менен инилеринен не бир шумдуктуу сөздөрдү укту. Ясукейдин көзү өткөн соң, бийлик дайчыгут уруусунан кетиши мүмкүн, деген сөз тарап бүржүгүн уруусунда алалык пайда болуп, тайпа түп көтөрүлө дайчыгут тарапка өтүп, алар менен биригип кетүүсү мүмкүн экен. Ясукейдин ордуна хан болчусу дайчыгут уруусунан шайланчудай. Ясукейдин жаш токолдору байбичеси Улунду какмалап,

Ясукейдин арбагына шек келтирчүдөй. Бүржүгүн уруусундагы жакын туугандары да күн өткөн сайын Улундан ирегесин оолактатып, жерий башташыптыр. Кийинки күндөрү ага караанын да көрсөтпөс болушуптур. Мындан жаманы, Улундун өз адамдары кудайдын куттуу күнү жолугушуп баш кошушканы менен каралуу Улунга сөз айтышпайт экен.

Темүчин бул сөздөрдү угуп, ичинен сызды. Өзү кайра келгенде айыл адамдарынын ың-жыңсыз тунжурагандарынын себебин эми түшүнүп, үйүнүн мынчалык шаабайсыздыгынын сырын билди.

Ясукей өлгөн соң урууга башчы болгудай жөндүү киши бүржүгүндөн чыкпады. Анткени, Ясукей андай кишини даярдай жүргөн эмес экен. Мындай абал бүржүгүнүн уруусунда гана эмес, дайчыгут уруусунда да, башка урууларда да бар болуучу. Ал кезде бир тайпанын бийлиги бир эле кишинин колунда болуп, ал кишинин көзү өтсө тайпа элдери өздөрүнүн эркин тилегин билдирип, бийлик башына келген бирөөнүн колуна өтүүчү. Муңгул тайпасындагы тээ байыртадан эле урпактан урпакка уланып келе жаткан мындай абал алардын бирдиктүү эместигин гана көрсөтүүчү.

Бийлик башындагы адам каза болгондо, анын үй-бүлөсү айласыздан четтетилүүчү. Анткени, бийлиги жүрүп турган ошол кишиден запкы жегендер «Тооктун күчүн турнадан чыгарып» дегендей кеги менен өчүн анын үй-бүлөсүнөн алуучу. «Сени качанка чейин басмарлай бермек элем» деген сөз муңгул тайпалары арасындагы мамиледе дайыма айтыла жүргөн түшүнүктүү сөз эле. Аларча болгондо бул сөз, кудай бардык адамды тең жараткан, деген маанини билдирет.

Темүчин өзү үч жарым жыл турган Коңурат тайпасынын башчысы Тайчеченди эстеди. Коңурат өз алдынча түндүктүү эл. Элинин биримдигин чагылткан курулманын жоктугу өздөрүнө окшоп кетсе да, бийлик Тайчечендин үй-бүлөсүнө чогултулган. Мындай бийлик анын казыналык кубаты жагынан да көрүнөт. Тайпасындагылардын кимисинен болсо да бай турган Тайчечен өз бийлигине мураскер кылуу максатында күйөө баласы Темүчинди жанынан кетиргиси келген эмес.

Бүржүгүн уруусуна атасы далай жыл хан болгон Темүчин, өз үйүнүн абалы жөнүндө да көп ойлонду. Үйүнүн бараандуулугу гана болбосо, үйдүн үбү башкалар менен чамалаш эле болуучу. Кымбат баалуу казына-мүлктөрү чактуу эле. Атасы өзгө тайпалардан талоондоп алган буюмдарын дароо эле элге текши бөлүп берүүчү. Башчыларга да артык-оош берүүчү эмес. Мындайынча айтканда, булар жикке бөлүнбөгөндүктөн көпөс болуп байыгандары да, көгү сөгүлө жакырлангандары да жок, жалпы журт жупуну турмушта жашап келишкен.

Темүчин энеси Улундун алдында эмнегедир чымыркана ачуу үн, суук ырай көрсөтө: — Жол-жоосун дүрүс болсо, иштеген иш да акылга конумдуу келет! — деди.

Бул адаттагы бир жаш баланын сөзү эмес, атасы өлүп, бир үйдүн жоопкерчилигин үстүнө алган азаматтын сөзү эле. Темүчин сөзүн улап:

— Дайчыгуттар бизди ушул тейибизче койбойт. Босогобуз алдындагы самын ташы көрүнө соолгон дарыя суусундай какшытып, кайгы-муңга батырып, кыйратып кетиши мүмкүн! — деди.

Темүчиндин бул сөзүн укканда, Хасар көз жашы соолуп калды деген Улундун эки көзүнүн аккан жашы, ачып жиберилген булак суусундай мөлт эте түштү. Ушул сапар Улун көз жашы какшыганча ыйлап алды. Энелери ыйын токтотпогон соң Белгүдөй менен Бектер жааларын алып аңга жөнөдү, Хажун менен Темүгөй эшикке чыгып ойной баштады, алты жаштагы Темүлүн болсо, таттуу уйкуга кетти.

Темүчин өзүнө кошулуп, боору ооруп энесинин жанында турган иниси Хасарга:

— Бүгүндөн баштап менин ишенимдүү колдоочум болосуң, менин айтканыма каршы чыкпайсың. Мунун өтөлгөсү катары мындан ары бул үйдүн башкаруу укугун сага беремин. Бектер жана Белгүдөй менен тирешүүгө туура келсе, күчүбүз бир багытка

арналгыдай болсун. Менин көзүм өтсө, ушул үйдүн бардык бийлиги сага таандык! — деп буюра сүйлөдү.

Темүчиндин сөзүн угуп отурган Улун ыйын токтотуп, башын көтөрдү да бир аздан соң кайра изине түштү. Темүчин Хасардан жооп күттү. Хасар жоош мүнөз, Темүчинден алда-канча сымбаттуу эле. Ал албырган бетинен кубаныч билдире:

— Буга мен макулмун, — деди.

Темүчин да катуу кубанды. Анын сөзү Темүчин үчүн айныбас анттай туюлду. Темүчиндин жарык дүйнөгө көз ачкандан берки мүшкүл ишке кириптер болгону ушул болуучу. Ал дармансызданган энесине дем берип, кара алачыктын отун өчүрбөө үчүн, ээн калган үйүнө эреже-тартип киргизип бир туугандарына милдет бөлдү. Үйдүн бакандай түркүгү болуу жана өзү жат жерде жүргөндө өзүнөн ашып түшкөн күнү катындын балдары Бектер менен кайтып келген Темүчинге эшик алдында турган эки иниси чыныгы бир тууганындай эмес, кас душманындай көрүнө кеткен эле.

Темүчиндин болжогону туура чыкты, көп өтпөй эле айылда өзгөчө оор абал пайда болду. Эки ай өткөн соң, бир күнү Темүчин таң эртең менен бака-шака добуштан ойгонуп эшике чыкты. Айылдын адамдары таң сүрөөрү менен эле үйлөрүн чечип, эмеректерин таңып, төө жана аттарга артып жатышыптыр. Улун эмне айтаарын билбей эси ооп калды.

Темүчин энесин жөлөп отургуза коюп, бир айылга чуркап жетип, кайда көчүп жатканын сурады.

— Дайчыгут тайпасынын башчысынын жарлыгы боюнча жаңы конушка көчүп жатабыз, — деди бирөө.

Айылдардын жайкы көчүү-конуусу таң калтырбай турган иш. Бирок, ушу жолку көчүү дайчыгут башчысынын жарлыгы боюнча болгондугу, Темүчиндин үйүнө ал кабар айтылбагандыгы бир башка жорук эле. Үйүнүн элден айрылып журтта калаарын Темүчин анык түшүндү. Ясукейдин көзү өтүп, жаңы хан али шайлана элек кезде, айылдын кандай иши болбосун, Ясукейдин чоң уулу Темүчин менен акылдашууга тийиш эле. Бирок, көчүү-конуу өңдүү иштерден да кабарсыз калган Ясукейдин үйүндөгүлөр, эми сороюп талаада жалгыз үй калмай болду.

Темүчин аркандай сөгүнүп-кагынса да, аны баланын кеби дегенсишип, эч ким элеп да койгон жок. Ачууга буулугуп үйүнө кайтмак болгон Темүчин, ак боз аттын куйругу менен чачыланган асабаны колго алып, атка минген энеси Улунду көрдү. Бул Улундун, хандын куттуу бийлигинин белгиси асабаны көтөрүп, өз алдыларында көчкөнү жаткан тайпасынын айылын токтотуу үчүн аттанганы эле. Бирок, энесинин бул аракети элге чымын чыккандай сезилбей турганын Темүчин анык билип турду. Ошон үчүн ал энесинин бул аракети колдой же колдобой турганын билдире албады.

Темүчин кайра келип эшигинин алдына туруп, оолуга көчүп жаткан айыл адамдарына узак карады. Энеси кең аянттын түштүк-батышында атчан турат. Колундагы асабанын чачысы алыстан желпилдеп бүдөмүк көрүнөт.

Аздан кийин жайык талаанын туш-тушунан көч козголо баштады.

Жеке көчкөндөр да, топ-тобу менен көчкөндөр да жарым жыл конуштанган журттарын таштап, Улун асаба көтөрүп турган жерден ары тик ылдый түшүшүп көздөн кайым болуп жатышты. Улундун колундагы асаба көп көчтүн белгиси сыяктанат. Мейкин талаанын эли көтөрүлө көчүп, мал азайып, карарган жалгыз үйдө Улун жана анын балдары гана калды.

Эң соңку кеч жылт койгондо, Темүчин ээн калган талаанын аркы четинен келе жаткан энесин көрдү. Асаба кармаган энеси жакындаганда анын өңү жууган чүпөрөктөй кубарып кеткенин көрдү. Катуу ызаланып, бозала болгон Улун:

— Меңгилик да, ярматай да, сорхыншары да көчтү, баары кетти! — деди аттан түшүп жатып. Ясукейдин тирүү кезинде сары моюн козудай караанын үзбөй жүргөн

досторунун аттарын бир бирлеп атады. Булардын ичинде баатыр атанган Бүлтөчүй чечен да бар эле.

Ошол түнү бүржүгүн уруусунун улуу муун аксакалы — Меңгиликтин атасы Сархы жаралуу денесин ат үстүндө зорго кармап буларга келди. Улун менен баласы бул чалдын жарадар болуу себебин түшүнбөсө да үйүнө киргизип күтүп алышты.

Сархы аксакал эки-үч күндөн кийин араң тилге келди. Ал Улун менен анын балдарын таштап көчүүгө болбой тургандыгын, эң соңку көч козголгонго чейин айтып, дайчыгуттун башчысына жалыныптыр. Дайчыгут уруусунун башчысы Таргутай:

Көлдүн суусу какшып, көк таш жарылды, Ясукей өлдү, эмне дөөрүп жатасың? — деп жекирип найзалаптыр.

Карт Сархы эки-үч күн кара суудан башка даам татпай оо дүйнөгө сапар чекти. Атасы өлгөндө ыйлабаган Темүчин өз уруусунун айтылуу баатыры Сархы аксакалдын өлгөнүнө көз жашын көлдөтүп, аябай ыйлады. Энеси да бөк түшө боздоду. Ээн талаада жападан жалгыз калган үйүнө ак нээтин билдирген абышканын жанын алып калалбаганына Темүчин өзгөчө күйүндү.

Ошондон кийин Улун менен анын балдарынын абалы оорлошо баштады. Улун менен Темүчин тутка болгон жети жандын колунда жутаган үй, бир нече ушак мал жана жылкыдан башка эч нерсе жок деле. Азык-түлүк жагынан да кыйынчылык туулду.

Ясукейдин үй-бүлөсүн таштап көчкөн бүржүгөндөр дайчыгут уруусуна кошулуп, бир нече күндүк алыс, Онон дарыясынын төмөнкү агымынын чөлкөмдөрүндөгү кең талаадан конуш алышты. Таргутай моңгол тайпасынын ханы болду. Улун жана анын балдары мындан кабарсыз жата беришти.

Темүчин үйдөгүлөрдүн ачка калбастыгы үчүн баарын эмгекке салды. Улун кудайдын куттуу күнү Темүчүндү ээрчитип, Онон дарыясынын жээктеринен жашылча, жапайы жемиштерди алып келет. Эшигинин алдына согон эгишти. Алты баласы кезек менен кой кайтарып, ара чолоодо балык кармап, аң уулашты.

Ушундай турмушта жашап жүргөн кезде мындай бир иш Темүчинди беймазага салды. Күнү катындын балдары Бектер менен Белгүдөй жубун жазбай туруп Темүчиндин тилин албай коюшту. Бир энеден туулган бул экөө нары өңдүү, нары дендери соо, бирок мүнөздөрү орой жандардан болуп чыккан.

Ясукей өлгөндөн кийинки экинчи жылдын көктөмүндө Темүчин менен бул эки инисинин ортосундагы кирбиң ого бетер күчөдү. Жатындашы Хасар берген антында бекем туруп Темүчинге болушса да, анын бир нерселерди элебестиги жооштугунун кесепетинен башка инилери менен энеси жуурулуша түшкөндө Темүчинге кол кабыш кылалбады. Калган эки бир тууганы — Хажун менен Темүгөйдүн бири оңдо, бири сегизде болчу, булар да сүйөөнч боло албады. Темүчиндин тапкан тергендерин жатыны башка тиги эки иниси ээлеп кеткен күндөрү да болду. Алар алабыз деп келген нерсесин берүүнү ыңгайы жок болсо да, бербеске айласы жок эле.

Бир күнү Темүчин менен Хасар балык кармаганы чыкканда, Хасардын кайырмагына бир кооз чабак илинди, Бектер менен Белгүдөй аны тартып алмак болушту. Акыры, балыкты Хасар бербесин деген ойдогу Темүчин менен тигилердин ортосунда уруш келип чыкты. Бирок, бары бир алар балыкты тартып алып кетишти.

Темүчин бул окуя жөнүндө энесине даттанганда, энеси жабыккан түр менен:

— Мунун эмнесин талаштыңар? Бир туугандар өз ара кырылышып, мушташып отурсаңар дайчыгуттан кантип өч аласыңар? Көлөкөбүздөн башка шеригибиз, куйругубуздан башка камчыбыз жок, минткениңердин жолу болсун! — деди.

Темүчин энесинин бул сөздөрүн жөн көрдү. Энесинин сөзү анын дайчыгуттарга деген өчмөндүүлүгүн күчөтө түштү. Бектер менен Белгүдөйдү мындан ары эркине коё берүүгө болбой тургандыгына түшүнүгү жеткенсиди.

Кийинки күнү Темүчин Бектерди талаага чакырып алып, анын кычытма сөздөрү менен иштерин бетине басып, түзөлүшүн айтты. Ушуга байланыштуу экөөнүн ортосунда эрегиш келип чыкты. Темүчин:

— Сен Улун энемен туулган жоксуң. Мээримдүү энемди капалантууга акың жок! — деди. Бектер: — Аны айтсаң, сен Ясукей атамдын баласы эмессиң. Мен, Белгүдөй, Хасар, Хажун, Темүгөй, Темүлүн — баарыбыз Ясукейдин баласыбыз. Сен гана анын баласы эмессиң! Мен мүнүн баарын анык билемин, тайпадагылардын бардыгы билет. Сен гана билбейсиң! Сенин денеңде меркиттин каны бар, улундун кардында келип, биздин тайпада туулгансың! — деди.

— Ким айтат аны?! — деди Темүчин.

— Ишенбесең энеңен сура. Тууган энең муну баарынан жакшы билет. Энеңен сурагың келбесе, адамгерчилик ар намысыңан сура! Ясукей атам сени бапестебес керек эле. Бул сөзүмдү балким, ойлонорсуң...

Бектердин сөзүндө Темүчиндүн түшүнө да кирбеген маани бар эле. Бул сөздөрдү кулагына дүңгүрөткөн нөөшөрлүү бороондой сезген Темүчин:

— Уялбай, бозорбой эмне бок жеп турасың?! — деп тигинин сөзүн моюндабаган ырай билдирди. Бул сөздө Бектерди чочуткудай каруу жок эле. Кантсе да, Темүчин Бектердин сөзүнө ишенбеген менен, бул сөздөр анын жанына катуу батты, оор сокку болуп тийди. Бектер соккусун ого бетер күчөтө түшкүсү келгенсип:

— Бүгүндөн баштап эч кандай жарлыгыңа көнбөймүн. Агам деп да эсептебейм. Ясукейдин өз каны сиңгендин бири менмин. Бул үйдө менин гана амирим жүрөт! — деди.

Бектер ушуларды айтты да басып кетти. Өзү менен тирешүүгө бел байлаган Бектердин бара жаткан жагына көз чаптырып турган Темүчиндин башына: «Ушул инимдин тирүү жүрүшү болбойт өңдөнөт. Кимде ким бул үйдүн ынтымагын кетирип, мага найза сунса, анын көзүн тазалашым керек!» — деген ой келе түштү.

Ошондон кийин Темүчин Хасарды чакырып, Бектердин кайда кеткенин билип келүүгө жумшады. Хасар кайра келип, Бектердин үйдүн жанындагы дөбөдө аттарды откозуп жүргөнүн айтты.

Темүчин жаасын алып, Хасарга да жаа асындырып заматта үйдөн чыгышты. Темүчин дөбөнүн астына келгенде гана Бектерди атып өлтүрмөкчү экенин Хасарга айтты.

Муну укканда Хасардын өңү кубарып, чекесинен муздак тер чыпылдай түштү. Бирок, Темүчиндин чечимине кошула тургандыгын билдирди. Экөө дөбөнүн эки жагынан чыгып, жебелерин Бектерге багыттай басышты.

Буларды көрүп, ойлорун түшүнө койгон Бектер малдашын уруп отура калып:

— Өлтүргүңөр келсе менде эмне арга? Аткыла, кана! — деди да Хасарга бурулуп, — Хасар, мени алды менен сен ат, сенин колуңан өлөйүн. Тиги меркит шүмшүгүңдүн колунан өлгүм келбейт! — деди.

Темүчин менен Хасардын жебелери Бектердин сөзү бүтө электе эле учту. Жебенин бири аркасынан, бири алдынан жүрөгүнө кадалды. Бектер сендиректей түштү, бирок жыгылбады. Андан кийин да бир нече жебе денесине удаа кадалды. Хасардын жебеси жүрөгүнө, Темүчиндин жебеси аркасына тийди. Бектер кирпичдей түйүлдү да калды.

Темүчин менен Хасар босогодон аттай бергенде:

— Эмне кылып келдиңер, өңүңөр кубарып кетиптир го! — деди Улун үнүн демейдегисинен катуураак чыгарып.

— Бектер эми кайра келбечүдөй болуп дөбөдө калды, — деди Темүчин. Бул сөздү укканда добушунун кандайча катуу чыгып кеткенин байкабай калган Улун баласына:

— Кошогуңарды бузуп, бириңди бириң жепсиң! Өз этин өзү тиштегилеген итке, жалама зоодон кулаган ташка, ачуусун басалбаган арстанга, жандууну жалмамайынча

жаны жай албаган желмогузга, төшүнө басканын тирүү койбогон буурага, от менен ойногон шайтанга, көлөкөсү менен өчөшкөн көркоого окшогонуңарбы бу? — деди да сөзүн чорт токтотту. Ал сөзүн айтып бүтө албай ачууга буулукту. Улун аздан соң сөзүн кайра улап катуу сүйлөдү:

— Акыры өлтүрүп тыныпсыңар. Эч ким ордун басалгыс жакшы досуңарды тындым кылыпсыңар. Бороондуу күнү короого тийчү ач карышкыр, өзүнө жакпаган күчүгүн жалмаган жырткыч, жаткан жеринен козгосоң өзүңө асылган көркоо, жанына адам жолотпой турган жолборс өңдөнгөн жандардан экенсиңер го!

Улун ушуларды айтып болуп эси оой жыгылды. Адамдардын мынчалык катуу ачуулана тургандыгын Темүчин мурда көргөн эмес. Дуулдай соккон нөшөрлүү бороон өңдүү токтоо бербей, ызадан буулуккан Улун кайрадан чалкасынан кетти.

Темүчин Бектердин шериги Белгүдөйдүн да көзүн тазаламак болгон. Бирок, энесинин буркан-шаркан түшкөн абалын көргөн соң, ал оюнан кайтып, Хасардын кулагына:

_ - Белгүдөйдүн канынан кечели, — деп шыбырады.

Шеригинен айрылган Белгүдөйдүн энеси айткандай, адамда чыныгы сырдаш достун болушу кыйын окшобойбу. Темүчиндин адал шериги Хасар энесинин ызага буулугуп отурганын көрүп, агасынын айткан сөздөрүн эсине алды:

— Белгүдөйдүн артыкчылыгы бар, ал убада-анттан тайбай турган жигит! — деди.

Энелеринин тапшыруусу боюнча Темүчин менен Хасар Бектердин сөөгүн тоо этегине алып барып көмүштү.

Улун үч айга чейин Бектердин мүрзөсүнө күн жазым кылбай барып турду. Темүчин колу менен кылган ишин мойну менен көтөрдү. Бектер өлгөн соң үй ичи тынч алып, ага-инилер ортосунда чыр-чатак туулбады. Белгүдөй шеригинен айрылган соң мүлдө башка мүнөзгө өтүп, Хасар айткандай, антынан тайбаган кишиге айланды да калды.

Бектер өлгөндөн кийин күндөр өтүп, айлар жылган сайын Темүчин Бектер айткан: «Хасар, мени алды менен сен ат. Сенин колуңан өлөйүн, тиги меркит шүмшүгүнүн колунан өлгүм келбейт!» деген сөзү айланчыктап мээсинен кетпей койду. Оюна кайра-кайра түшө берди. Кээде, бул сөздү Бектер кутула албасын билип, ачуусу менен айткандыр, деп ойлонот. Кээде, тереңирээк ой жүгүртсө болчудай экен, деп карайт.

Ал Бектердин ушул сөздөрүн ойлоп жүргөндө, анын дагы бир, таң эртең менен өзүнө тийгизе айткан башка сөздөрү да эсине түшө калды. «Ясукейдин баласы эмессиң, меркиттин баласысың!» дегени кандай? Энемдин Улун экендиги чындык, Ясукей атаң эмес дегени эмнеси? Ясукей сени аябайт дегеничи?» толгоно кетти ал. Бектердин айткан сөздөрүнүн ичинен «Ясукей сени аябайт» деген соңку бир сөз жанына аябай батты.

Ушундай ойлордон улам, Темүчин атасы Ясукейдин өзүнө айткан сөздөрү менен аракеттерин кайра-кайра эсине түшүрүп, анын бирер ооз сөзү, бирер аракети, жадагалса, анын адаттагы көз караштары кандай маанилерди камтыганына чейин кенен ой жүгүрттү. Ой сокту болгон Темүчин руху жактан обочолонуп, дене кубаты алсырай түштү. «Атамдын мага айткан сөздөрү өзгө балдарына айткан сөздөрүнө балким окшобостур» деп да ойлоду. Ушуларды ойлой келе, Ясукей тирүү кезиндеги Ясукей эмес, кайра анын жолун торгоп, жолтоо болор коркунучтуу адамдай сезиле баштады. «Тогуз жашыман тартып коңураттарда туруумдун да бир себептери болсо керек. Эс тарта элек кезимде туугандык байланышы жок жат жерге алып барып таштамак болгонубу? Ким билсин, атам өлгөнү үчүн гана кайтып келгендирмин, эгер атам тирүү болсо, Инген ашуусунун ар жагындагы коңурат айылынан келтирбей коймок окшойт» деп да ойлоду.

Он беш жашка чыккандыгынын көктөм мааракесин өткөргөн Темүчин көп сүйлөбөгөн адатын өзгөртмөк түгүл ого бетер унчукпас болуп кетти. Өзү да, инилери да

энеси куурган согонду жеп, бышырган тамагын ичип, күн өткөрө берди. Бардыгы тең тоо куласа солк эткис азаматтардан болуп эр жетишти. Үй ээси болгон Темүчин сөзгө аралашпай, көбүнчө үйдүн бир бурчуна тыгылып отура берчү болду.

Өзүнүн жанын өйүп жүргөн түйүндү чечкидей кишинин жоктугуна Темүчин өкүндү. Энесинен сыр сураса, жообун дароо таба коёрун билсе да, өзүнүн тегин энесинен суроону ылайык көргөн жок. «Энемдин Бектер өлгөн күндөн тартып тутанган ачуусу өөрчүп кетээр. Ага айта турган сөзүмдүн кээ бирлери анын ой жүйөөсүн чаташтырып, ого бетер ачуусун келтирээр» деп ойлоду.

Темүчин үчүн, анын боюна муңгулдун каны эмес, меркиттин каны сиңген дегенден артык намыс жок эле. Темүчин кантсе да Ясукейдин бел баласы болууга тийиш. Эгер Ясукейдин баласы болбосо, анда чоң атасы Хотоло, наркы атасы Хабул, анын алдында өткөн Томбунай чечен, андан мурда өткөн Байшыңгур Докшин, андан мурдагы баатыр Хабшы, Алвынгуа жана асман нурунан жаралган Будунсар Муңхук, анын алдында жашаган жалгыз көздүү Дуба Сокур, Торгулжунбай Тургайлык, алда канча ата өткөн ата-бабалары Саны Икинүдүн, Салихачу, моңголдордун адепки ханы Батууша хан жана анын атасы, батыш жактагы деңиз-океандардан өтүп келген Бөртө Чоно, Гуамарылдын да өзү менен эч кандай катышы жок болуп чыкмак. Иштин мындай болушу таптакыр мүмкүн эмес.

«Бөртө Чоно жана Гуамарыл менен катышым жок болсо» деген ой эсине кылт эте түшкөндө Темүчин өтө үмүтсүздөнө кетет. Эсин жыйып, этегин жапкандан тартып моңгол улутунун пайда болушу, өсүп-өркүндөшү жөнүндөгү санжыра-уламыштарды угуп келе жаткан Темүчин: «Башыман өткөргөндөрдүн баардыгын аңыздарга айтылган ошол адамдардын кудуретинин натыйжасы. Мындан аркы көрө турган күнүм да ошолордун кудурети менен болот» деп эсептөөчү. Боюна моңголдордун каны сиңбеген деп каралса, анда мурунку башынан өткөргөндөрүнүн бардыгы чыкпайбы. Мындан кийинки иштеринин да баары жокко чыгат! Ал эмне үчүн азыркыга чейин жашагандыгын, мындан кийин да эмне үчүн жашай тургандыгын түшүнбөдү. Өзүнүн канында Бөртө Чоно менен Гуамарыл канынын бир тамчысы дагы болбогонучу! Далай-далай баатырлардын, мергендердин жана мыктылардын канына ошол экөөнүн каны кошулуп турган жерде алардын өзү менен эч кандай катышы жок болгону эмнеси? Бул Хасардын, Хажундун, Темүгөйдүн, буларды мындай койгондо да оозунан эмчек сүтү кете элек карындашы Темүлин жана күнү катындан туулган Белгүдөйдүн канына кошулган Моңгол канынан өзүнө бир тамчы болсо да шыбага тийбегениби? Далай күндөрү туңгуюк ойдун ичинде жүргөн Темүчин мындай күмөндөн арылуунун амалы жок экенин сезип, мындан ары ойлобоого бекиди да, өзүн моңголдордун бир мүчөсү санай берди.

Ой сокту болуп жүргөн Темүчин он беш жашка чыккан жылдын жай күндөрүнүн биринде мындай бир окуяга туш болду. Булардын үйү Онон дарыясынын орто агымынын оң жак жээгине келип конуштанган. Бир күнү жайыттан келе жаткан Темүчин маңдайындагы кыркада кийими жупуну бир кишинин жүргөнүн көрдү. Эл көчүп кеткенден бери бул тегеректе адам баласы сейрек көрүнүүчү. Аны менен көрүшкүсү келди да Темүчин ошону көздөй бастырды. Бул киши да бүржүгүн уруусунан экен. Темүчин бала кезинде өз үйүндө анын баласы менен дайыма бирге ойноочу.

Тиги киши Темүчиндин башынан аягына чейин үңүлө карап:

— Сен Ясукейдин баласы Темүчин эмессиңби? — деди эмнегедир бирдеме эсине түшкөнсүп.

Он беш жашар Темүчин килейген азамат болгон эле. Өзүнөн көз албай карап турган бул чарчы бойлуу абышка бир кезде энеси менен өзүн журтка таштап, жоо тарапка өтүп кеткен киши экенин тааныды. Темүчин аны жоо деп, суук ырай билдирбестен бир тайпадагы эски тааныштарындай жылуу чырай көрсөттү.

— Кандай күн көрүп жүрөсүңөр? — деп сурады чал. Айыл-ападан айрылып, жападан жалгыз калган үйдүн кандай жан сактап жатканын билгиси келген абышка Темүчиндин дени соо, атандай жигит болгонун да анык баамдай албай жатты. Темүчин дайчыгут уруусунун башчысы Таргутаиды пааналаган бүржүгүттөрдүн ал жайы оңдуу эместигин ушу кишиден укту.

Абышка басууга умтулганда Темүчин:

— Тура туруңуз, — деп алдын торой калды. Ал, өзүнүн теги-жайы жөнүндөгү табышмакты балким ушул киши чечээр, деп ойлогон.

— Мен чын эле Ясукейдин баласымынбы? — деп сурады ал чалдан.

Темүчиндин кокус берген суроосуна таң калган абышка өзүн токтото:

— Ошондой болсо керек, — деди.

Бул бүдөмүк жооп Темүчиндин көңүлүн канааттандырбады.

— Муну энең Улундан башка эч ким билбейт, кандай болбосун бул анчалык зарыл иш эмес. Менин энем татарлардын колуна эки ирет түшкөн экен, иним атамдын баласы, өзүмдүн деги кимдин баласы экенимди билбейм. Бүржүгүн жана дайчыгуттардын аялдарынын биринен бирине олжолонгон учурлары көп болгон, — деди карыя кошумчалап.

— Бүржүгүндөр мени кимдин баласы деп билет? — деп Темүчин кайра чукулай баштады.

— Бул эми мындай, Ясукей энеңдин меркиттерден тартып алып келгендиктен, атаң Ясукей болбосо, меркит болот да. Муну өзүң чечүүң керек. Аныгына жетем десең, жашың элүүгө келгиче сабыр эт. Элүү жашка чейин кандай атанын болбосун ажырымы талашсыз айкындалат. Меркиттер куу, айлакер келет. Жашына жетпей картаят. Ал эми, керейлердин чачы эрте түшөт, алар бакыл болот.

— Моңголдор кандай болот? — деп Темүчин кадала калды. Абышка:

— Моңголдордун баары көк жалдардан да, — деп жооп берди.

Темүчин көк жал деген сөздүн маанисин түшүнбөгөнүнө карабастан, андан ары сүрүштүрбөдү. Тек кана «көк жал» деген сөз жашына жетпей картаят, куу, амалкөй болот, төбө чачы түшүп, чык татырбас Чыгайбайга айланат, дегенден айырмасы бар экенин билди. Ушул сөздүн мааниси кичине кезинен азыркыга чейин бүдөмүк болсо да, моңголдордун каны деген сөз өңдүү өз уруусунун сырын ачып бергендей болду. Бүржүгүн уруусуна караштуу ушул кедей абышканын жообу бир жагынан туурадай сезилди. Моңголдордун кандаштык байланышын мындан башка эч кандай аныктама туура түшүндүрө албасын унутпоо керек өңдөндү.

Темүчин өзүнүн ата тегине байланыштуу маанилүү маселеге марыгыдай түшүнүк алалбаса да, абышканы жакшы аткарып жөнөттү. Ал: «Элүү жашка чыкканча көк жал боло алсам болбодубу» деп тыянактады.

Темүчин бүржүгүн уруусуна караштуу жаңкы абышкага кездешкенден көрө кездешпегеним жакшы болмок, деп ойлоду. Аны жолго салып, үйүнө келе жатканда өзүнүн атасы ким экендигин энесинен сурабоого бекиди. «Бул суроону энеме ачык айтсам, аны кайгыга салгандан башка эч кандай пайда болбос» деген ойго келди. Эгер энеси сенин атаң меркит жигити десе кандай болор эле? Анда өзүнүн тиреги биротоло кулайт да. Тескерисинче, өзүн моңгол канына таандыкмын десе, бул да өзүн алдагандык болот, Улунга айтса да, айтпаса да мунун бардыгы түшүнүктүү. Кедей чал айткандай, өзүн Ясукейдин баласымын, каныма Моңгол каны сиңген, деп ишенгенден артыгы жок.

Темүчин кечинде үйүнө кайтып келген соң энеси менен боордошторуна бүржүгүн уруусуна караштуу бирөөгө кезиккендигин, алардын турмушунун жайлуу эместигин кеп салып берди.

— Сабырлуу болгула, чырактарым, силер эр жетип жигит болгондо бүржүгүндөрдүн баары силерди ээрчий турган болот, — деди Улун.

Темүчин унчукпады. Ата жоосу дайчыгуттарды жыга чапкысы, бүржүгүндөр айылын кайра көчүрүп келип, өткөндөгүдөй өз карамагына алгысы келген Темүчиндин эр жетип, жигит болгучалык узак убакытты күткүсү жок эле. Ал кербезденип жүрбөй эле, бир күндө көк жал болуп чыга келип бүржүгүндөрдүн, энеси Улун менен бир туугандарынын камын жеген адам болгусу келди. Каракчы болууну, чык татырбас Чыгайбайга айланууну, саамайын ак чалган буурул чачтуу кары, такыр баш жалама таз болууну тилеген жок. Өз ишинин өзгө уруулардыкынан мүлдө башкача иштелүүсүн ойлоп, кандайдыр бир өзгөчө жан болууга, ачыгын айтканда, көк жал болууга бел байлады. «Ясукейдин баласымын, моңгол кандаштарымдын мураскеримин» деген ишенимди бекем тутту.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

Өз уруусу журтка таштап кеткен соң, көп азап чеккен Улун менен балдары Бурхан Халдун тоосунун тескей бооруна тигилген жупуну үйдө эптеп эки жылды өткөрүштү. Он алты жашка чыккан Темүчин маркум атасы Ясукейден бойлуу, чымыр болуп өстү. Мурдакыдай эле көп сүйлөбөйт. Ошондо да үйүндөгүлөр аны бел тутуп, ага үйрүлүшүп, уруш-талашсыз күн өткөрүп жатышты. Иштерди жайгаштыруу, үй оокаты дегендердин бардыгы Темүчиндин колунда болду. Баарын өзү башкарат, чече албаган иштер кез келсе он төрт жашар иниси Хасар менен акылдашат. Ал өзүнөн калса Хасарды үйдүн башкаруучусу деп карады.

Кичинесинен эле салмактуу мүнөз күтүп, ар кандай иште баёо кыймылдаган Хасар Темүчиндин ишенимдүү кол канаты болду. Темүчин дурус деп эсептеген, бирок өзү тегине жете албаган иштер үстүндө ал агасына ошол замат жооп кайтарып олтурчу эмес. Энеси башка болсо да Белгүдөй менен кеңешип анан жооп берүүчү. Белгүдөй Темүчинден да мүчөлүү, тентек мүнөзү бар, бирок майда барат иштерде алдырбаган бала. Бир туугандарына боорукер болгону үчүн, он эки жашар Хажүн, он жаштагы Темүгөй жана сегиз жаштагы кенже карындашы Темүлүндөр аны агалап урматтай турган. Кыскасы, жалгыз үй калып, көп кыйынчылык тарткан Улун менен балдары Темүчинди уютку кыла отуруп бирдиктүү өмүр өткөрүштү.

Улундун үйдөгү орду бөлөк, Темүчин ар кандай ишти энеси менен акылдашпай эле өз алдынча иштейт. Кээде энеси акыл кошсо, назар сала тыңшаганыйт да, кайра эле өзү ойлогонундай бир жаңсыл кыла берүүчү, угумуш болгон менен кабыл алычу эмес. Бул энесин кор көргөндүктөн эмес, ал кайра энесинин турмушуна өзгөчө көңүл бура жүрүүчү. Аң уулап келгенинде эттин чүйгүнүн энесине тартчу. Кийим-кечек, жууркан-төшөктүн жакшыраактарын, үй эмеректеринин асылдарын алды менен энесине ыйгарып жүрдү. Бирок, тышкы жумуштар менен үй иштери жагынан алганда энесинин ыгына карачу эмес. Энесинин акыл насааты менен тарбиясы Темүчинге чымын чаккандай таасир бербеди. Улун далай-далай иштерди тындыргысы келсе да, Темүчинден уруксатсыз кыймылдай албады. Жадагалса, анын жууркан-төшөгүн жыйгыдай укугу да жок болучу.

Темүчин бул шарттарга карата өнүмдүү амал-арга иштете алды. Улун жумуштун баарына аралашып, каалаганы боюнча башкара бербесе, үй иштеринин сарамжалдуу болушу мүмкүн эмес эле. Белгүдөй Темүчин менен жатындаш эмес, Улун өзгөчө түйүндү чече албады. Белгүдөй Улундан туулган жок, Улун да анын өз энеси эмес, өгөй энеси. Ушунун айынан болсо керек. Улун качан, кайсы кырдаалда болбосун Белгүдөйгө тең мамиле жасоого чабалдык кылды. Анын тетигин да табалбады. Тепе тең мамиле

жасады деген күндүн өзүндө да Белгүдөйдүн Улунга күмөн менен карабастыгына ким кепил?

Ошентип, ага-ини ортосундагы ыйкы-тыйкылык улана берди. Темүчинде да Белгүдөйдүкүндөй тымызын сезим сакталды. Ал Ясукейдин баласымынбы, эмесминби деген күмөнүнөн арыла албаган эле. Бир кездери көз жумган иниси Бектер айткан шойкомдуу суроо өмүр бою жоопсуз калуучу түрү бар. Хасар, Хажун, Темүгөй, Темүлүн сыяктуу жатындаштарынын Улундан төрөлгөнүнө күмөн болбогону менен, баарыбыздын атабыз бир киши дегенге батына албады. Эне баарын өзүм төрөгөм деп санаса да, аларга болгон мамиледе айырма болушу мүмкүн. Кээде өзү тегине жете албаган ушул таң калаарлык татаал түйүнгө Темүчин назар салгысы келбейт. Энесинин кымкуут ойлоруна тыйым салынса эле бардык иш шыдыр кетчүдөй сезилет.

Темүчиндин бул айла-амалына Улун да терс кыял, бөтөн ой билдирбеди. Балдарынын ийгилигин көрүп, жакшы сый үстүндө жүргөнүнө, бардык жумуш Темүчиндин ырайы менен жүрүп жатканына ичинен ыраазы болгон Улунга алты баласы тең ишенимдүү адамдардай көрүндү.

Темүчин кээде үйдүн бурчуна отуруп алып, түпсүз ойго батканы өңдүү Улун да кези менен кымкуут ой менен болуп сергий албайт. Ал дайыма эле ой үстүндө жүрбөгөн менен жүрөгүнүн терең түпкүрүндөгү купуя сыр кокусунан эсине кылт түшө калмасы бар. Чын чынына келгенде, Темүчин кимди тарткан? Ясукейди тартканбы же Чилатуну тартканбы? Чилату дегенибиз меркит тайпасынын жигити.

Темүчин ушул эки жигиттин кайсынысынын баласы экендиги Улундун өзүнө да анык эмес. Кимге окшоп турганы эр жете келе билинет деңизчи, дал азыркы жышааны ал эки жигиттин эч кимисине түспөлдөшпөйт. Төөдөй чоң тулкусун эңкейтип эшиктен кирген турку Ясукейдин бир нерсени кармаганы жаткан сыягына окшоп кеткенсийт. Бир сапар мындай иш болду, катуу шамал болуп, жамгыр чакалап төгүп турган түн эле. Борошолуу жаанга карабай бир туугандарын үйгө тез чамдоого чакырган Темүчиндин добушу чыкканда, Улун Ясукей да бирге жүрөбү, деген сезимге кабыла кетти. Темүчиндин добушу Улунга ушундай өзгө үгүлгөн болучу.

Деген менен, Темүчиндин мүнөз-кулку Ясукейдикинен мүлдө башка болучу. Ясукейде жоо жүрөк баатырларча өлүмдөн коркпогон чечкиндүүлүгүнөн башка да боорукерлик, адамгерчиликти жактаган касиеттер бар эле. Ал кээде өзүнүн ырайынан кайтып, башкаларга макул боло кетүүчү. Ошонусу менен ал тайпасындагы адамдардын колдоосуна ээ болуп, аларды чырлаштырбай башкарып келген. Бирок, Ясукейдин бул касиети Темүчинде байкалбайт. Темүчинде Ясукейде жок касиеттер бар өңдүү. Ал кара мүртөз жана долу болуп жетилди. Бир чечимге келип алса, элдин ыркына көнбөй, бет алган багытынан тайбаган мүнөз көрсөтөт.

Темүчин меркит жигитине да окшобойт. Меркиттин ал жигити орто бойлуу, толук, чыйрак жан эле. Темүчин болсо шыңга бойлуу, кабелтең өстү. Өң түспөлү, бой турку, күлкү-мүнөзү жагынан аны да тартпады.

Бир жолу момундай окуя болду: Темүчин энеси башка иниси Бектерди атып өлтүргөндөн кийин, Улун аны бет жүзүнө карабай сай-сөөгүнө жеткире сөккөндө, алдында кың дебей тыңшап отурган уулу, анын көзүнө баякы меркит жигитиндей көрүнө кеткен. «Алдымда отурган баламдын өңү-түсү меркит жигитинин өңү-түсүнө окшойбу, кандай?» деген ой да шап эте калган. Кокусунан көтөрүлгөн куюн өңдүү түн караңгылыгында чаңын буркурага келип, Олохонот тайпасынан өзүн олжологон, бир ооз сөзгө келтирбей байлап алып кетип намысына кол салган, ар күнү таяктай берүүчү меркит жигити маңдайында отургандай боло кеткен. Ал жигит көңүлү түшкөн нерсени кантсе да алмайынча койбогон катуу кумарлуу эле. Ал ошол кумары үчүн эмнеден болсо да тайманбаган адаты бар болучу.

Улун Бектерди атып өлтүргөн Темүчинди аябай тилдеген. Өзүн тыя албай акылынан күйүп-бышып, айтпаганды айтып Темүчинди ашатканды иш жүзүндө өзүнө зыкым келтирген меркит жигитин мелжегени эле. Анткени, Улундун алдында отурган киши Темүчин эмес, Чилату болуп көрүнбөдүбү.

Анын ачуусу кайтып сабасына түшкөн соң кайра ойлонуп, өзүнүн жеке ойго кеткенин туйду. Темүчиндин канына меркит жигитинин каны кошулса оңчу беле? Ал баласы жөнүндөгү жайсыз ойлорунан бат эле тыйылды. Бирок, болуп өткөн бул иш анын оюнда өчпөгөн из калтырды.

Темүчин он алтыга чыккан жылынын жай айында, бүржүгүн уруусунан айрылып калган аларды түндүгүн түшүргөн кырсык басып дайчыгуттун башчысы Таргутай үч жүздөй кол баштап келип, Темүчиндин үйүнө кол салды.

Күндөрдүн биринде ушундай окуянын болоорун Темүчин мурда эле туюп жүргөн. Ушул окуя болордон бир ай мурда дайчыгут уруусунан тепки жеген бүржүгүндүк бир жигит Темүчиндин үйүнө келген. Айыл тегерегинен аң уулап жүргөн бул эски таанышы Улун апа менен анын балдарынын ал жайын билүүнү көздөп, атайын бурулган экен. Өзүлөрүн таштап тоо тарабына өтүп кеткен болсо да, атайын издеп келген соң бул жигитке душмандык ойдо болгон жок. Ал уулаган аңынын этинин үчтөн бирин таштап кетти. Ошондой эле, дайчыгут башчысы Таргутайдын Темүчинге кастык ойлоп жүргөнүн билдирди. Ошол жылдын көктөм мааракеси тоюнда Таргутай арак ичип отуруп:

— Козу жүнү кыркымга келди. Канат жасап көккө учса да, төрт аяктап жер түбүнө кирсе да кырчын жанын кыркып салам! — дептир.

Бул кабарды уккандан кийин Темүчин башына түшүүчү күтүлбөгөн балээден сактануунун камылгасына киришти. Үйүнүн жанындагы түнт токойдун ичине чөп алачык жасап, түндөсү аттарын кармап жатып, сергек жүрдү.

Жайкы айлуу түндөрдүн бири эле. Ызы-чуу болгон кыйкырыктан ойгонгон Улун балдарын ойготуп тышка чыкса, мал короого атылган жебелер жамгырдай жаап турган экен. Темүчин үйүндөгүлөрдү ээрчитип, токойдогу чөп алачыкка жүгүрдү. Ат үстүнөн жебе узатып сай таманынан жогорулап келе жаткан дайчыгуттар буларга даана көрүндү.

Темүчин мынчалык көп аскер кол салат деп ойлогон эмес. Өздөрү төрт-беш эле киши болгондуктан, жоо тараптан көп болсо элүү-алтымыш киши келээр деген божомолу терске чыкканына аябай өкүнгөн Темүчин, энеси Улунду жана жоого кайтараар каруусу жок Хажун, Темүгөй, Темүлүндөрдү түнт токойдогу үңкүргө жашырды. Андан соң Хасар, Белгүдөй үчөө бадалдарды пааналап чапкынчыларга жебелерин жаадырып кирди.

Бирок, ким жеңип, кимдин жеңилээри өз өзүнөн эле белгилүү. Булардын жарытымсыз жебелери түгөнө бергенде, Темүчин жанындагы эки инисине энеси менен бөбөктөрүн калың токойдун ичине алып качууну буюрду да:

— Булар ушул өндүрдү алыш үчүн калың кол жиберип отурат. Жан сактайбыз десек, Бурхан Халдун тоосунун этегин көздөй бет алуубуз керек, эми бул чөйрөгө из салалбайбыз, — деди.

Энеси менен инилерин жоо араанынан алып калмак болгон Темүчин бадалдарга далдаалана атышып, соңку жебесин душманына жөнөткөндөн кийин атына минип, тоо этегин ала жаткан калың токойго сиңип жоголду.

Темүчин чытырман токойдо үч түнөдү. Ушул үч түн ичинде токойдон аттардын кишинегени угулуп, куугунчулардын жакын жерлерде жүргөнү билинип турду. Төртүнчү күнү атын жетелеп токойдон чыгайын дегенде басмайылы тартылуу турган ээри атынын соорусунан шыпырылып түштү. Ал муну жаман ырымга жооруп, токой ичинде дагы үч күн түнөдү. Андан кийин, токойдон кеткиси келип, басууга камынайын дегенде жолун бөгөп жаткан үйдөй таш көрүндү. Ал дагы үч күн жүрүп, азык-түлүгү түгөнгөн

соң, ачкачылыкка чыдабай токойдон кетүүгө үчүнчү ирет камынды. Ошондо да алды ачылбай, үйдөй ташты айланып өтөйүн десе, ой-чуңкуру калың токой жолун бөгөй берди, муну да жамандыктын белгиси деп жоруду ал. Бирок, ачкачылыктан өлгүсү да келбей таштуу кыядан өтүп, токойдун четине чыкты эле, чыгаары менен эле аңдып жаткандардын колуна түштү.

Колу-буту байланган Темүчин дайчыгуттардын жакын арадагы оторуна, андан кийин Онон дарыясынын боюна алынып келинди.

Дайчыгуттар Темүчиндин эки колун жоон жыгачка аса таңып алып, жүздөгөн түтүнү бар айылды аралатты. Бул айылдарда Темүчин тааныган бүржүгүндөр көп болучу. Кечээ күнү эле өздөрүнүн ханы болгон Ясукейдин килейген баласынын жылаңач денесин көргөн элдин кебетесинен кыйла-кыйла кайгылуу ойдун белгиси байкалгандай болду. Бирок, эч кимиси аны менен үн катып сүйлөшпөдү. Темүчин бүржүгүндөн келген баякы жигиттин бүржүгүндөрдүн турмушу начар деген сөзүнүн чын экендигин эми байкады. Баары тең сиңири чыга кедейлешип болуптур, алдынан өткөн аял-эркектердин бардыгынын тең маанайы пас көрүндү.

Ал дайчыгуттар башчысынын өзүн өлтүрө койбосун сезди, өлтүргүсү келсе минтип айыл аралатпас эле. Бирок, мунун пайдасынан зыяны көптөй сезилди. «Удаа бир нече күн кыйнаган соң, колу-бутумду чечип, Таргутайдын алдына алып барып анын суусун ичирээр» — деп да ойлоду.

Алар ошол күнү кечинде Темүчинди айылдын жанындагы түзөңгө алып келип жанына күзөтчү койду. Айыл кишилеринин баары башчысынын эшик алдындагы аянтка чогулушуп «жоону жеңгендеги» куттуктоо тоюн башташты. Ошондо Темүчин ийнин басып турган жоон жыгач менен күзөтчүнү чалкасынан түшүрө согуп, кача жөнөдү. Ийнин баскан жыгачына карабай ай жарыгында Онон суусун бойлой безип берди. Абыдан чарчап шайы кеткенде гана суу боюндагы караган бутанын арасына кирип жашырынды.

Бир аздан соң, Темүчиндин качып кеткенин билген дайчыгуттар дарыя бойлорунан жана ага туташ жаткан кең жайыктын туш-тушунан чуулдашып издеп жатышканы даана угулду. Адамдардын добушу, топ кишинин дүбүртү Темүчин жаткан жердин жанынан чыккансыды. Душманына билинип калуудан чочулаган Темүчин дүбүрт басаңчалаганда барып, суу боюндагы калың чөптүн арасына жашырынды.

Дал ошол кезде жогору жагынын:

— Көзүнөн каар учкан, бетинен жалын алоолонгон жигит экенсиң. Дайчыгут башчысынын үрөйүн учурганың ушу. Кыймылдабай жата тур, мында жатканыңды эч кимге айтпайм, — деген үн чыкты.

Бул үн Темүчинге тааныш адамдын үнү өңдөндү. Сууга бел кырчоосуна чейин малынып, баёо дем ала үн каткан бул киши Сорхыншары болуу мүмкүн деп ойлоду ичинен. Ал Ясукей тирүү кезинде дайыма келип туруучу, жылуу чырай билдирбеген тоң, чечкиндүү адам болгондуктан балдарды өзүнө үйрүлтө алычу эмес.

Темүчин ушул жерде кыйла узак жашырынып жатып, дүбүрт-дабырт басылган соң гана суудан чыкты. Узак убакыт байланган колдору да уюп калыптыр. Ушул түрү менен качып кете албастыгы өзүнө белгилүү, дарыядан өткүдөй да магдыры жок. Түн ката жол жүрсө да анча алыска баралаар эмес.

Өзүнө тилектештик билдирген Сорхыншарынын үйүнө баруудан башка амалы калбаган Темүчин журт көзүнөн далдаланып, дайчыгуттар айылын көздөй кайра жөнөдү.

Ясукейдин карамагында болгон кезде Сорхыншарынын бээ байлап, кымыз ачыта тургандыгы, Сорхыншарынын өзү саба бышып, кымыз куя тургандыгы Темүчиндин эсинде. «Азыр да саба быша тургандыр» деп ойлогон Темүчин бишкектин

күрпүлдөгөнүнө кулак түрө айылдын как ортосунан өтүп, Сорхыншарынын үйүнө жетип келди.

Чечинип алган Сорхыншары Темүчин менен курбулаш уулу Чимбе, андан эки жаш кичүү уулу Чулунга саба быштырып отурган экен. Темүчин үйүнө кирип келгенде ал чочуп кетти:

— Мында не келдиң? Энең менен инилериңе бар дебедим беле?! — деп катуу чочулаганын жашыра албады. Жашы кичүү болсо да акыл токтоткон Чимбе чоң кишилерче:

— Келип калган соң жардам берүүдөн башка амал жок, — деди атасына жөн кол шилтеп.

Бул сөздү укканда иниси Чолундун чалыр көзү күлүңдөп коё берди. Ал өз кезинде Темүчиндин кулжа сакасын бере турганын атасы менен агасына айтып, жакындай түштү. Өзү Темүчинден эки эле жаш кичүү болгон менен, бою анын араң эле ийнине келүүчү. Агасы экөө тең чарчы бойлуу эле.

Темүчин алгачында Чолундун өзүнө неге жакындаганын билбей турду, аздан соң бир колунун чечилгенин байкады. Өңү өчкөн Сорхыншары тигил Чолун Темүчиндин эки колун чечип болгуча сабанын жанынан карыш жылган жок.

Чимбе Темүчиндин боюнан чечип алган кайыш курду отко таштады. Бул үйдүн, тиги агаларына окшош чарчы бойлуу, он жаш чамасындагы Хатхын деген кызы да бар эле.

Сорхыншары оозунан үзү сүтү кетелек кызына:

— Айланайын эстүү кызым, көргөн-билгендериңди бирөөгө айтуучу болбо. Таксыр Ясукейдин мына бу баласына каралаш, — деди. Ал болор иш болуп, Темүчинге жардам берүүдөн башка амал калбаган соң ушул сөздү айтты.

Андан кийин Хатхын Темүчинге тамак алып келип берди да, бир ооз сөз катпастан талаага чыгалы дегендей ишаарат кылды. Хатхын өзүнө илеше чыккан Темүчинди обочороок ээрчитип барып, жүн басылган арабаны нускады. Хатхын ырас эле атасы айткандай акылдуу кыз экен.

Темүчин жүндүн арасына жашырынып, түн ортосунда гана башын, колун чыгарып тамактанды да, жүнгө кайра оронду. Катуу чарчагандыктан калың жүн тулку боюн ысытып, бат эле уктап кетти.

Ал эртеси кечке чейин жүндүн арасынан козголгон жок. Түн ортосу дегенде Чимбенин чакыруусу менен жүндөн чыкты. Келсе кара жалдуу ак таноо бир кысыр бээ жайдак даяр турган экен. Бээни жайдак белинде бышкан эти бар бир куржун салынуу туруптур. Чимбе:

— Бу кысыр бээ, кайра берүүнүн кереги жок, — деди, анан ал, Темүчинге жаасын жебелери менен кошо берди. Темүчин аттанарда Сорхыншары үйдөн чыгып:

— Башыбызга балээ таба жаздадың, жаны бекем шайтан, бизди оозуңан чыгара көрбө, кана эми тез жөнө! — деди.

Темүчин айылдан акырындап узай түшкөн соң бээни камчынын астына алды. Мойнуна салынган моюнтурукту талкалап, өлүм оозунан кутулган Темүчиндин ою жан сактоодо эмес, бүржүгүндөрдү атасынын доорундагыдай өз колуна каратуу эле. Ал муну ишке ашыруунун анча кыйын эместигин да түшүнүп, атына камчы басып-басып алды.

Темүчин Бурхан Халдун тоосунун тескей өрөөнүнөн энеси менен инилерин бир канча күн издеди. Энеси менен инилеринин дайчыгуттардын колуна түшпөгөндүгү өзүнө дайын болгондуктан, алар кантсе да ушул Бурхан Халдун тоосунун түндүгүндө, деп божомолдогон.

Бир күнү ал Онон дарыясын жээктей жогорулап отуруп, анын Кемургу өзөнүнө куйган жеринен өтүп, Быдыр тоосунун кыркасы аталган Хоршрхуй тоосуна чыкканда, ошол тоонун түштүк этегинен карарган жалгыз үй көзүнө чалдыкты. Жете келсе үйдө

энеси Улун, туугандары Темүгөй, Темүлүндөр отуруптур. Аң уулоого кеткен Хасар, Белгүдөй, Хажундар али келе элек экен. Колдорунда бар малы – сегиз кула аты үйдүн жанында аркандалуу оттоп турушуптур.

Эртеси Темүчин үйүн мындан үч күндүк алыстагы Карыз өркүн тоосунун этегиндеги түнүк суулуу Көкү көлүнүн жээгине көчүрүп барды. Кылка адыр четиндеги бул өрөөндүн жанынан Сеңгүр дарыясы агып өтүүчү. Коён, суур өңдүү аңдары көп, дарыя суулары менен көлдөрүндө балыгы мол мындай жерлер Улун апа менен анын балдары өңдөнгөн жарды адамдардын жан сактоосу үчүн өтө ыңгайлуу эле.

Ошентип, Темүчин өзүнүн жаңы конушунда тың оокат кыла баштады. Хасар, Белгүдөй үчөө күндө суур кармап, этин жеп, терисин кийим кылды. Андан ашкандарын соодагерлерге өткөрүп, ордуна буюм алып турду.

Үч ай ушундайча өттү. Бир күнү күндөгүсүндөй эле инилерин ээрчитип аңга чыккан Темүчин тапкан-тергендерин коңур чологунун канжыгасына байланып алып кечинде келсе, сегиз кула атынын баарын ууру алып кетиптир. Улун кичине балдарын ээрчитип, кекиртекке бир нерсе издеп тоого кеткендиктен билбей калыптыр.

— Мен уурунун изине түшөйүн, — деди Белгүдөй.

Жалгыз коңур чолоктон башка унаа болбогондуктан, бир эле кишинин издешине туура келди.

— Сен баралбайсың, мен барайын, — деди кара күч жагынан Белгүдөйгө жете бербесе да атка мыкты Хасар.

— Сен баралбайсың мен барайын, — деди Темүчин Хасардын сөзүн кайталады да, азык түлүгүн канжыгасына байлап, жаасын асынып аттанып кетти. Ал түн ката токтобой жүрүп, күндүз жол боюндагы айылдардан сурамжылап, кырканы кезип келе жатты. Кантсе да, сегиз атын таап алууга бел байлады. Ал кыркаларды үч күн аралады. Төртүнчү күнү эртең менен бээ саап жаткан бир жигитке жолугуп, сегиз кула атын көргөн-көрбөгөнүн сурады. Ал жигит:

— Бүгүн күн чыгаар алдында бирөөлөр сегиз кула ат айдап өтүп кетти, эгер ал уурдалган аттар болсо, мен да издешейин, — деди.

Жигит ушул сөздү айтты да, Темүчинге бир тору атты туура тартып, атын алмаштырды. Өзү болсо күлүк коңурун кармап, бар жумушун заматта жайгаштыра коюп, үйүндөгүлөргө да айтпастан Темүчин менен кетүүгө камынды.

Темүчин бул күнгө чейин мындай шайдоот жигитти көргөн эмес. Ал жол даярдыгын көз ачып-жумганча бүтүрүп, жаа-жебесин асынып, оттук ташын белине кыстарып, азык-түлүк салынган эки таарын атына теңдеди. Таарынын оозун жулган чөптөн жип эше коюп бууду. Анын жумушту мындай бүйрө иштеген мүнөзү Темүчинге аябай жакты. Бул жигит бир майда уруунун башчысы Нахубайдын баласы Бурчу деген экен.

Темүчин менен Бурчу үч күн жол жүрүп төртүнчү күнү кечке жуук дайчыгуп тайпасынын бир бөлүгү мекендеген жерге жетип, аркандалуу турган сегиз кула аттын как үстүнөн чыкты. Күүгүм кире аркандалган аттарды чечип алып айдап жөнөштү. Таң ата бергенде артынан келе жаткан он чакты куугунчуну көрүштү. Бурчу:

— Тууган, сен аттарды айдап кете бер мен тосуп атышайын, — деди.

Темүчин:

— Өз башымды калкалап, сенин кырчын жаныңды кантип тигилерге салып берейин? Булар менен өзүм тирешип көрөм, — деди да, куугунчуларга жебесин түздөдү. Анын тарткан жебеси колуна укурук кармап алдыда келе жаткан ак боз атчандын жүрөгүнө кадала түштү. Калгандары жебе тийген тигиге үйрүлө калганда, булар шарт жөнөй беришти. Куугунчулар сая куугандан коркушуп, токтоп калышты.

Темүчин Нахубайдын үйүнө бир түнөп, Бурчуга чын жүрөгүнөн алкышын айтып, үйүнө кайтты. Ал сегиз атын таап алганынан да, бул жалганда өзүнө жарты тыйын пайдасы тийбеген ишке жанын үрөп аралаша кете турган бул өңдүү жакшы

адамдардын да бар экендигине аябай кубанды. Анын үстүнө, жаш жагынан өзү менен курбалдаш келген мындай адамдардын болушун ал оюна да алган эмес болучу.

Темүчин үйүнө келген соң да, ал жигиттин атын эсинен чыгарбай айта жүрдү: «Бурчу! Бурчу бүржүгүнүн уруусунан, дайчыгуттун уруусунан болбосо да моңгол тайпасына таандык. Бурчу батыш жактан келген, канына Бөртө Чононун каны кошулган. Ал Бөртө Чоно канынын касиетин сактай билген. Өзү чыканактай арык болгону менен, булчуңдары жетилген, чымыр денелүү. Майда-барат иштерге аралашпаганы менен, башкаларга керектүү учурда билегин түрө аттанып чыга келээр жигит!» — деп ойлоду.

Ошол жылы Бурчунун атасы Нахубай Темүчинге он кой айдап келип берди. Ал өзүнүн жалгыз уулуна Темүчиндей жакшы шериктин табылганына аябай кубанган эле.

Темүчин бир туугандары менен жаңы конушунун тегерегинен жайыт ачуу үчүн күзгө чейин карбалас эмгектеништи.

Кийинки жылы Темүчин он жетиге чыкты. Энеси Улун кудалашкан колуктусу Бөртөнү алып бермек болуп, Темүчинди коңурат тайпасына барууга үндөдү. Улун бул оюн мындан мурда да бир нече жолу айткан, бирок Темүчин жокчулуктан кутулалбай жүргөн жалгыз үйдүн дагы бир артык баш кишини багышы кыйын болоор, деп ойлоп макул болгон эмес.

Бирок, он жетиге кирген соң Темүчиндин кулк-мүнөзүндө бир кыйла өзгөрүүлөр пайда болду. Ал: бул үйгө бирээр кишинин кошулганы жаман боло койбос, жалгыз үйдүн жан саны көбөйүп, бирээр эмгек күчү кошулса, башына бакытсыздык жааган бүржүгөндөрдүн көңүлүн жубатууга да, Ясукейдин хан кезиндеги иштерин эске алып, ал заманды кайра орнотууга да ыңгайлуу болор, деп эсептеди. Кээде мындай түшүнүккө ээ болуу үчүн, дайчыгуттардын колуна түшүүгө туура келээр, деп ойлоду. Ал: — Сорхыншары, анын кодоо бойлуу үч баласы да мага жакшылык кылбадыбы. Сорхыншары жана анын балдарынын ак нээти бүржүгөндөрдүн тагдырын элестетип отурганы анык — деп ойлоду.

Темүчин энесинин тилеги боюнча Бөртөнү алып келүүгө, Бөртөнү жана аны менен бирге келүүчү Коңураттарды — мейли алар аял-эркек, абышка-кемпир, мейли аттокур жалчысы болсун, баарын кучак жая тосуп алууга бекиди.

Ал ушул чечимге келген соң Белгүдөйдү ээрчитип, Коңураттарды бетке ала сапар тартты. Экөө Керүлен дарыясын бойлой бир нече күн жол жүрдү. Бул жолдор Темүчинге канык, бирок андагы кериле жаткан кыркалар, чытырман токойлор, өзөн-дарыялар, мелжиген жайыттар Белгүдөй үчүн жаңы дүйнө эле. Бир нече күн жол жүргөн соң башынан эле сөзгө сараң Белгүдөй, ойдон-кырдан сөз козгоп, мындай кеңири өңүткө эмне үчүн эл конуп, мекендебейт? Сан санаксыз көчмөн эл ээн жаткан бул жерлерге келип, каз катарынан үй тикпегени эмнеси? Деген өңдүү суроолорду бере баштады.

Темүчин энеси башка Белгүдөйдүн кокус берген бул өңдүү суроолорун угуп келе берди. Айтса-айтпады, бардыгы Белгүдөйдүн айтканындай, канча күндөн бери ургаал жол жүрсө да түгөнбөгөн бул узак жол моңгол бөксөлөрүнүн канчалык кенен-кесир жатканын Темүчин өзү да туюп келе жатат. Мал өстүрүп, мал семиртүүгө табылгыс тоо, дарыя, жайыт, көз жеткис кең талаалар ээн жатат. Мал оторлотоор чөбү чүйгүн өрүш, тиричиликке ыңгайлуу өзөн-дарыялар аябагандай кенен. Бирок, элдин мындай жерлерге эмне үчүн конуштанбай турганы өзүнө анык. Анын себеби эмнеде? Тайпалар арасындагы тирешүүлөр дайыма болуп тургандыктан, араларында мындай жерлер бош калбасы мүмкүн эмес. Кудай тааланын өзү бөлүп койгонсуп, ар бир тайпанын конушу мурдатан эле туруктуу болгон. Алар мекендеген жерлеринен көчкүсү да келишет. Кээ бирөөлөр конуш которуп, мындай жерде калышса, башка тайпалар чабуул коюп кол салуучу.

Эгер моңгол бөксөлөрүнө чачыраңкы конуштанган ушул тайпалар менен уруулар өз ара жоолашуусун токтотуп, өздөрү тандап жаңы конуш табышса, көчмөн элдин турмушу жакшырып, моңгол бөксөсүнүн кайсыл жеринен болбосун үйлөр менен мал үйүрлөрү көзгө чалдыгып, айыл конуштанып, жап-жашыл өрөөндөрдө, өзөндарыялардын чөлкөмдөрүндө төрт түлүк мал көк асмандагы ак булуттай каалгып жатпас беле. Бирок, бул бир эңсөө, деңиз. Качан ошондой болорун ким билсин? Бул турмушка ашпай турган иш да эмес. Дайчыгуттар жоюлуп, татарлар тизе бүксө мунун ишке ашаары, албетте мүмкүн, деп ойлоду Темүчин.

Ага-ини сапарын улап коңураттарга жеткенде, Тайчечен кубана тосуп алды. Ал Темүчин дайчыгуттардын текөөрүнө түшкөнүн угуп, аны жарык дүйнөдөн жоголгондур, деп ойлоп жүргөн. Эми, төрт жыл мурдакыдан мүлдө башка-атан төөдөй жигит болуп, эр жеткен Темүчинди көргөндө өз көзүнө ишене бербеди.

— Ошол түнү эле Тайчечендин үйүндө тоодой эт, көлдөй чык менен той берилди.

— Баякы бир кездеки моңгол ханынын баласы адам айткысыз кыйынчылыктарды башынан өткөрүп, эр жигит болуп жетилиптир. Ал убадасын актап мында келип отурат. Мен да убадамды бузбай кызым Бөртөнү жаны бекем ушул жигитке беремин. Бир топ аял-эркек кызым Бөртө менен кошо батыштагы бүржүгүндөрдүн айлына аттанат, ошол жерге барып түтүн булап конуштанат. Антпегенде кызым жалгыз үйдө ээнсиреп калаар, — деди Тайчечен үйүнө чогулуп отурган калың элге. Темүчин уксун дегендей ушул сөздөрүн атайын баса айтты. Тойдун уу-дуусу түн жарымына чейин уланды. Бирок, Темүчин Бөртөнүн дидарын көрө албады, кыз той дасторконуна келген жок.

Той салтанаты аяктаган соң, Темүчин Тайчечен отурган үйдөн башка үйгө жайгаштырылды. Темүчин ал үйгө кирип барса, аруу кийинген ай менен күндөй сулуу Бөртө күндүзгү хан тагы өңдөнгөн орундукта отурган экен. Төрт жыл ичинде Темүчин толуп өзгөргөндөй, Бөртө да бойго жетип өзгөрүптүр. Бүржүгүн кыздарына окшобогон толмоч Бөртө Темүчинге бүт тулкусунан нур балкып тургандай сезилди. Бул шоола күйүп турган чырактын элеси эмес.

Аялдар өтө назик келет. Кайсыл жагынан болбосун эркектерге караандатпайт, деп ойлогон Темүчин Бөртөнү көргөндө аялдар жөнүндөгү бул оюнун туура эместигин билди, чыныгы аялды ушул жерден гана көргөндөй болду. Ал көзүн Бөртөдөн айырбай босогодо кыйла туруп калды. Анын жүзүндө мурда көрүлбөгөн апкаруу байкалгансыйт. Алдында турган бойго жеткен кыз сымбатына кайраты менен жөндөмү шай келип, уяң элпектигине да дилгирлиги жарашып турган жан сыяктанды.

Аздан соң Бөртө ордунан түрдү эле мойнунан көкүрөгүнө чейин тагынган шуру, мончоктору кагылышып, жылаажындай шыңгырай түштү. Болочок күйөөсү Темүчинге тулку боюн дааналап көрсөтөйүн дегенсип, үндөбөй маңкайып турушу өзгөчө келбеттүү көрүндү.

Темүчин Бөртөгө жакындагысы келсе да, эки буту эркине көнбөй, кандайдыр бир нерсе жолтоо болуп жаткансып туюлду. Эч нерседен коркпой, бет алган жагынын кайтпаган Темүчиндин буттарын тушаган эмне? Анын алдында нур балкытып турганычы!

Ошол кезде Бөртө бутун бир шилтеп, эки шилтеп Темүчинге жакындады. Ээрди кыбырап бир нерсе дегендей болду эле Темүчин угалган жок. Ал жакындаган сайын Темүчин кетенчиктенди. Экөөнүн аралыгы Темүчин эшиктен киргендиктен өзгөрбөдү. Бөртөнүн назик ээрди дагы кыбырады, Темүчиндин атын атаганы бул жолу анык угулду.

— Темүчин, атам сени каардуу Бөртө Чонодой жигит дечү эле, менин көк жалым, — деди Бөртө.

Темүчин оозуна сөз кирбей лам-мим дебей тура берди. Аздан соң күчтүү жоо менен айкашта тургансып:

— Мен моңголмун, атаң айткандай канымда Бөртө Чононун каны бар, — деген сөздү араң айтты.

— Мен коңурат тайпасынын кызымын, канымда Бөртө Чононун каны жок. Бирок, Бөртө Чононун каны кошулган балалуу болууну каалайм. Дайчыгуттардын, татарлардын, андан калса коңураттардын тукумун түздөй курутуу үчүн Бөртө Чононун каны кошулган балалуу болушума атам макул болгон, — деди Бөртө.

Темүчин Бөртөнүн оозунан чыккан сөздөрдүн баарын касиеттүү сөз деп баалап, уюп тыңшады. Аны кандайдыр бир жаш кыздын оозунан чыккан жөн-жай сөз деп кароого болбос эле.

Өзүн тайманбас сезген Темүчин Коңураттын башчысы Тайчечендин ата-бала ортосундагы мээрден безе отуруп, өзүнө кудалаган сулуу кызына карап бир аттады да:

— Бөртө! — деди чыныгы махабатын айгинелеген үн менен.

— Темүчин! — деди Бөртө да анын суроосуна жооп бергенсип. Кыздын шыңгырай чыккан добушу Темүчинге жагымдуу, нары мээримдүү угулду. Мына эми, Темүчин алдыга умтулду, Бөртө артына кетенчиктеди. Темүчин кетенчиктей жылып бара жаткан Бөртөнү өжөрлөнө барып күчактай алды.

Темүчин коңурттардын айлында үч күн өрүү болду. Бул үч күн бою уу-дуу, таң тамаша басылбады. Кокусунан өзгөргөн абалданбы ким билсин, айтор Белгүдөй унчукпас болуп калды. Аземдүү той, айыл кишилеринин кийген кийими, үйлөрдүн жасалгалары аны аябай таң калтырган эле.

Төртүнчү күнү Темүчин менен Белгүдөй Бөртөнү узатуучуларды, жалчылары менен отуз кишини ээрчитип Коңурат айлынан аттанышты. Кызын жол ортосуна чейин узатып коймокчу болгон Тайчечен менен анын байбичеси Шотун, жаш жубайларга чексиз бак таалай жана болочогунун ойдокудай болушун каалап, ушул отуз кишинин сабына кошулушту.

Моңгол бөксөсүндөгү тайпалар арасында Коңураттар Алтан хандыгына жакын түндүк өңүрүнө жайгашкандыктан Алтан хандыгынын бир катар маданиятын кабылдаган болучу. Ошон үчүн Тайчечен кызынын себин да сонун-сонун, жаңы-жаңы нерселерден камдаган эле. Жол боюндакы тайпа элдери буга өтө суктанышты.

Жетим жесир болуп, сөөнөрү жок Темүчиндин үйүнүн ал жайын башка тайпаларга да билдирүү үчүн Тайчечен Темүчинге жол буруусуна карабай башка тайпалар жыш конуштанган жерлерди аралап өтүүнү өзгөчө тапшырган. Ошого байланыштуу Темүчин да Тайчечендин айткан жерлери менен өттү.

Тайчечен буларды Керүлен дарыясынын боюна жеткирип коюп кайтты. Шотун байбиче байы менен бирге кайткысы келген, бирок жалгыз кызын кыя албай Көкү көлүнүн жээгинде олтурган Темүчиндин үйүнө чейин узата келип, ал жерде он күн туруп, андан кийин кайтты.

Көп кишини мурдакы жалгыз үйүнө батыра албаган Темүчин, энеси жана бир туугандарынан бөлүнүп, Бөртө экөө жаңы өргөгө көчтү. Бөртөнү ээрчип коңураттан келген эркектер менен аялдарга өргөөнүн жанына беш боз үй көтөрүп берди. Адам саны аз болсо да, түн кирип үй үйгө чырак жагылганда туш туштан жылтылдап шоола чачкан көп жарык көрүнчү болду. Таң атып, күн чыгаары менен эле аял-эркектер өз жумуштары менен болуп жатышты.

Өзүнүн жаңы тиричилигин байсалдуу өткөрүүнү ойлогон Темүчин сегиз атынын аман соо табылышына көмөгүн тийгизген Бурчуну конокко чакыруу жөнүндө Хасар менен Белгүдөйгө кеңеш салды. Ал Бурчу кантсе да үйүмө конокко келет деп ойлогон. Хасар менен Белгүдөйдүн ою да ушундай болучу. Ошентип, аны чакырууга Белгүдөйдү аттандырды.

Белгүдөй кеткенден кийинки бешинчи күнү, эртең менен эрте Темүчин жана айылдагылардын көзүнө Белгүдөй менен катарлаша келе жаткан өзүнө тааныш, күлүк

күрөңүнө куржун артыган орто бойлуу жигит чалдыга түштү. Темүчин өзү менен курбалдаш, зээндүү, кагылес жигитти өтө сыпайылык көрсөтө өргөөсүнө баштады. Бурчу Темүчиндикине барарын атасына айтпай эле кете берген экен. Ал келип отурары менен атасы Нахубай жиберген аттокуру да жете келип, Темүчинге Нахубайдын: «Жигиттердин өз алдынча карманган жолу болот. Экөө узак мезгил шериктеш болуп, карым катыш жасагылары келсе, ал өздөрүнүн эрки» деген дубай саламын айтты. Нахубайдын Темүчинге айдатып жиберген он коюн да тапшырды.

Темүчин, Хасар, Белгүдөй, Бурчу төртөө кеңеше отуруп, бул чакан айылды Бурхан Халдун тоосунун орто өңүрүндөгү күңгөй жайытына көчүрдү. Чексиз созулган жайыт четинде жаткан бул жер оту менен суусу кеңири жана мал жанды төрт мезгилдин баарында тең дайыма боло берүүчү, жаратылыш апааттарынан сактоого да ыңгайлуулугу бар өзгөчө жер болучу.

Темүчин энесинин үйү менен Бурчунун үйүн ортого тиктирип, калган үйлөрдү ошолордун тегерегин айланта тиктирди.

Эми ал дайчыгут тайпасындакы Сорхыншары, анын эки баласы — Чимбе менен Чолунду үйүнө чакырууга даярданды. Ал мойнуна салынган моюнтурукту кыйратып, өзүн үйүнө жашырган бул кишилерди чакырып, ишенимдүү шерик жыйноону ойлоду. Бирок, дайчыгуттар арасында ал кишилер менен байланыш жасоо нары кооптуу, нары убарачылыгы көп жумуш эле. Ошентсе да, Темүчин бул ишке Хасарды жиберди. Хасар өз милдетин толук аткарып, орто бойлуу, чоң баш жигит менен муштумдай болгон тоголок чалыр жигитти эки жакшы атына мингизип алып келди.

Темүчин атынан түшүп жаткан эки жигитти тосуп алып:

— Белди бекем байлаган сыяктанасыңар. Атаңар Сорхыншары иренжиген жокпу? — деп сурады. Чимбе:

— Атабыз сабадагы кымызын бышый отуруп алда нече алая карады. Бирок чакыруучу келип турганда барбай койсом болбос дедим да, Хасарды ээрчип келе бердим — деди.

Чимбе жумуштан баш тартпаган, өзүнө алган милдетти аткарууда кырчын жанын кыюуга да даяр турган жигит. Өткөндөгү Темүчинди куткарганы да ушундан болсо керек. Темүчин бул жигитке ызаат сый көрсөтө билди. Ал Чолун деп атын атаганда, Чолун чалыр көзүн Темүчинге тууралай коюп:

— Баякында берген кулжанын сакасын сурап жатасызбы? — деди.

Чолун Темүчин берген саканын өтөлгөсү үчүн анын жанын куткарды, мына эми, дагы бир жолу Темүчиндин камы үчүн үйүн таштап мында келип отурат. «Кандай милдет таксам да сөзсүз орундай турган жигит» деди Темүчин ичинен. Ал бул эки жигиттин жакшылыгына ачык алкыш айтпаса да, күндөрдүн биринде булардын жакшылыгына жакшылык менен жооп кайтарарын ойлоду.

Темүчиндин айлына соодагерлер топ тобу менен келе баштады. Соодагерлердин келиши анын турмушун да жакшырта баштады. Андан да зарылы, Темүчин моңгол бөксөсүндөгү тайпалардын ал абалын ушулар аркылуу билип турду.

Темүчин моңгол бөксөсүндөгү эң күчтүү Керей хандыгынын ханы Тоорул экендигин билди. Керейлер Тоорул хандын жетекчилигинде дайыма аскери машыгуу алып барат экен. Кайын журту Коңурат тайпасына барганда машыгуу үстүдөгү аскерлерди өзү да көргөн. Азыр Керей ханында 30 миң аскер бар өңдүү. Алар демейде жылкы багып жүрүшкөнү менен бирээр окуя жүз берсе, малчылык кийимин чече салышып, жоокерчилик кийимдерин кийип, каруу-жарактарын асынышып, өз кошундарына жетип даяр боло кетишет экен. Темүчин коңурат тайпасында турган кезинде жайыттар менен айылдарды коргой турган уюмдарынын бар экендигине таң калган эле. Эми, керейлер жөнүндөгү сөздөрдү уккан соң, коңураттар алардын чаңына да илеше албасын түшүндү. Керейлердин башчысы Тоорулдун атак даңкы жөнүндө толгон токой

кабарларды угуп, бул адам моңгол бөксөсүндөгү тайпалардын башын кошуп, аларга туруктуу бийлик жүргүзүүнү ойлой тургандыгын да билди.

Темүчин Тоорул хан менен көрүшкүсү келди. Аны менен таанышуу канчалык пайда берээрин туюнуп, «Жаш болгонум менен бир айылдын башчысымын го, жол жосун боюнча Тоорул хандан жардам сурам, балким жок дебес» деп ойлоду. Анын үстүнө, Тоорул хан да өз кезинде атасы Ясукей менен ынак достордон болуучу. Ясукей жашы улгайган соң ички жумуштардын күйпүлү менен алаксып, карым катышы сээлдеп кеткен. Экөөнүн жаш кезинде жасаган келишими улана турган жөнү бар эмеспи, деп да ойлоду.

Ал керей тайпасынын башчысы менен мамиле орнотуу жөнүндө тегерегиндегилер менен акылдашты. Жеке Хасар, Белгүдөйлөр менен гана эмес, Бурчу, Чимбе, Чолун жана энеси Улун, колуктусу Бөртө менен да кеңешти. Булардын эч кимиси бул ишке каршы болгон жок.

Энеси: «Тоорул ханга азыр колубузда бар болгон үй эмеректери биздин эң асылдарын тартуу кыл» деди.

Малдан башка тартууга жарагыдай өлүү буюмдан эч нерсе жок эле. Ушуларды ойлоп унчукпай отурган Бөртө:

— Энем мага кийгизген булгун ичик бар эмеспи, — деп калды.

Бул сөздү Темүчин жөн көрдү. Бул ичиктин куну Темүчиндин колунда бар мал мүлкүнүн куну менен чамалаш келүүчү.

Ошентип, Темүчин Хасар менен Белгүдөйдү ээрчитип, кара булгун ичикти байланып, Тугла дарыясынын боюндагы карагайлуу өрөөндү мекендеген Керейдин ханы Тоорулга саламга аттанды.

Коңураттар турган жерге караганда керейлердин турган жери Темүчинге караңгы көрдөй сезилди. Бул анын материалдык байлык жагынан кедей экендигин билдирет. Жер мелжиген калың мал жаткан менен, ага сөөнүп жан баккандар да аз эмес сыяктанат. Жан саны көп, согушка жарагыдай кошууну бар турса да, Тоорул хандын башка тайпалар менен чырлашпай келе жатканын себебин Темүчин эми түшүнө баштады.

Темүчин менен Белгүдөй төрдө отурган узун бойлуу, суук чырай Тоорул хан менен көрүштү. Ал элүү жаштарда экен. Темүчин:

— Атам Ясукей сизди досум дечү эле, ошон үчүн сиз мага атамдын ордундагы кишисиз. Кайнатам тоюма кара булгун ичик берген, атам бул дүйнөдө жок болгон соң, атабыздай көрүп аны сизге жапканы келдик, — деди.

Ал муну айтып болгон соң, кара булгун ичикти Тоорулга жапты. Тоорул буга аябай кубанды, анткени мурда эч ким мындай баалуу тартуу алып келген эмес. Бирок, хан аябай кубанганы менен сөзү кычкылыраак чыккансып калды:

— Атаңар болбосо да, колуңар ачык жоомарт чычымдардан экенсиңер, — деди. Темүчиндер Тоорулга эс жыйып, этек жаба элек боз бала сыяктанса керек.

— Кара булгун ичигиңдин төлөмүнө чачылган кара алачыгыңды жыйнап берейин, тентип кеткен адамдарыңды айдап алдыңа салайын. Мен сөзүмө упа кыла жүргөн жанмын. Бирок, ушул айтканга жетүү үчүн жан талаша салгылашуу керек. Азаматтарым, күчөгөн сайын чымыркануу керек, момун балдарым, — деди Тоорул.

Темүчин чоң киши катары кабыл алынбаса да, дидарлашып болгон соң эле аттанды. Неси болсо да, Тоорул хан тескери пейил көрсөткөн жок. Кол алдында 30 миң жоокери бар Тоорул хан он сегиз жаштагы Темүчин баш болгон ага-ини үч жигитти жетиле элек, карапайым момун адамдар катары баалады.

Ага-ини үчөө Харшыугуй деген жердеги керей айылдарынын жанынан желдире өтүштү. Канаты жайылган керүүдө көңүлдөрү суз, күлкүдөн дарек жок керей уландары түнөрө жыгач кесип жатышат. Булардын кимиси болбосун өздөрүнүн ханы Тоорул

өңдөнүп суук карашат. Темүчин: «Бул өңүрдөгү жан бүткөндүн баарысы ушундай суук чырай окшобойбу» деп да ойлоду.

Темүчин үйүнө кайтып келген соң, биздин эркек киндиктүүлөрүбүздүн бардыгы керейдин уландарындай чыйрак болушу керек, деп ойлоп, өзү үлгү көрсөттү. Эртеден кечке чейин талаада эмгек иштегенден тышкары да түн ичинде чабендестик, жаа атуу, найзалашууларга машыгууларды жүргүздү. Хасар менен Белгүдөй, өз тизгинин өзү алып жүрүүгө жарап калган Хажун, Темүгөйлөр да Темүчин менен бирге машыгышты. Бурчу, Чимбе, Чолуңдар жана коңураттан келген он чакты эркек да Темүчиндердин катарына кошулду.

Ат өнөрүндө Хасардан, жаа тартууда Бурчундан эч ким озоор эмес. Найзалашууда Белгүдөй, бута атууда Чалыр Чолуңдар баарынан алдыга чыкты. Чимбе атуу өнөрүнө чоркок болсо да, из кууш, өзгө тайпалардын шартын чалгындоо жагынан өзгөчө көзгө түштү.

Улун апа Темүчин менен жалчылар, аттокулар ортосундакы мамилелерге, катыштарына өзгөчө көңүл буруп турду. Бей жай аялдарды ооздуктап туруучу шайдоот жигиттердин жоктугу да аны убайга салды. Анын күндөлүк турмушундакы дагы бир убайымы, келини Бөртөнүн алиге чейин кош бойлуу болбогону эле. Улун төрөбөгөн аялды ургаачы деп эсептебейт. Буга Бөртөнүн өзү да камыгып жүрүүчү. Атасы айткандай, ал татарларды, дайчыгуттарды, андан калса коңураттарды түгөл кыйратып тынуучу көк жалдарды арты артынан чубуртуп төрөй бериши керек эле. Ушул себептүү Бөртөнүн өзү да балалуу болууну өтө күсөгөн.

Улундун тынчын алып жүргөн эки иштин бири — бар нерсеге көз чаптыра билген, жалчылар арасындагы жүгөнсүздөргө ноктоо ката турган мыкты жөндөмү бар бир жигит болсо, деген тилеги көп өтпөй эле орундалды. Бир күнү Заручутай аттуу бир абышка көөрүгүн, темирчилик шаймандарын алып бир азаматын ээрчиге үйүнө келди. Темүчиндин көөдөк санаасына өчпөс элес калтырган бул абышканы Улун таануучу эле. Эмне себептен экенин эч ким билбейт, Темүчин беш алты жашка чыкканда бул абышка Темүчиндин үйүнөн кетип, Бурхан Халдун тоосуна ичкерилеп кирип, там салып өзүнчө жан бага баштаган. Азыркыга чейин ошондо жүргөн.

— Сен туулганыңда, үстүңө булгун терисин жаап, бешик жасап бергемин. Зелме деген мына бул баламды да силерге бермекчи элем. Ал кезде бу араң үчкө чыккан болучу, кичинелигинен өзүм бактым. Мына эми, Зелме ат жалын тартып мингидей азамат болду. Каалаган жумушуңа салсаң боло берет, ат токутсаң да, үйүңдү кайтартсаң да болот, — деп карыя Зелмесин Темүчинге тапшырды.

Зелме ошол күндөн баштап, Темүчин үйүнүн бир бүлөөсүнө айланды. Темүчинден эки жаш чоң, өңү кара тору, ар кандай жумушту тыңгылыктуу иштеген, адал нээт, ашкан боорукер, нары кайрымдуу аттокур, жалчылардын турмушуна кунт коё көз салган бул жигит ушул үйдүн белдүү мүчөсүнө айланып, Улундун тилегин чындыкка чыгарган азамат болду.

Ошентип жүргөндө чукулунан бир балээ басты. Моңгол бөксөсүнө кыш түшүп, темир аяз каарып турган күндөрдүн биринде таң саары менен Улундун үйүнөн тополоң көтөрүлдү.

— Бат тургула! Чаап келе жаткан калың аттын дүбүртү, кишилердин добушу угулат, дайчыгуттар чапканы келе жаткан окшойт!

Минтип кыйкырык салып, элди ойготуп жүргөн киши Улундун бышык жардамчысы Хуакшин деген кемпир эле. Анын үнү чыгаары менен Улун баарынан мурда тура калды.

Маңдайкы үйлөрдөн да текши ызы чуу көтөрүлдү. Темүчин сыртка жүгүрүп чыкканда башка үйдөгүлөрдүн бардыгы талаага чыгып болгон экен. Таң али ата элек, таң караңгысында эч нерсе көрүнөөр эмес. Жер менен көктү солкулдата чапкан аттын дүбүртү барган сайын күчөп, добуш жакындап келгенсиди.

Темүчин айылдагылардын бардыгына Бурхан Халдун тоосун карай качкыла, деп буйрук берди. Саны анык болбогон жоо менен сая кууп согушунун пайдасыздыгын билген Темүчин атын жетелеп четке чыкты да, атка минип жаткандарга көз чаптырды. Мына энеси да атка минди, Хасар, Темүгөйлөр аттанды. Белгүдөй, Бурчу, Зелмелер да аттанып жатат, энеси Улун Темүлүндү артына учкаштырды, Бөртө да аттанды. Аял эркек бардыгы атка минип, унаасы жоктор аттууларды жетелей жөнөштү.

Эң алдында Зелме, Темүчин болсо кой айдаган кишиче баарынын соңунда келе жатты. Бурчу, Хасар, Белгүдөйлөр чапкынчылардын ким экенин, күчүнүн канчалык экенин билүү үчүн атынын баштарын башка жакка бурушту.

Качып чыккандар жыгач короодон алыстай беришти да, уюлгушуп туруп калышты. Айылдын батыш жагындагы беттен атчандардын карааны көрүнөт. Темүчин айыл кишилерин Зелмеге тапшырды да, Бурчу, Хасар, Белгүдөйлөр кеткен жакты бет алып чаап кетти. Алар жыгач короонун аржагынан келе жаткан жоого карай беттеген болучу. Темүчин ошолордун артынан куюгуп жөнөдү.

Ал аздан соң Бурчуларга кошулуп, беткейдеги жыгачтарга далдааланып алышып, жоо менен тиреше баштады. Жоо аз дегенде 30—40 болсо керек. Алар кутуруп кеткенсип, оңду-солду чапкылаганы менен бетме-бет согушууга жолоор эмес. Аткан жебелеринин анда-сандасы Темүчиндин жанына келип түшүп жатты. Жоонун тек жайы анык болбосо да, алардын ары бери чапкылаганы чочутаарлык көрүнүш болучу.

Бир кезде жоонун жебелери шуулдап, кыйкырык сүрөөн башка жактан — бала-чакалар кеткен жактан угула баштады. Темүчин, Бурчу, Хасар, Белгүдөйлөр дароо айылды көздөй чабышты. Булар жеткенде катын-балдар жыгач короого кайра кирип бара жаткан экен. Үнү кардыга кыйкырып бир нерселерди айтып карбаластаган Зелменин үнү ат дүбүртү менен ызы-чуудан араң угулат.

Темүчин короого келгендерди арт жагынан согууну буйруп, өзү короонун арткы эшигине келди. Жебе жамгырдай жаап түрдү. Темүчин, Белгүдөй, Хасар, Бурчулар короону пааналап, жебе жаап жаткан жакка булар да жебелерин учуруп кирди. Далдааланып келе жаткан жоо көзгө көрүнбөйт. Короонун тигиндей жеринен бирден экиден, кээде топ тобу менен жүргөн аскерлер байкалат. Бирок, алар короого жакындагысы келбегендей кыяз билдирет.

Темүчиндер чабуулчулар менен бир далайга атышты. Зелмени ээрчип арт жактан жөнөгөн аялдар менен балдар кирүүдөн буйдалып жаткан жоого жебелерин жаадыра берди.

Бурчу чукулунан эле:

— Меркиттер экен, — деп кыйкырып жиберди.

Жоо дайчыгуттар эмес, меркит экенин эми билди. Туш туштан жебе жаай берген соң айылды таштап, элди ээрчитип тоо таянууну жанындагы үч жигитке тапшырды. Айылды сактоонун кажети жок, нары өтө кооптуу да эле. Бурчу короонун арткы эшигин карай алдыга умтулганда, Темүчин, Хасар, Белгүдөйлөр соңунан ээрчишти. Алар короодон чыкса, катын-бала кетип болгон экен. Булар: «Араларында Зелме болгон соң, аман-эсен кеткендир» деп ойлошту.

Булар короодон чыгаары менен эле: «Таркалгыла!» деген буйрук үн угулду. Бардыгы туш-тушка чаба жөнөдү. Темүчин алгачында кең жайытты туура кесе батышты көздөй чапты, аздан соң багытын өзгөртүп, Бурхан Халдун тоосун этектей тартты. Жамгырдай жааган жебелердин бири да эч бирөөнүн боюна даарыбаптыр. Хасар менен Белгүдөй да Бурхан Халдун тоосунун этегинен өрдөп чаап баратышты. Темүчин Бурчунун карааны көрүнбөгөнүнөн улам шексинди эле, атына мыктай кадалган орто бойлуу Бурчу күтпөгөн жерден чыга келди.

Темүчин түшкө жуук Хасар, Белгүдөй, Бурчулар менен жолугушту.

Зелме Темүчиндерди көрөөрү менен эле:

— Бөртөнү учураткан жоксуңарбы? — деп сурады.

Зелменин айтуусуна караганда, Бөртө короонун арткы эшигинен чыккан соң атын таштап, Хуакшин кемпирди ээрчитип, үйүлгөн чөптүн жанындагы жабылуу арабаны чаар өгүзгө чеге коюп элден бөлүнүп, арабага түшүп, жоону жазгыруу үчүн аңыздан ары алыстап кетиптир. Минген аты жаралангандыктан мындан башка аргасы калбаган сыяктуу.

Темүчин айлындагыларды бир жерге кондурган соң, Бурхан Халдун тоосунун чытырман токойлорун, жылга жыбырттарын, жайыттарын койбой түн бою аралап Бөртөнү издеди. Бирок, табалбады.

Тоого жашырынгандын төртүнчү күнү Темүчин, Белгүдөй, Бурчу, Зелмелерди бөктөр жактан Бөртөнү издөөгө жиберди. Меркиттер этек жакта кимдир бирөөлөрдүн жүргөнүн байкашып адамдарын этеке түшүрдү. Ушул жолку салгылашкандар үч тайпанын меркити экендигин Темүчиндер кийин билди. Бөртө менен Хуакшинден кабар болбоду. Бир айдан кийин гана Бөртө менен Хуакшинди меркиттер байлап кеткенин угушту.

Темүчин Бөртө эсине түшкөндө жинди болуп кете жаздайт, бирок калгандарынын аман-эсен баш кошконуна шүгүрчүлүк да кылат. Ал ушунун баары Бурхан Халдун тоосунун касиетинен болуп жатат деп, Бурхан Халдун тоосуна сыйынууну чечти. Ал Бөртө жоголгондон кийин оту өчкөнсүп калган үйүнүн алдына элди чогултуп, сыйынаар шамын жага турган чырагданын орноткон соң, көпчүлүктүн алдында:

— О, көк менен тилдешкен Бурхан Халдун, жообуз меркиттин чабуулунан бизди сактап калдыңыз. О, караган бутасы түнт өскөн Бурхан Халдун тоосу, чымын жанымды куткарып, чыканактай денемди аман сактадыңыз. Көк мелжиген Бурхан Халдун, кудайдын куттумуш күнү эртең менен сизден тилек тилейм, сизге баш урамын! Биз бүржүгүндөр укумубуздан тукумубузга чейин сизге сыйынабыз! — деди Да Бурхан Халдун тоосун карап, курун мойнуна салып, калпагын колуна алып, бир колу менен көкүрөгүн басып, сыйын табагына кымыз чачып, анан тизелей отуруп баш коюп жүгүндү, тогуз ирет тилек тиледи.

Мына ушундайча Темүчиндин башына азап түштү. Бөртөдөн айрылгандан кийин табигат түсү өзгөрүп кеткенсиди. Бөртөнү куткаруу Темүчиндин баш тартпас милдети эмеспи. Бирок, бул милдетти аткаруу үчүн башын сайып жардамдашар кишилери бар болгону менен, алардын саны онго да жетпейт. Меркиттин калың тобуна беш алты киши менен аттануу акмактык гана болмок.

Меркиттердин айлына алда нече жолу чалгындап барган чоң баш Чимбе:

— Меркиттер айлын элүү аскерге кайтартып коюптур, мышык болуп кетсең да тиги немелердин көзүнө чалдыкпай барышың мүмкүн эмес, — деди. Темүчиндин өч аларын болжогон меркиттер сак болуп турган эле.

Чимбе ушул жумушту өз милдетиндей көрүп, чалгындан келген соң эки үч күн өтөрү менен меркиттердин айлына кайра жөнөдү. Келген соң көргөн билгендерин айтып жүрдү. Темүчин анын айта келген кабарынан меркиттердин ат унаасынын аз көптүгүнө чейин билип турду.

Меркиттер Темүчинге себепсиз чабуул жасаган эмес. Алар жыйырма нече жыл алдында Ясукейдин меркит жигитинен Улунду тартып алганын унута элек болучу. Ошол Улундун кегине Темүчиндин жаш колуктусун байлап кетишкен. Алар Темүчин Бөртөнү көчүрүп келген күндөн тартып эле бул ишке камынышып, учурун гана күтүп жүрүшкөн. Чимбенин меркиттерден билип келген эң маңыздуу кабары ушул болду.

Бөртө туткундалып бир нече ай өткөндөн кийинки көктөм чыгаанында³ Темүчин өзүнүн 24 жашка толгонун тойлоду. Ал да меркиттер өңдүү өч алуу мөөнөтүн күтүп, бир нече айды араң өткөргөнү менен, алардай жыйырма нече жыл күтүүгө жарабады. Мөргү келе калса, качан да болбосун чабуул коюуга камдана жүрдү. Ал Бөртөнүн макмалдай кара чачын, аппак тамагын ойлобоого тырышты. Ойлой калса, бүткөн боюн ыза чырмап, ачуудан жарылып кете жаздап араң жүрдү.

Чалгындоо милдетин орундап кайткан Чимбе көргөн билгендерин баяндаган кезде Темүчин анын сөзүн унчукпай отуруп тыңшайт да, лам-мим дебейт. Башынан эле аз сөздүү Темүчин эми ого бетер унчукпас болду. Кайгы-муңун башкаларга билгизбей, өз ичинде гана сактагысы келди.

Ушундай туңгуюк абалда жүргөн Темүчин бир күнү сыр билгизип койду. Ал Чимбенин сөзүн угуп отуруп, ээрдин кыбыратып бир нерсе дегендей болду, Чимбе сөзүн анык угалбай кайра сураганда:

— Бөртөнүн ал жайы кандай экен? — деди ал басыңкы добуш менен. Чимбе сөзүн чала чарпы гана угуп, жакшы жооп бербеген соң:

— Бөртөнүн ал жайы кандай экен? — деген сөзүн кайталап, Чимбеге суроолуу түр менен карап калды. Чимбе боюна кайрат бүткөн кишиче:

— Чилгир балбан дегенге катын болуптур, — деп тикесинен айтып салды.

Темүчин муну укканда өңү бузулуп, бетинин түктөрү үксүйө түштү.

Бөртө деген аттын Темүчин менен Чимбенин оозунан алгач чыгуусу ушул болучу. Ушундан кийин Темүчиндин сөзү баштагысынан да азайып, шаабайы бошоп, бетинен күлкү дидары өчтү.

Ошондон кийин айылдагылар да Бөртөнүн атын атабай турган болушту. Жадагалса Улун, Хасар, карындашы Темүлин да Бөртөнүн атын ооздорунан алышпас болду.

Чимбе Темүчиндин суроосуна кокусунан жооп айта салганына да бир ай болду. Ушу мезгил ичинде Темүчин оюндагы планын Хасар, Белгүдөй, Бурчуларга айтып, алар менен кеңешти. Анын планы боюнча меркиттердин айлына басып кирип, Бөртөнү алып качышмак. Алар эркек киндиктүүлөрдүн бардыгы чабуулга аттануу, аялдар түгөл айылда калуусун белгилешти. Эч кайсы тайпа айылды аялдарга кайтартып көргөн эмес. Темүчин аялдарды тегиз куралдандырды. Эркектер согушка кеткенде, айылды аларга кайтартууну чечти. Мындай кылганда, эркектердин бардыгынын согушка катышуу мүмкүндүгү туулат эле.

Хасар, Белгүдөй, Бурчулар буга кошулду. Темүчиндин сөзүнөн анын кайратка келгени айгинеленип турду. Бул абал бир туугандарына белгилүү эле. Анын сөзү дурус болсун, дурус эмес болсун сөзсүз аткарылышы керек. Айылдагы уландар менен карылардын саны 30га жакын экен.

Темүчин чабуул жасар күндү жыйырма күн мурда угузду. Меркиттердин айылы Байкал көлүнүн маңдайындагы Орхон, Селенги дарыяларынын куйганында болучу. Бул жол менен далай жүргөн Чимбе ал жерге атчан бир нече күндө гана жете турганын анык билүүчү.

Ошондон тартып Улун баштаган аялдар, жадагалса, он алты жаштагы Темүлүн да колуна курал алып, коргонуу машыгын өткөрө баштады. Темүчин он чакты аялдын машыгуу жумушун Бурчуга тапшырды да, өзү Хасар менен Белгүдөйдү ээрчитип, эки үч атын жетелеп алып Керейлердин ханы Тоорулга учурашуу үчүн жөнөдү. Отуздай эле кишиси бар Темүчин каруу-жарактардын мыкты болуусун ойлоп, Тоорудан жакшыраак курал-жарак сурамакчы эле. Кишилерине ат унаалары жетишкен менен, курал жарагы начар, анын үстүнө, ошол начар куралдардын бир бөлүгү аялдарга

³ Чыгаан — моңголдун улуттук айт майрамы.

берилгендиктен, өздөрүн жарытымдуу курал-жарак менен куралдандырууну максат кылды.

Темүчиндер нечен күн Орхон дарыясын жээктей сапар тартып, Тугла дарыясынын боюндагы Харьшугай оторуна келгенде гана тизгинин тартышты.

Темүчин Тоорул хан менен көрүшкөндөн кийин сапарынын себебин бир-бирден баяндады. Үч коногун адатынча суук чырай менен каршы алган Тоорул хан азыраак толгоно кетти, да өңүн бузуп:

— Ясукейден калган менин жетимчелерим, убадамды унутпаган чыгаарсыңар. Кара булгун ичигиңердин кадыры үчүн кара алачыгыңарды жыйнап берейин деген элем го. Эми ошол убада аткарылар кезеги келген окшойт. Черүү аткарып, Байкал боюн мекендеген меркиттерди талкалап, колуктуң Бөртөнү тартып берейин, — деди. Ал бир аз тынымдан соң өңүн мурдакыдан да түнөртө түшүп сөзүн улады, — канаты жетилбеген, боконосу ката элек балапандарым, кара булгун ичигиңердин акысын жандырайын. Мен 20 миң черүү менен оң кол болуп, ушул жерден алга илгерилейм. Силер Хохонөк Жобур аланасына конуштанган жажырат тайпасынын башчысы Жамукага барып: «Тоорул хан Ясукейдин балдарына болушуп, 20 миң черүү чыгарып, меркиттерге сокку урганы жатат. Боордошум Жамука сол кол болуп чабуулга чыксын. Баш кошо турган жерди, анын убактысын Жамука өзү бекитсин» — деп салам айткыла.

Темүчин Тоорул хандын бул сөзүнө таң калып, анын бетине тешиле карады. Мындай чоң ишти заматта бир жаңсыл кылган кишини мурда көргөн эмес. Тоорул хандын суук ыраңы да ага жумушту тез бүтүрүүчү кишинин белгиси сыяктанып көрүндү.

Темүчин ушул жолку сапарынын башкы максаты болгон курал-жарак маселеси чечилген соң, Тоорул хандын үйүнөн аттанып, бир туугандарын ээрчитип чапкан бойдон айылын көздөй жөнөдү.

Айылга жеткен соң Темүчин үйдө калды, Хасар менен Белгүдөй жол азыгын камдап алып, жажырат тайпасынын башчысы Жамуканын айлына жөнөдү.

Жамука Моңгол тайпасынын туңгуч ханы Хабулдун мындайыраак тууганы, мочик бүржүгүн уруусунан чыккан, Темүчинден беш жаш улуу жигит эле. Темүчиндин өзү да Жамука менен бир нече жолу көрүшкөн. Темүчин жети-сегиз жашында Жамука атасын ээрчип келгенде экөө бирге ойногон. Эткээл келген, тартынбаган, кишиге өзгөчө жакындыгы бар бул адептүү жигиттин кебетеси Темүчиндин жадында сакталуу эле. Өзүнөн саал чоңураак болсо да али балтыры ката элек бала жигиттин ар бир сөзү чоңдорду таң калтырчу.

Ошол учурдан кийин ал өз улутунун курамындагы дайчыгут, бүржүгүндөрдөн бөлүнүп, өз тизгинин өз колуна алып, өздөрүн жажырат тайпасы деп атаган. Өз алдынча түндүктүү болгон соң тез күч алып, бүгүнкү күндө моңгол тайпасындагы дайчыгуттардан алда канча мыкты тайпага айланган эле. Бул абал Темүчинге мурдатан эле белгилүү болучу. Жамука Керей ханы Тоорул менен достошуп, аны менен бир туугандай болуп кеткен.

Жамуканын айылына элчиликке барган Хасар менен Белгүдөй бешинчи күнү таң атаарда арып-ачып араң келип, көргөн уккандарын Темүчинге баяндады.

Жамука: «Досум Темүчинге дайчыгуттардын кордугу өткөнүн укканда ачуудан жарыла жаздадым. Тоорул хандын сөзү боюнча Темүчин досума болушуп, согушка аттанамын. Килхо дарыясынын башатына барып, сары камыштан сал жасап суудан өтөбүз. Меркиттердин түндүгүнөн түшүп эшигинен чыга турган, койнундагы катынын тартып алып, кучагындагы баласынын көзүн оё турган, өч алып, кекти жоё турган кез жетти!» — дептир. Хасар анын бул сөздөрүн энтиге айтып аяктаган соң Белгүдөй:

— «Алыстагы жоого аттанарда ак кымызды кудайга сунуп, кара буканын терисинен жасалган доолбасты жумурай журтка угуза кагалы. Калкан тагынып туулга кийип, тулпар минели. Найзаларыбызды учтап, жаабызды асыналы. Мен Ботухун Буржу деген

жерге он күн мурда барып Тоорул хандын черүүсүн тозомун. Менде 20 миң черүү бар. Булут үйүрүлүп, чагылган түшсө да шертимен кайтпаймын. Тоо ташты зилзала жарып кетсе да, антымды кечиктирбей актайм, Тоорул досум деп Жамука,— тигинин сөзүн толуктады.

Жамуканын Хасар менен Белгүдөй аркылуу айткан сөздөрүн Харышугуйдагы калың даракты пааналап жаткан Тоорул ханга Бурчу жеткизди.

Жүмүш Темүчин ойлогондон тез нары ишенимдүү бүттү. Аны колдоп 40 миң черүүнүн аттанары анын үч уктаса түшүнө да кирген эмес. Темүчиндин оң жана сол колу болгон эки топ черүү Орхон дарыясы менен Селенги дарыяларынын куюлушкан чөлкөмүндөгү Меркит тайпасынын байыр алган конушун көздөй жылжып келе жатты.

Болжошкон күн жеткенде, Темүчин Тоорул менен Жамуканын черүүлөрүнүн караанына да тең келбеген отуз кишисин ээрчитип, белгиленген жерди көздөй жөнөдү. Жамуканын 20 миң черүүсү айткан жерге эбак келип болуптур. Тоорул хандын колу айткан күндөн эки күн кечигип келди.

Темүчин Жамуканы көрбөгөнүнө он чакты жыл өткөн. Анткен менен, ал бала күндөкүсүнөн анча өзгөрбөптүр. Ал Тоорул хандай эмес сөзмөр, тамашачыл, чымыр денелүү, эки көзүнөн от күйүп турган жигит болуп жетилиптир. Хасар менен Белгүдөйдүн айтып келген сөзү боюнча, жоого аттануу жөнүндө берилген айбаттуу жарлыктын ушундай бир жигиттин оозунан чыкканына ишенүү да кыйын көрүндү.

Эртеси таң куланөөк болгондо меркиттерге чабуул башталды. Сары камыштан сал байлаган кырк миң черүү Орхон дарыясынан өтүп сап түзөп, меркит тайпасынын карамагындагы жерлерге сууча сиңип, айылдарына чейин жетип, четинен ала баштады.

Меркиттер айыл-апасынын тегерегине он миң черүүсүн кароол койду. Анткен менен, чечүүчү салгылашуу бир эле күндө аяктады. Темүчин Тоорул хандын амири боюнча өзүнө берилген бир нече жүз аскерди баштап, качып барып айылдарына жашырылган меркит аскерлеринин артынан түштү. Каршылашкыдай шайы жок меркиттер үй-үйлөрдү пааналап жашырынышкан болучу. Темүчин үй бүткөндүн баарын тинтип кирди.

Аздан кийин бир үйдөн Бөртө менен Хуакшин кемпир табылды. Өздөрүн куткаруу үчүн Темүчин жиберген аскерлер экенин билбей үрөйү учкан Бөртө менен Хуакшин кемпир үйдүн бурчунда бүк түшүп отурушкан экен. Кокусунан үйгө кирип келген Темүчинди көргөн Бөртө токтоно албай ыйлап жиберди.

Темүчин Бөртөгө лам дебеди. Аны иниси Хасарга тапшырып, Тоорул хан менен Жамука турган колду көздөй дароо жол тартып, бул эки колдоочусуна чын жүрөгүнөн алкыш айтты.

Кароолчуларынын аралыгына бирер чакырым бош жер калтырып жайгашкан Тоорул менен Жамука жаткан жерлеринен козголгон жок. Экөөнүн эмки кыймылы Темүчинге согуштан мурдакыдан башкача экөө бир бирине жолтоо болуп тургандай сезилди.

Булар меркиттердин башына акыр заман түшүрүп, эркек киндиктүүсүн жаш кары дебей кыра баштады. Меркиттер кудайдын куттумуш күнү айдалып жатты. Аял бүткөндүн баары Тоорул менен Жамуканын колдору турган жерге алынып келинди. Дүнүйө мүлк тоодой үйүлдү. Төрт түлүк мал чарба да бир жерге чогултулду.

Темүчин жана аны ээрчип келгендер меркиттердин ээн калган үйлөрүнүн жанына алачык тигип алышты. Туш туштан буруксуп сасыган өлүктүн жыты адам чыдагычалык эмес.

Бир күнү Тоорул хан аялдар менен мал мүлк бөлүшкө түшөрү жөнүндө Темүчинге кабар берди. Темүчиндин олжо алуу укугу да, ою да жок болучу. Ал ушул оюн Тоорул ханга айтканда, Керейдин жашаган ханы муну кош көргөн жок. Жамука да: «Кол

биздики болгон менен, согушка катышканың үчүн сен да олжо алууга укуктуусуң» деди. Темүчин экөөнүн тең айтканын кабыл албай, олжодон баш тартты.

Калың кол миңдеген аялдарды жана олжону бөлүшкө салып, бир бөлүгүн Тоорул хандын кошуну турган жерге, дагы бир бөлүгүн Жамуканын кошуну турган жерге алып барды. Кой менен жылкы да ушул жол менен бөлүштүрүлдү. Деген менен жайыт, суу, тоолуу өңүр, көл жээктерин бөлүштүрүүдө куулук шумдук да болбой койгон жок. Бул жерлер керей хандыгынан, Жамука айылынан бир кыйла алыс болсо да Темүчин ээмденген чакан жерге жакын эле.

Темүчин Тоорул хан менен Жамука аскерлерин алып кеткен соң ушул жерлерди ээлеп калууну ниет кылды.

Темүчин өзүнүн отуздай адамынын жарымына Бурчуну баш кылып, аялдар кайтарып калган айлына жөнөттү. Калган жарымы меркиттерден ээн калган короо жайлардын тегерегине үй салып, узак турууга дайындала баштады. Хасар менен Белгүдөй өз конушуна кайтууну ойлоду, Темүчин болсо, бул жерден кеткиси келбеди. Темүчин Тоорул хан менен Жамука черүүсүн алып кетелекте кетип калуу адепсиздик болор, деп ойлоду. Муну мындай койгондо да, өз башында али чечилбеген маселе бар эле.

Анын алдында, эми Бөртөнү эмне кылуу керек деген маселе турду. Бөртө турган үйгө барып бир сапар учурашып да келди. Анын ден соолугу, өңү түсү ойлогонундай болуп чыкпады. Үстүнө көк кементей кийген Бөртө Бурхан Халдун тоосундагыдай эмес. Ден соолугу да, өңү түсү да өзгөрүп калыптыр. Макмал кара чачынан, аппак жүзүнөн өзгөрүш байкалбаганы менен бой тулкусунда өзгөрүш бар сыяктанат. Кийимди да аябай кең кийиптир, меркиттерге чабуул жасалган түнкү дүрбөлөңдө Темүчиндин көзү жаза кетирбеген экен. Бөртө төрөптүр.

Ал Бөртөнү Хасарга тапшырган соң, башка жагын териштирген жок. Хасар да жеңеси жөнүндө эч нерсе айткан жок. Мунун өзү, Темүчин байкаган божомолдун чын экенинин белгиси эле.

Бир күнү Темүчин үйүнө кирип келген Чимбенин атын атап, бетине карар замат башына өзгөчө бир ой келе калды. «Чимбеге ал абалды бил десем, ал дагы болор иш болду, санаркай берүүнүн кереги жок, бул Бөртөнүн каалоосу менен болгон иш эмес дээр» — деп ойлоду.

— Бөртөнү алып келсин дечи Хасарга, — деп ал Чимбени жумшады.

Чимбе кетип аздан соң Хасар кирип келди.

— Бөртө ушундан аркы үчүнчү үйдө отурат, — деди ал сөздүн ток этээр жерин айтып.

Хасардын сөзүнөн өзгө маани таппаган Темүчин үйүнөн чыгып, Бөртө отурган үйдү көздөй жөнөдү. Келсе Бөртө түндүктөн түшкөн күнгө кактана жантайып жаткан экен. Жанында жаткан наристени Темүчин кирери менен эле байкады. Наристеге эңкейип Хуакшин кемпир отурат.

Темүчин төшөккө жакындады, Бөртө нурсуз көзүн Темүчинге тикти, андан соң тулку боюнда шайы калбаган Бөртө ымыркайына үңүлө карап, унчукпай турган Темүчинге бир нерсе дегендей күлүмсүрөдү.

— Ат койсоңчу, — дегени Темүчинге анык угулду.

— Ат кой дейсиңби, мени? — деди Темүчин.

— Сенин балаң го, — деп Бөртө чечкиндүү айтты.

— Менин балам же менин балам эместигине көзүм жетпей турат, — деп Темүчин чынын айтты.

— Сенин балаң эместигине ким айгак экен? — деди Бөртө.

Токсон ооз сөздүн томуктай түйүнү как ушул жерде эле. Тили буулган Темүчин үй ичинде ары бери баса баштады. Темүчин өзүн алаксытпаска да амалы жок эле. Анын ойлоно турган иштери өтө көп.

— Менин балам эмес дегидей белги баланын кайсы жеринде турат, кана? Муну мен да айталбайм, сен да билбейсиң, — деген сөз Темүчинге угулду.

Санаасы санга кеткен Темүчин Бөртөнүн сөзүнүн тегине жете албай турду. Ички дүйнөсү уйгу-туйгу түшүп турган Темүчин кичине күймөлө калып: — Аты Жочи болсун, — деди кардыккан үн менен.

— Жочи дейсиңби? — деди Бөртө.

Жочи деген ат «чоочун»⁴ деген маанини билдирээр эле.

Толкуган көңүлүнө төтөп таба албаган Темүчиндин Бөртөдөн туулуп, кимге окшогону белгисиз бул ымыркайга койгон аты ушул болду.

Бөртөнүн ырайына багып, андан туулган балага Жочи деп ат коюу — Темүчиндин бардык тилеги орундалганы болду. Бөртөнүн тилегин орундагысы келбесе, өзүнүкүбү, же өзгөнүкүбү али белгилүү болбогон балага ат койбойт эле да. Балким, Темүчин Бөртөдөн туулган ушул баланы айлында узак турар конокко окшоткон чыгаар.

Бөртөнүн төшөгүнүн жанында жаткан балага үңүлө караган Темүчин тээ бир заманда өзүндө моңголдун канынын бар жоктугун биле албай күмөнсүрөгөнүндөй эми ушул ымыркай тууралуу күмөнсүрөй баштады. Өзүнүн Бөртө Чононун тукуму болгону үчүн моңгол кандаштарынын катарына киргениндей Жочи да көк жал болууга (жок дегенде, көк жал болууга дамаа кылууга) тийиш деп эсептеди. «Мен көк жалмын, сен да көк жал болгой элең» — деди ал ичинен. Темүчиндин тун баласына айткан жалгыз ооз сөзү ушул болду, ата менен бала ортосунда жогоркудай табышмак турганда, атасы баласына а дегенде эле мындай сөздү айтышы, албетте, анын баласын коргогонун, өзгөчө камкордук билдиргенин туюнтат.

Бөртө төшөгүндө тилсиз жатууда, эт жүрөгүн жарып чыккан баласына «конок» деп ат койгонуна да эч нерсе дебеди. Анын буга ыраазы же нааразы экендиги, эмнелерди ойлоп жаткандыгы тышкы кебетесинен таптакыр билинээр эмес. Ал жай козголуп, Темүчин жакты карап жатты. Жүдөбүрөөк калганы болбосо, төрөгөн аялга окшобойт, аппак бетинен нур тамылжып турат. Эки көзүнөн аккан жаш боосу үзүлгөн шурудай томолонот. Саргарта сагындырган колуктусунун ажарлуу келбетине баласынын жанынан кусалана карап турган Темүчин:

— Коңуратка киши жиберип, атабыз Тайчечен менен энебиз Шотунду кубанталы, — деп мээрлене сүйлөдү.

Бирок, ошол күндөн баштап, аялдар жөнүндө өмүр бою өзгөрүлбөс бир түрдүү көз караш Темүчиндин оюна орноп калды. Ал: «Аялдардын айдай сулуу чырайын, боорукерлигин, адал ниетин өзгөрбөйт деп ишене берүүгө болбойт. Бул кастарлуу нерсе аялдардын өз эрки менен дайыма кубулуп турат. Колуктум Бөртө да, энем Улун да мындан оолак эмес. Алар тууган «коноктор» жаман балдар катарына кирет. Аялым Бөртө, энем Улун моңгол кандуу көк жалдарды тууп кана калбастан, меркиттерди, татарларды, керейлерди да туушу мүмкүн. Алар ар тайпанын каны кошулган аралашма балдарды арбыта берүүчү өзгөчө сандыкка окшойт. Өзүңдү сүйгөн, өзүңө өтө күйүмдүү болгон аялыңдын да душмандын каны аралашкан балдарды төрөп бериши ажеп эмес!» деп карады.

Темүчин жоокерлеринин адалдыгына, ажалдан коркпогон эрдиктерине ишенгени менен, аялдарга ишенчү эмес. Ишенгидей негизи да жок. Үйлөнгөн мезгилинде же болбосо, үйлөнгөндөн кийинки кыска учурларда аялдар сулуу келбетин, адал касиетин сактай алышы мүмкүн. Башка тайпага чабуул коюп, эркек киндиктүүлөргө аялдарды

⁴ Чоочун — муңгулча «конок» деген сөз.

чырга катары колдонгон кезде, арканча адал деген кошуундун өзү аял затына жутунуп, аны кучактоодон, өзүнүн түбөлүк менчиктүү кишиси кылып алуудан оолак боло албайт.

Аялдын түбөлүккө өзүнүкү кылып алууну ойлогон Темүчин, Бөртөнү бирөөгө тарттырып койбостук үчүн, өзүнүн күч алуусунун зарылдыгын түшүндү.

— Мындан кийин сени жаныман карыш чыгарбайм. Өзүң да салт-санааны бузуучу болбо, — деди ал Бөртөгө. Ал сени сүйөм, өзүңдү мурдакыдай эле жан биргем деп санайм, деген өңдүү адаттагы сөздөрдөн айткан жок. Ал үчүн, мындай сөздөрдүн тартуу күчү, мааниси суюлуп кеткен эле. Темүчиндин Бөртөнү коргойм деген ушул убадасы, аялга болгон сүйүүсүн айкындап турду.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

Тоорул хан менен Жамука согуш аяктап бир айга жуук өткөн болсо да, кошуундарын алып кетишпеди. Меркиттердин катын-балдарын, мал-мүлктөрүн бөлүшүп алгандан кийин, эми кылар иши болбосо да, кошуундарын алып кетүү ойлору жок өңдөнөт. Алгачында экөөнүн бул кылыктарына таң калган Темүчин ойлоно олтуруп, согушкандардын салты ушундай болсо керек, деп түшүндү. Бирөө алды менен жөнөп калса ичине арам ой каткан дагы бири аркасынан кубалап сокку уруусу мүмкүн го. Бири биринен шекшиген эки жак, өздөрүнүн коопсуздугу үчүн атайын ушинтишип жатышкан эле.

Темүчин бул экөөнүн мындай кылыктарына байланыштуу алардын бир кыйла сырларын сезгенсиди. Тоорул хан менен Жамука жакшылык жамандыкта бирге болууга антташкан достордон болгону менен, чын чынына келгенде, бири бирине ишенбөөчү түрү бар. Тоорул хандын кол баштап келиши Ясукейдин уулуна аталык камкордук кылганы өңдүү көрүнгөнү менен, иш жүзүндө аны меркиттерге түздөн түз туу көтөрүп чыкпай, өзүн шылтоо катары пайдаланганын Темүчин эми билди. Темүчин меркиттерге чабуул жасоо үчүн курал-жарак сурап барганында, Тоорул хандын кошуун аттандырмак боло кеткени, анын меркиттерге тийишүү үчүн атайын шылтоо табыла кеткенинен болгон. Ал меркиттерди жоюуга бираар себеп издегенине көп болгон. Бирок тутамга толгудай шылтоо табылбай жүргөн. Тоорул хан: «Жокчулуктан жүдөп араң турган Темүчиндин айлына меркиттердин чабуул жасаганы, Бөртөнү тартып кеткени, текшерилүүгө тийиштүү жолсуз кылмыштардан болсо да, менин, Бөртөнү Ясукейдин уулуна кайра алып беришим мүлдө орунсуз иш» деп карады. Ошон Үчүн да Тоорул хан өзү аскер чыгарганда Жамуканы кошо чакырганы бир жагынан күчүн чоңойтуу болсо, дагы бир жагынан бул ишке Темүчин менен уруулаш Жамука аралашса, өзүмдүн аракетим кантсе да жолдуу болот, деп караганынан болду. Өз шартын жакшы билген Жамука Тоорул хандын сунушуна эки эле ооз сөз менен жооп кайтарып, ага кошула кетти. Темүчин болсо, аялын колуна алды да тим болду. А тиги Тоорул хан менен Жамукачы? Бүтүн бир тайпанын байлыгын бөлүшүп алышты!

Темүчин Тоорул хан менен Жамука экөөнүн бирөөнө эле кол артканын түзүк болоор, деп ойлоду. Өз айлындагы адамдардын катарын көбөйтүүдө мындан жакшы амал табылбачудай сезилди. Ошону менен ал Жамукага сүйөнүүнү жөн көрдү. Дайчыгуттардын запкысынан кутулуу үчүн, өз уруусунан чыккан Жамуканын карамагына өтүү ылайык өңдөндү. Атасы Ясукей доорон сүрүп турган кездерде эле алды менен иргиттерге илээшип, кийинчерээк дайчыгуттарга кошулуп, соңунда Жамуканын карамагына өткөн адамдар аз эмес болучу. Ал жакта өзүнө тилектеш адамдар көп өңдөнүп көрүндү.

Ушундан кийин Темүчин Тоорул хан менен Жамукадан боюн качырып, ал экөөнүн тең аскерлерин эртерээк алып кетишин суранды.

Темүчин Жамукага кошулуп, Онон дарыясынын боюндагы Хорхонөк Жобур деген жерге чегинди. Тоорул хан Халдундун аркы бетиндеги Тугла дарыясынын жээгиндеги Харьшугуй деген өз конушуна кайтты. Ал жол үстү аң уулап, аскерлерин баёо илкитти. Темүчин менен Бөртө Онон жана Керүлен дарыяларынын башатындагы, Бурхан Халдун тоосунун орто тушундагы конушуна кайтты. Булар эки балалуу болуп көчтү. Анын бири Жочи, дагы бири булгун тебетейлүү, бүгү терисинен өтүк кийген, беш жаш чамасындагы Күчүй деген сүйкүмдүү меркит бала болучу. Темүчин аны энеси Улундун алдында тартты. Бул күндөрү өзүнүн беш баласы тең эр жеткен, эң кенжеси Темүлүн да он тогузга чыккан. Улун өзүнө арнап Темүчин алып келген бул баланы көргөндө аябай

кубунды. Меркит эркектери түгөл кырылгандыктан алардын таза каны ушул Күчүйдүн боюнан гана табылат эле. Бул жагынан алганда, Күчүй асылдын асылы болууга тийиш.

Көп узабай эле Темүчин айылын Жамука конушунун тегерегиндеги Хорхонөк Жобурга көчүрүп келди. Ал көчүп келгенден кийин эле Жамука менен достошо кетти. Достошуу салтанаты Хорхонөк Жобурдун жалама жар таштары астындагы токойлуу бетте өткөзүлдү. Темүчин меркиттердин колбашчысынан олжолоп алган алтын кемерди Жамукага тартуулап, мал бөлүштүргөндө өзүнө тийген азоо торуну мингизди. Жамука тартуулап, камыш кулак боз атын мингизди. Андан кийин булар бирин бири «дос» деп чакырышты. Анын артынан уруулар боюнча өткөрүлгөн оюн зоок түн жарымына созулуп, күү чертилип, обон созолонуп жатты. Ата-энесинен, тууган уруктарынан айрылган меркиттин шормаңдай балдары өзүлөрүн кан майдандан жулуп келген бул адамдардын алдында бий бийлеп беришти.

Темүчин Жамуканын жанында катар отурса да, ушул өңдүү достук байланышты өтө эле кастарлуу деп эсептебеди. Ал ичинен: «Пайдалануучу кезде Жамукадан пайдаланамын, пайдаланбачу кезде, береке бузулган учурларда тарпы гана калган чокойдой ыргытамын!» деп ойлонду. Дайыма көңүлдүү жүргөн Жамуканын жылуу чырайынан күндүзү эч кандай өзгөрүш байкалбаганы менен, ай шооласы бир жак бетине түшө калганда, ошол бет Темүчинге бир түрдүү сүйкүмсүз көрүнүп, анын ар жагына кишини сескендирээр уу катылгансып турду.

Ошондо да, Жамуканын достугу, жакындаганы Темүчинге жакшы эле болду. Малынын асыралышына, кыркымына, көбөйүп-өрбүшүнө ыңгайлуу шарт туулду. Буларды мындай койгондо да, илгерки бүржүгүндөр бирдеп жарымдап аны пааналап чогула баштады. Бул күтүлбөгөн жакшы иш эле. Күнүнө бир нече түтүн, кээде он нече түтүн айылына келип кошулуп жатты. Мындай окуя эртерээк болгондо, ал дайчыгуттарды кокуйлатып, өзүнүн досу Жамуканын ырайын да аларга туюнткан болоор эле. Темүчиндин аркасында Жамука бийлик жүргүзүп тургандыктан дайчыгуттардын башчысы Таргутай да ага даап чабуул жасай албады.

Жамуканын тайпасынан Темүчинди колдоочулар көбөйө баштады. Айыл отурган Жамука менен Темүчиндин айла-амалдары мүлдө окшош эмес болучу. Жамука түшкөн олжону тең бөлөт. Темүчин болсо, аны ар кимдин эмгегине жараша бөлөт. Ошон үчүн эмгеги өткөндөр көп олжолуу болду. Жамуканын тайпасында, жалкоолор көп олжо алып, эмгеги сиңгендердин үлүшү өз колдоруна толук тийген жок. Ушул себепке байланыштуу, Жамуканын карамагындагылар Темүчиндин жанына көчүп келе баштаган.

Жамука да бул абалдан кабарсыз эмес эле. Достошкондон кийин бир жарым жылдай убакыт өткөндө, бир күнү Жамука Темүчинди аңга бирге чыгууга чакырды. Темүчин аңга чыгуу мезгили боло электигин ойлоп, дагы бир жагынан, жакынкы күндөрдөн берки Жамука тайпасында пайда болгон окуяларды эске алып, бул жөнүндө Хасар, БелГүдөй, Бурчу, Зелмелер менен кеңешти. Натыйжада, төртөө тең Жамуканын бул иретки аңга чыгуу сунушун кабылдоонун зарылчылыгы жок, деп карашты. Башка жумуштар жөнүндө түрдүү себеп айтып, Жамуканын ырайын карайлы, чече албай жаткан иштери болсо жардамдашалы, дешти.

Темүчин Улун менен Бөртөнү алдына чакырып кеңеш сурады. Улун анын сөзүн угуп болгон соң бир нерсе айтмакка обдулду эле, Бөртө сөзүн мурдараак баштап калды:

— Айылды бүгүн көчүрүшүбүз керек. Эртеңкиге калсак кечигишибиз мүмкүн, — деп кесе сүйлөдү.

Темүчин унчукпады, башкалар да үн катпады. Түтүнү тик асманга көтөрүлгөн, тилегенинин баары табылып турган куттуу конуштан түндүк түшүрүү, азап-тозок чегип жүрүп араң иреге тепкен чөбү чүйгүн, суусу мол мындай жерден көчүү оңой-олтоң иш эмес. Туңгуюк ойдо отурган Темүчинге үңүлө караган Бөртө:

— Кош бойлуу болуп калыпмын, — деди.

Бөртөнүн боюна бала бүткөнүн Темүчин ошондо билди.

— Кош бойлуу экенимди билдиң. Эмки балабызга «конок» деген ат койбостурсуң, — деди Бөртө.

Бөртөнүн ушул сөзү Темүчинди ээликтирип жиберди. Хасар, Белгүдөй, Бурчу, Зелмелер Темүчиндин үйүнөн чуркап чыгышты. Заматта эле жүзгө жакын түтүн шарт-шурт үйлөрүн чечип, унааларына артып, Хорхонөк Жобурдан чубурушуп, дарыяны жээктей түндүктү көздөй бет алышты. Көч арасында короолуу кой, үйүрлүү жылкы кетип бара жатты. Айыл-айылды сап кылган көч, аргамжыдай созулуп алга жылууда. Көчтүн амандыгын сактоо үчүн куралдуу жүз атчан артында келе жатышты.

Көч буйдалбастан илгерилей берди. Чимбе менен Чолун жол боюндагы айылдарга алдын ала чаап жетип, Темүчин конушуна көчүп бара жаткандыгын кабарлап жатты. Бу, Темүчинди ээрчип көчөм дегениңер кошо көчкүлө, дегени эле.

Темүчин дайчыгуттардын четки урууларынан ары өтүп алган соң, кошту дем алдырды. Алар айылга жакындаганда дайчыгуттар качып кетип үйлөрү ээн калыптыр. Бир үйдүн эшигинин алдында жүргөн баланы көргөн Темүчин:

— Атың ким? — деп сурады.

— Көкүчү, — деп жооп берди бала.

Темүчин кайра-кайра сураса да ушул жоопту айта берди.

— Жалгызсыңбы?

— Үйүмдү кайтарып турам, — деди Көкүчү. Темүчин бир нече үйдү кайтарып калган бул баланы көтөрүп келип Хасарга берген соң энеси Улунга алпарууну тапшырды.

Бул айылдан чыга берери менен таң атты. Жерге жарык түшкөндө Темүчин көчкө көз салды. Жалайыр уруусунан чыккан ага-инилүү үч киши көч артынан келе жатыптыр. Көч адырга таянган соң бир аз тынчышты, бул чөйрөдөгү чакан айылдар биринен сала бири Темүчиндин жанына көчүп келе баштады. Кээ бирөөлөрү үй эмеректерин аттарына артып, кай бирлери жылкыларын кошо айдап, дагы бирөөлөрү бала-чака, кемпир-чалдарын алып биротоло көчүп келди. Булар тээ бир кезде дайчыгуттардын карамагына кеткен тегинде, Ясукейдин кол алдында жашагандар эле.

Көч дагы илгерилей түшүп, күн бата кичинекей көлдүн жээгине келип конду. Ушул чөйрөдөн дагы үч жүздөй түтүн келип кошулду. Бурчунун байкоосуна караганда булардын арасында, ушул тегеректе жашаган бардык уруулардан бар өңдөнөт. Жалайырдан сырт, дархат, маңгут, киан, барулас, арулат, басут, солтос, хоңготун, нудей, олгонот, икирес, ноехан, урунар, барын урууларынан да келиптир.

Темүчин аз убакыт ичинде жыйнала кеткен көп элди эртеси эле Кемургу, Горохуну көздөй чубатты. Бул күнү да көч көбөйдү. Бурчунун иниси Олун Серби арулат уруусунан, Зелмени туугандары Сурхун менен Субатайлар ураңкай уруусунан бөлүнүп Темүчинге келип кошулду.

Түштөн кийин көч Кемургу Горохуга жетип, кең сайга өрүү болушту. Бул жер сая кууп келе жаткан Жамуканын аскерлери үчүн болсо салгылашууга да, мал жаюуга да оңтойлуу болучу.

Жамукадан бөлүнө көчкөндөр тоонун аркы өңүрүнөн, ар кайсы сай-салаадан Темүчин көчү түнөгөн жерге түн ортосу оогонго чейин келип жатышты.

Жамукадан бөлүнүп көчкөндөрдүн арасында барын уруусунан чыккан, алтымышка таяп калган Хорчу аттуу бир кедей абышка бар эле. Жыйырмага жуук үйдү өзү менен кошо көчүрүп, чал Темүчиндин жанына келип:

— Бул күнгө дейре мен Жамукадан иреге айрып көргөн эмес элем, иреге айрыгыдай себеп деле жок болучу. Жамука мени өзгөчө сыйлачу. Бирок, кудай мага: «Бардык моңголдун ханы Темүчин, ошого барып кошул» деп амир кылганы үчүн келип отурам, — деди.

Карыя өзүнүн көчүп келүү себебин ушундайча түшүндүрдү. Эмгекке жарагыдай алы-күчү, урматтап сыйынарлык керемети жок бул абышканын сөздөрү Темүчинге өзгөчө таасир берди. Демек, ал Темүчинди моңгол бөксөсүнүн тизгинин колго алар киши деп эсептейт экен. Башкалар өзүнүн оокат-тиричилигин жакшыртуу максатында көчүп келип жатат. Ал эми бу чал андай максат менен эмес, кудайдын амири менен келиптир.

Темүчин уясына батар күндүн кызылы менен алоолонгон абышканын бырыш баскан өңүнө үңүлө карап:

— Моңгол бөксөсүнө хан болучу күнгө жетсем, мен сизди он миң кишиге башчы кылам, — деди.

— Темүчин: «Жамука сындуу жолборстун азуусунан кутулуп, элин жаңы конушка чыйрак жайгаштырган ушул чакта уясына батып бара жаткан күндүн кызылын түбөлүккө унутпасмын, батар күндүн кызылы чачырап тийген кудайдын амири менен келген Хорчу аксакалдын чырайын да эстен чыгарбасмын» — деди ичинен.

Хорчу аксакал Темүчиндин сөзүн элеп да койбой:

— Он миң адамдын башчысы болгондон мага эмне жакшылык келээр дейсиң? Эл ичиндеги ай менен күндөй сулуу келин-кыздардан эркимче тандап алганымдын өзү жакшы. Отузу болсо жетет. Чекесинен чертип отуруп отузун алам, — деди.

Аялдарды гана эңсеген, кудайдын амирин жеткирген бул шумпай чалга Темүчин:

— Макул, — деп жооп берди.

Кийинки күндөрү Темүчин аябаган карбаласта жүрдү. Түтүн саны үч миңден ашкан айылды башкаруу оңойбу? Ал Бурчу менен Зелмени айыл башчылыгына дайындап, бардык иштин бийлигин ошол экөөнө тапшырды. Бул экөө жумушту жүйөсү менен жүргүзө баштады. Бурчу жумушту батылдык менен бүтүрүп кирди, Зелме болсо, анын ою жетпеген кемтигин толуктап, чеки жерлерин түзөп турду.

Бир айга жуук убакыт ичинде эле Темүчин кыйла айылды өзүнө кошуп алды. Киникис уруусунан башка жажырат, сахайит, жүргүн урууларына караштуу айылдар да келип кошулду. Темүчин тууган-уруктары ичинен эти тирүү жөндөмдүүлөрүн айыл-апасы менен өз тегерегине жыйнады. Аталаш агасы Дарита Отушкүн, ага-ининин балдары Хушур Бекей, Дайчу жана Хотоло хандын баласы Алтын, Алтындын тууганынан Ики Сереңдер келип кошулду.

Жамука кошуунунун кууп келбесине көзү жеткен Темүчин өз кошуунун Кемүргү Горохунун боюндагы Гүрөлкү тоосунун чөлкөмүндө жаткан Саңгур Гороху көгүлтүр көлдүн түндүк жагына көчүрдү. Бул өрөөн канча көп айыл консо да бата берүүчү нары тынч, нары мал аягы тийбеген жер эле.

Элдин баары ушул жерге конуштангандан кийин, уруу адамдары Темүчинди моңгол улусунун хандыгына көтөрүштү. Бул окуя эрабыздын 1189-жылы, Темүчин жыйырма сегиз жашка чыкканда болду. Бул убакка чейин моңгол улусунун ханы болуп келген дайчыгуттардын башчысы Таргутаи карамагындагы элдин көбүнөн ажырап калгандыктан, хандык тактан эрксиз түштү. Дайчыгут тайпасы менен Темүчиндин эмки жоосу Жамуканын жажырат тайпасы, дагы башка бир топ тайпалар Темүчиндин хан болушун каалаган жок. Мындай абал өткөн доорлордо да болгон.

Туңгуч хан Хабулдун доорунда, Амбагай, Хотололор заманында, ал тургай Темүчиндин өз атасы Ясукейдин түшүндө да моңголдордун башы кошулган эмес. Темүчин хандык такка отурган соң өз улусунун айрым-айрым топтору менен дидарлашпай болбойт эле. Неси болсо да, Темүчиндин хан тагына көтөрүлүшү кокусунан болгонсуп турду. Эми анын алдында, бир жагынан дайчыгуттардын Таргутаи менен, дагы бир жагынан жажыраттардын Жамукасы менен кызыл кыргын, кара сүргүн болуу милдети турду.

Темүчин хандык такка отурган күнү Хорчу аксакал келип:

— Кудайдын мен алып келген амири ыраска чыкты, мына эми моңголдун ханы болуп отурасың. Моңгол тайпаларын түгөл бириктире турган, моңгол бөксөсүндөгү башка тайпаларды да өзүңө ээрчитип, бүткүл моңгол бөксөсүнүн ханы болуп, бардыгын бийлей турган күнүң да алыс эмес көрүнөт. Ошол кезде баягы убадаңды унутпастырсың? — деди.

Азырынча чамасына жараша жакшылык көрсөтө берүүнү ойлогон Темүчин:

— Кудайдын амирин жеткирүүчүм, мындан кийин үй оокатынан, мал багуудан, согуш аракеттеринен бошоп, энем Улунга жардамдашыңыз. Анын колундагы Күчүй менен Көкүчүнүн торолуп, эр жетишине кол кабыш кылыңыз, — деди абышкага. Ал Хорчу аксакалга олжого түшкөн эки баланын тарбиячысы деген наам берип, башка жумуштардан колун бошотту. Темүчин хан болгондон кийинки түшүргөн туңгуч жарлыгы ушул болду.

Темүчин өзү айлына башка хандардын эреже-тартиптерине окшобогон эреже-тартиптерди орнотту. Адаттагы мал баккан, көчмөн эл эсептелген өзүнүн тайпасы зарыл болгондо күч кубаты бекем аскери кошуун болуп уюша калышы тийиш болду.

Темүчин коргонуучулар менен найзакерлер кошуунун түзүп, кабарчыларын камдап, жоокерлердин атын багуучуларды, арабакечтерди, төөчүлөрдү, жылкычы, койчуларды айрым-айрым жайгаштырды. Өзүнө мурдатан адал шерик Бурчу, Зелмелерди ордонун башкы иштерине коюп, алардын туугандарын да маанилүү кызматтарга дайындады.

Темүчиндин ордосу Ясукейдин ордосунан да чоң болду. Дайчыгуттар менен татарларды багындырарлык күч-кубат акырындап Темүчинге ушундайча чогула берди. Хасар, Белгүдөй, Хажун, Темүгөй сыяктуу бир туугандары өз алдынча түтүн булатып, ар кимиси бирден айыл болгон. Карындашы Темүлүн да күйөөгө тийип, үй-жайлуу болду. Темүчиндин бир туугандарынын баары зарыл деген кызматтардын башын кармады. Жашы элүүгө жакындап калган энеси Улун да Күчүй менен Көкүчүнү чоңойтуу милдетин аткаруу жолунда эмгектенди. Хорчу аксакал Улунга жардамдашууга бекитилгени менен, Улун анын милдетине азын оолак өзгөрүш киргизип:

— Жат уруунун баласын жактырып калгансыйм. Өзгө уруулар таштап кеткен балдардын зейректерин качан болбосун бооруна тартып ала бер, — деди.

Хорчун Улун байбиченин Күчүн менен Көкүчүнү тарбиялоо жөнүндөгү ойлорун ичинен анча жактырып кетпесе да, ал тапшырган иштерди буйдалтпай орундап жүрдү. Эркек бүткөн жер которуп, каңгырап бош калган үйлөрдү тинте караган кезде, көктө жаай каалгыган булуттарга көз жиберип, балдарды журтка калтыруучу тайпалар арасындагы согуштун болушун чыдамсыздык менен күсөөчү.

Темүчин Бөртө жана чоң уулу Жочи, өзү хан болгондон кийин туулган экинчи уулу Чагатай төртөө бир нече киши жалдады. Атасы Ясукей өзүн жат санабаган сыяктуу, Темүчин да Жочи менен Чагатайды жат санабады. Бул жагынан өзүн бекем кармай билди. Ошондо да, кээде Жочиге суук ырай билдирип, Жочи менен Чагатайга ажырымдуу мамиле жасап койгонун өзү да туюп калуучу.

Мындай абал Бөртөнүн назарынаан да качып кутула алган жок. Ал баласынын таламын талашып, бир нерсе демекчи болгон кезде күйөөсүнө айтаар сөзүн айтып сала берет:

— О, Жочим-ай, эресеге жеткениңде оор согуш милдеттерин аткарып, башкалардын чамасы жетпеген иштерди иштээрсиң. Чоң атаң Ясукейдин, атаң Темүчиндин колунан келбеген жумуштарды бүтүрүүң керек. Сен ушундай иштерди иштөө үчүн туулбадыңбы? Моңголдордун жаратуучусу сени моңголдордун камы үчүн жараткан! — дегенинде эки бети албыра түшүп, карагаттай эки көзүнөн учкун чачыроочу. Бөртөнүн бул сөзү меркит жеринде Темүчиндин аталык салабатын сактап: «Мен көк жалмын, сен да көк жал болгой элең!» деген сөзү менен өзөктөш эле.

Темүчин Бөртөнүн өзүн күнөөлүү сезген көзүн байкаганда, ордунан туруп кетет да, «Мен көк жалмын, сен да көк жал бол» деген сөздү шыбырап кайталай берет. Жочи

менен өзү жөнүндөгү маселени оңойлук менен чече албай тургандыгын ичинен түшүнөт. Канткенде көк жал болуу мүмкүн? Дайчыгуттарды тукум курут кылган, ага тиешелүү иштердин баарын бүтүргөн, андан соң дагы башка көп иштерди иштеген киши гана көк жал боло алмак.

Чагатай төрөлүүдөн мурда Темүчин, Бөртө, Жочи — үчөө бир жатуучу. Чагатай төрөлгөн соң Бөртө менен Чагатай бир төшөктө, Темүчин менен Жочи бир төшөктө жата турган болду. Темүчин менен Жочи бирине бири үнсүз карап жатат. Темүчиндин бала кезиндегидей Жочи да көп сүйлөбөйт.

Темүчин хандык такка отурарында, Белгүдөйдү Керей ханы Тоорулга жиберип, өзүнүн моңголдордун ханы болгондугун билдирди. Тоорул хан:

— Темүчин биздин нары досубуз, нары баатырыбыз. Анын моңгол улусунун ханы болушу өтө кубандыраарлык иш. Моңголдорго кубаттуу хан болбосо болбойт. Мындан кийин Темүчин керей тайпасы менен мамилесин үзбөсүн, береке бирлигибизди бузбасын. Келишим, ынтымак бузулса, ата-балалык байланыш үзүлүп, бирибиз жаздым болушубуз мүмкүн, — деди.

Темүчин Жамукага да элчи жиберди. Элчилик милдетин Хасар орундады. Жамука өз кол астынан кеткен Алтын менен Хушурдун атын атап:

— Алтын, Хушур! Силер Темүчин экөөбүздүн кыл өтпөс байланышыбызды кантип бүлдүрдүңөр? Куулук-шумдук жасап жүрүп, Темүчинди мага каршы кылдыңар го, кандуу моюндар! Бирок, кылмышыңарды тергеп отурчу киши мен эмесмин. Темүчин досумдун көөнүн жай кылсаңар болду. Аны менен жакшы өтүшүңөрдү бир кудайга тапшырамын! — деди. Мунусу миң-сан ойго батып отурган кишинин сөзү болучу.

Темүчин Моңгол ханы болгондон бери көз ачып жумганча үч жыл өтө чыкты. Бул үч жыл ичинде ал айыл-апасың былк эттирбей башкара алгыдай даражага жете алды. Мал чарба жумуштарынан бошой калган араа-чолодо малчы эркектердин баарын чогултуп, согуштук машыгууларды өткөрүп турду. Ушул үч жылда моңгол бөксөсүнүн жер жерлеринде, аздыр көптүр өзгөрүштөр да болуп жатты. Бөксөдөгү тайпалар, уруу айылдары Тоорул ханга, Жамукага, Темүчинге жана татарларга куюлуша баштады.

Күз башталган күндөрдүн биринде, Жамука он үч уруу тайпадан кураштырылган 30 миң жоокер менен Алакмүт, Торгокмүт тоолорунан ашып Темүчиндин айылын чапканы келе жатат, деген кабар дүң болду. Бул кабарды Икирис тайпасындагы Молке Тордук жана Бурулдай деген эки жигит айтып келди.

Темүчин өзүнө караган жоокерлерине согушка аттануу буйругун берген соң, өзү ошол түнү он миңдей жоокерин артына салып, Балчытты көздөй бет алды. Жол үстү кошуунуна кошуун кошулуп отуруп, экинчи түнү кан майдан болуучу ээн талаага жеткенде, аскеринин саны 30 миңге таяй түштү. Аскерлер айлуу түндө топ-тобу менен чубап жатты. Ошентип, 30 миң жоокери бар Жамукага бул жактан ага каршы 30 миң жоокер сакадай шай турду.

Салгылаш экинчи күндүн таң заарында башталды. Алгачында Темүчин: «Жеңилип калышым мүмкүн, согушту тигилер баштап жаткан соң, колумдун сокку жеши ажеп эмес!» деп ойлоду.

Темүчин чабуулга кылдат болгону менен коргонууга чабал эле. Мындай абал кийинки салгылашууларда да байкалып жүрдү. Бурчу, Зелме, Хасар, Белгүдөй өңдүү аскер башчылары чабуулга чыкканда теңдешсиз күчүн чыгарып, жоонун алдын торой сокку урганда аскеринин жүздөн бири гана чыгым болду.

Туңгуч ирет болуп жаткан ушул салгылаш Темүчинге жамандыктын жышаанындай сезилди. Салгылаш башталардан мурда эле аскерлердин өңү өчүп, үрөйлөрү учкансып турду. Алгачында аскар тоо, азоо сууларды жайпап өтчүдөй көрүнгөн бул 30 миң кудуреттүү күч, чапкынчы жоо менен беттеше келгенде биринин колун бири чынжырлап салгансып, ал тургай Темүчиндин өзү да бир чырмаодо жаткандай сезді.

Согуш Темүчин күчкө толо электе башталып калгандыктан, Жамуканын аскерлери көп өтпөй эле Темүчиндин кошунунун көккө сапырды. Темүчин жоокерлерине чегинүү жөнүндө буйрук түшүрдү. Чегинүү буйругун жеткизүүгө аттангандар ээн талаанын туштушуна чапкылап кетти.

Темүчин өзү башкарган он миң жоокерин Онон дарыянын боюндагы Хапчыл Жылга деген жерден алып өттү. Жеңилип, чегинген жоокерлер тез кыймылдады. Эмне үчүндүр бу жолку жеңилиш Темүчинге да, Бурчу, Зелме, Хасар, Белгүдөйлөргө да эч кандай чоң таасир калтырбады.

Жамука Темүчиндин Чинус деген айлына барып, айылдагы адамдардын баарын кырып, жетимиш казанга салдырганын, башчыларынын башын кесип ат куйругуна байлатканын чегинип баратып Темүчин жол үстү өз көзү менен көрдү.

Темүчин бул сапаркы салгылашта бир нече жүз жоокеринен ажыраган болсо да, мындай чоң салгылашка карата айтканда анча чоң чыгым эмес эле. Согуштан жеңилгенинен үч күн өтө электе эле Жамукадан бөлүнүп келип, өзүнө кошулгандарды тосуп ала баштады. Темүчинге топтобу менен келип, кошулган тайпалардын кыйла адамдары кара мүртөз Жамукага наалат айтышты.

Жамука жактан келгендердин ичинде жети баласын ээрчиткен Меңгилик да бар эле. Ал Ясукей өлгөндө Темүчинди коңурат тайпасынан алып келип, энеси Улунга тапшырган соң, дайчыгут жакка өтүп кеткен болучу. Азыр көчүп келип кошулуп жаткандардын бардыгы эле өз кезинде баякы журтка таштап кеткендер болгону менен, Меңгиликтин жайы башка эле. Жакын дос деп жүргөн кишинин жамандык жакка жалт берип кетиши кимге болбосун оор туюлаары түшүнүктүү эмеспи!

Меңгилик экөө бир бирине карай калганда Темүчин анын да өзүнө окшоп басмырт отурганын сизди. Меңгилик Темүчинди кекээрлейт деп ойлогон. Бирок, ал Меңгиликтин упасыздыгын сөкмөк түгүл, анын аман-эсен жүргөнүнө кубаныч билдирип, ээрчитип келген жети баласын кучак жая тосуп алды. Темүчин бул камкордугун Меңгилик үчүн кылып отурганы жок. Бүржүгүндөр Улундун үйүн журтка таштап көчкөндө бечара энеси менен өзүлөрүн коргоймун деп дайчыгуттардын кандуу найзасына илинген Меңгиликтин атасы Сархы аксакал эсине түшүп, анын үй-бүлөөсүнүн камкорчусу болууну ойлогон эле. Сархы аксакалдын жакшылыгынын кайрымы болсун үчүн Меңгилик жана анын балдарына камкорлук кылууну ичинен милдетине алды. Темүчин Хасар менен Белгүдөйдү чакырып:

— Сархы аксакалдын баласы менен неберелерине камкор болгула, — деп тапшырды.

Темүчин жеңилдим деп ойлобогонундай эле, Жамука да жеңдим деп ойлободу. Темүчинди жеңгенден кийин аскерлерин чегиндирип кеткенге чейин кайра бүлүк чыгарган жок. Моңгол бөксөсү Тоорул ханга, Жамукага, Темүчинге булардан калса татарлар тайпасына караштуу болуп, ушул төртөөнүн бийлигинде калды. Чоңураак окуя жүз бербеген соң, күч жагындагы салыштырма бузулган жок.

Темүчин Жамука менен салгылашкандан кийинки үч жыл ичинде айыл-аймагынын ынтымагы негизинде күч кубатын толуктай берди. Моңгол тайпасына караштуу уруулардын бир кыйла адамы ушул чөлкөмгө жыйналгандыктан чыр-чатактар да чыгып турду. Асыресе, бөлөсү ага-инилүү Сеше Беки менен Дайшынын бардык ишке жолтоо боло бериши Темүчинди аябай кыжырлантты. Ал экөө өз алдына жоргин деген уруу курап, түндүк көтөрүп, айыл уюштурду. Темүчинди хан деп таанымыш болгон менен, эби келе калса аны өз уруусуна кошуп алууну ойлонушту.

Темүчинге каршылаш жалгыз Сеше Бекирлер гана эмес эле. Бөлөсү Хушур, таякеси Даритай Өтүчкүн жана Хотоло хандын уулу Алтын өңдүүлөр да мөртү келсе, өз бийликтерин орнотууну ойлоп жүрүштү.

Темүчин айыл-аймагындагы өз туугандарынан убайым чеге баштады. Хан тагына ушулар отургузган. Муну деп алардын ырайына көнө берсе, азырынча андай абал болбогону менен, күндөрдүн биринде өзүнүн көзүн тазалашы да мүмкүн. Ушундай абал пайда болгонго чейин ал айыл-аймагын чыр чатактан оолак, ынтымактуу кармоого тийиш. Башка тайпалар менен боло турган кагылышууларда, ар бир түтүн олуттуу күч эсептелинет. Жамука менен качандыр бир дагы салгылашуусу мүмкүн. Тоорул хан менен болгон келишимди да күндөрдүн биринде бузулбайт деп ким айта алат?

Жамука менен салгылаш болуп өткөнүнө үч жылдын жүзү болду дегенде, Темүчин отуз бешке чыгып, көктөм чагаанын тойлоду. Далай жылдар азап-тозокту Темүчин менен бирге тартышкан жигиттер да толду, инилери Хасар менен Белгүдөй отуз үч жашка чыкты. Хажун меней Темүгөй да отуз жаш чамасындагы дөңгөчтөй азаматтардан болду. Темүчиндин оң колу болуп жумуш аткарып калган өзү менен курбалдаш Бурчу отуз бешке, сол колу болуп эсептелүүчү Зелме отуз сегизге кирди. Көктөм чагааны башталган күнү, алдында катар отурган адал досторун көргөн Темүчин айыл-аймагынын көбөйүп, үстүнө күч кошулганын туңгуч ирет байкады. Ушулардын кайсынысы болбосун бармактайынан тартып, Темүчин оюнда элестеткен моңгол улусунун керемет азаматтары болучу. Буларды Бөртө Чононун каны сиңгендер дегенден көрө, Бөртө Чононун өзү деш ылайыктуураак. Бурчу менен Зелмелер да, Хасар менен Белгүдөй да, Чыканактай Чимбеле менен чалыр көз Чолун да четинен көк жалдар эмеспи!

Темүчин эми аялдар жамаатына көз жиберди. Элүү беш жаштан ашкан Улун апа он беш жаштагы меркит баласы Күчүй менен Дайчыгут айлында туулуп, Темүчиндин үйүндө өскөн он беш жаштагы Күкүчүнү эки жагына отургузуп алыптыр. Темүчин энесинин бүгүнкүдөй кубанганын көргөн эмес.

— Жетим балдардын күндүз көзү, түндө кулагы болгон менден башка ким бар экен? — дечү ал дайыма.

Улун бул сөзүн ким көрүнсө ошого айта берүүчү. Чындыгында да, Улундун айтканындай болуп чыкты. Улун апа кандаштык байланышы жок өзгө уруунун балдарын чын ниети менен бапестеп өстүрдү.

Улундун жанынан Темүчиндин аялы Бөртө ээрчип келгендей эмес, Бөртөнүн коргоосунда олтурган сыяктанат. Ушул айылдын коногу катарында дүйнөгө келген бул баланы Бөртө он жыл бакты. Кээде ага Темүчин күтпөгөн ысык-ынак мамиледе болду, бапестеп тарбиялады. Бөртө Жочиден кийин да Чагатай, Үгүтөй, Толу аттуу үч бала төрөдү. Бирок, ушул үчөөнү башка аялдын эмгеги менен багып, өзү Жочиге гана үйрүлгөн болучу. Атасы да, өзү да көк жал болсо экен деп тилеген бул баланын көк жал болору же боло албастыгына көз жетпесе да, анын башка балдардан өзгөчө экендиги анык болучу. Өзү дудук кишиден бетер көп сүйлөбөйт. Жогоркудай иштин маанисине да жете түшүнө койбойт. Анткени менен, шамалдын эпкини үй сыртында баскан адамдын аяк добушун оңой сезип, тез ажырата билет.

Алдында катар турган жигиттер Темүчинге Бөртө Чоно сыяктанып көрүнгөндө Улун менен Бөртө Гуамарылдай элестеди. Алар гана эмес артында олтурган аялдардын баардыгы Гуамарылдай сезилди. Хорчу аксакал:

— Быйыл согуш болушу мүмкүн, — деди.

— Мага да ошол ой келип жатат, — деди жети баласын ээрчип келген бечара Меңгилдик.

Жашы алтымыштан ашкан Хорчу аксакал менен элүүдөн ашкан Меңгилдик той-томолуктордо дайыма төрдөн орун алышчу. Алар согуш болот, дегенде Темүчин менен Тоорул хан, Жамука ортосундагы согушту божомолдошту. Согушка шылтоонун кереги жок, кайсыл бир жак согушуу чечимине келсе, каршы жак анын кас душманы болуп

чыга келет. Жамука менен согуш болбой койбойт, деген ой ушул дасторкон үстүндөгү маектин негизги өзөгү болду.

Эки аксакалдын айтканына багып, Темүчин ушул отурган көк жалдар быйыл кас душманына каршы аттанаар деп ойлоду. Ал өгүнү да ушундай бир болжолго келип, ким менен согушаарын таамай билген эмес. Жамука согушка чыкпачудай, Тоорул хандын да согушка пейили жоктой сезилген. Ал оюндагы бул суроолорго жооп табалбай, эмне кылаарын, кандай окуялардын болорун болжой албай койгон.

Ошол жылы өзү божомолдогон иштер чыңдыкка айланып, жарты жыл өткөн соң, мезгил айынын соңунда Темүчин Бөртөнүн төркүнү коңурат жактан келген соодагерлерден Алтан хандыгынын калың колу Улуу сепилден өтүп, татар аймагына кол салган кабарын укту. Бул кабар Темүчиндин татарларга чабуул жасоосуна түрткү болду. Татар тайпасы да, Алтан хандыгы да Темүчиндин кас жоосу болучу. Темүчин атасы Ясукейдин: «Дайчыгуттардын түкүмүн туздай курут, татарлардын түбүнө жет» деген осуятын эсине сактап жүргөн эле. Дайчыгуттар менен татарлардын кайсынысын мурда, кайсынысын кийин жоюу өз алдынча иш болсо да, ыңгайлуу кырдаалды колдон чыгарып коюуга болбойт. Ушундай оңтойлуу кырдаал өтүп кетсе, түштүк-чыгыш бөксөнү узактан бери мекендеген татарларды жоюунун жакшы кезеги келбей калышы мүмкүн. Азыркы шарт табылбай турган жакшы шарт.

Мындан он жыл мурда Тоорул хандын меркиттерге каршы кокусунан аттанганындай эле Темүчин да дароо аттанууга камданды. Он жыл алдында Тоорул хан негизги күч болсо, эми Темүчиндин өзү негизги күч. Ошол кездеги Тоорул хандын Жамуканы чабуулга бирге аттанууга чакырганындай, бул жолу Тоорул ханды өзү менен бирге чабуулга аттанууга чакырууну ойлоду. Тоорул хан аттанса, татарларга каршы күч бир эсеге арта түшмөк. Анын үстүнө, айыптоочулардын оозу да жап болмок.

Белгүдөйдүн жоокерлери Тугла дарыясынын жээгиндеги калың токойду чалгындоого аттанды. Темүчин Белгүдөй кайтып келгенче, бардык жоокерлерин так, дайын кылып үлгүрдү. Белгүдөй: «Тоорул хан керей тайпасынын бардык жасагын ээрчитип Харьшугүйдан аттанды» деген кабарды алып келди. Колго түшкөн аскерлерин алдыга салып чабуулга чыгууга Тоорул хан, кыядан шилтенип, кыркадан алуучу бүркүт өңдүү шамдагай аракеттенгени Темүчинди өзгөчө кубантты.

Темүчин кол башчылыгындагы 30 миң жоокер моңгол бөксөсүнүн тегерегиндеги кумдуу чөлдү басып өтүп, түндүк багытында, күн-түнү менен ургаал жол тартып, он күндөн кийин Онон, Керүлен дарыяларынын куюлушуна жеткенде Тоорул хандын колу менен кездешти.

Бу, алтымыштан ашкан Тоорул хан менен Темүчиндин он жылдан кийинки көрүшүүсү эле. Карт кол башчы баягы эле каардуу калыбынан жазбай, Темүчинди балам деп атап, анын бой-түркүна салкын көз жиберип:

—Татарлардын эркек киндиктүүсүн түгөл кырып таштоо керек. Аялдарын мал-мүлкүн эки жакка тең бөлгөн жакшы. Буга, балким, башкача ойдо болбостурсуң? Татарлар моңголдордун кас душманы го! — деди.

—Ошондой, — деп жооп берди Темүчин.

Татарлардан өч албай болбойт. Моңголдордун далай ата-бабасы ошолордун колунан мерт болгон. Хотоло хан жана анын алты бир тууганы ошолор менен болгон согушта каза тапкан. Амбагай хан татарлардын туткунуна түшүп, Алтан хандыгына алып барылган соң, моюнтурук салынып, тирүүлөй териси шылынып, өлтүрүлгөн. Тулку бою кескиленип, эти барчаланган. Анын: «Беш манжаңардын көбөсү сөгүлгөнчө, он манжаңардын эти шылынганча кайрат көрсөтүп, менин өчүмдү алгыла!» деген сөзү Темүчиндин бала кезинде Бүлтөчүй айткан жомоктон улам эсине бекем орногон.

— Э, досум, — деп Тоорул хан сөзүн улантты, — олжону бөлүшкөндүн үчүнчү күнү күн чыга аскерлеримди чегиндиремин, сен да ушундай кыл.

— Макул, — деп Темүчин ага көз чаптырганда, Тоорул хан күндөрдүн биринде өзү менен жоолашчу досуна туңгуч ирет күлүмсүрөп, жылуу чырай көрсөттү.

Олжо бөлүшүү, аскер чегиндирүү жөнүндөгү чечимге келип болгон соң, чабуул башталды. Тандалган курал жарактар менен камсызданган Алтан хандыгы салгылашып жаткан татарлардын түштүк-батыш жагынан Тоорул хан, түштүк-чыгыш жагынан Темүчин чабуулга өттү.

Татар тайпасы үч жактан кысып кирген жоо менен жети күнү кызыл-кыргын салгылашып, акыры жеңилишке учурады. Татарлардын башчысы Мегүжүн колго түшүп, Темүчиндин алдына алып келинип, азаптап өлтүрүлдү. Туткундалган эркектердин баарынын башы алынды. Аялдары тырыштыра байланган бойдон бир жерге чогултулуп, тең бөлүнгөн соң, Тоорул хан менен Темүчин турган жерге алып барылды. Татарлардын казына-мүлкү түгөл олжолонуп, үй-жайлары өрттөлдү.

Алтан хандыгынын кол башчылары Тоорул хан менен Темүчиндин жардамда болгонуна ыракмат айтып, Тоорул ханга хан атагын, Темүчинге Атойчу атагын берди. Темүчин жарты тыйындык куну жок бу Атойчу деген атакты унчукпастан кабыл алды. Буга Тоорул хандын көңүлү толбоду, Темүчиндин көңүлү да үйгү-түйгү болуп жатты. Улуу Сепилдин ар жагындагы орчундуу эл саналган Алтан хандыгы берген Атойчу атагын күндөрдүн биринде өзүнө кайра берүүнү ойлоду. Ойлошун ушундай ойлогону менен, белгилүү чечимге али келбеген Темүчинде Улуу Сепилдин аржагын тындым кылгычалык шай жок эле.

Аскер чегиндирүү иши Тоорул хан менен жасалган келишим боюнча жүргүзүлүп, эки жактын аскерлери тең чегине баштады. Эки жак өздөрүнө тийген олжолорун жүздөгөн арабаларына эбак эле жүктөп коюшкан. Деген менен Темүчиндин олжосу Тоорул хандыкынан өзгөчө эле. Ага тийген олжонун ичинде Тоорул хандыкына окшош күмүштөлгөн бешик, саймалуу жаздыктар болгон менен олжонун көбү согушка керектүү араба, курал-жарак, аскер жабдыктары болучу. Татарлар Алтан хандыгынын аскер курал-жарактарынан башка жабдууларынан да пайдаланышчу. Ошон үчүн, анын айрымдары олжого түшкөн нерселер, айрымдары Алтан хандыгынан сатып алынган нерселер болуучу.

Булардан башка дагы бир олжо, өзүнө жүктөлгөн милдетти аткаруу үчүн кошуунун ээрчип жүргөн Хорчу аксакал, Татар аскерлери жаткан жерден таап алган бир жетим бала болучу. Баланын киндиги булгун терисинен жасалган боортко менен бастыра байланган, боортконун сырты сөйкө күбөктөрүндөй кооз саймаланган экен. Буга карап, эми эле тили чыгып келе жаткан сүйкүмдүү баланын бай үй-бүлөдөн экендиги айтпаса да билинип турду. Журтта калган балдарды жыйноо милдетин үстүнө алгандан тартып, Хорчу аксакалдын Улундун талабын кандырганы ушул жолкусу болду.

Баланы алган соң Улун ага Ичгихудик деп ат койду. “Карчыга” атанган татар баласы «Бүркүт» аттуу моңгол баласына айланып, Улундун үйүндө тарбиялана баштады.

Олжолуу кайткан Темүчин жүргүн уруусунан Сеше Беке, Дайшуйлар өзү жокто айлына тийип, ондогон адамдын кийимдерин тоноп, он чакты кишини өлтүрүп кеткенин укту. Жүргүндөрдүн да татарларга каршы чабуулга аттануусу жөнүндө жарлык түшүрүлгөн болучу. Бирок, алар буйрукка моюн сунуунун ордуна Темүчиндин жоктугунан пайдаланып, ушундай кылыкты чыгарыптыр.

Темүчин жүргүндөргө чабуул жасоо үчүн дароо аскер аттандырды. Сеше Беке менен Дайшуйдун көзүн жоготуу үчүн бу табылгыс шылтоо эле. Алардын ката кылгандыгы баарыга дайын. Темүчин тууган-уруктарынын тилин албай, Керүлен дарыясынын боюндагы жүргүндөргө капысынан кол салып, ага инилүү Сеше Беке менен Дайшуйду туткундап баштарын кесип таштап, уруусун толугу менен айлына көчүрүп алды.

Бу сапаркы согушта Хорчу аксакал Борохол деген баланы таап келип Улунга тапшырды.

— Жүргүндөр моңгол бөксөсүн бийлөө үчүн алышты. Мына бул Борохол да жоокер азамат болучу кебетеси бар экен, — деди Хорчу аксакал сөзүн улап, — Темүчин бүткүл моңгол бөксөсүнө хан болгуча, бул үйгө дагы далай жетим бала жыйналат белем...

Хорчу аксакал чаап алынган жерлерден жетим бала жыйноо кызматын белсене жүргүзүп жатты. Улун анын сөздөрүн этибарга албай жетим балдарды моңгол уландары кылып тарбиялоо ишине чын ынтаасы менен киришти. Күчүй, Көкүчү, Ичгихудик, Борохол — төртөө бир тууган балдардай болуп бир үйдө тарбияланып жатты.

Моңгол бөксөсүнөн татарлар жоюлгандан кийин, бу кыркадагы үч жүз миң эл моңголдун Темүчини, керейдин Тоорул ханы, жажыраттын Жамукасы баштаган үч топко бөлүнүздөй болуп калышты. Темүчин менен Тоорул хан баш кошуп отуруп, Жамукага чабуул жасаган кезде Темүчин кырктын кырынан ашкан болучу. Бул татар тайпасы жоюлгандан кийинки бешинчи жыл.

Жамука менен боло турган салгылашуу Темүчин үчүн да, Тоорул хан үчүн да өлүү же кул болуунун салгылашуусу эле. Жамука катаган, салжут, игерис, горлос, найман, дайчыгут жана ойрот тайпаларын бийлеп туруучу. Анын үстүнө татар, меркит сыяктуу толгон тайпалардын конушун ээлеген, Бөртөнүн төркүнү коңураттар да конуш жагынан Жамукага караштуу эле.

Темүчин менен Тоорул хан Жамуканы согуш ачууга мажбур кылды. Жамука чабуулга чыгыптыр деген кабар угулары менен Тоорул хан мунун чын-жалганын тескеп отурбастан эле бардык кошуунун баштап Темүчиндин жанына келди.

Темүчин бул карт кол башчыга төрүнөн орун берип, Жамуканы кандай тосуу аргасы жөнүндө акылдашты.

— Досум, алдыдагы күндөрдө доо-доомат туулбастыгы үчүн, эки жак тең сандагы эң күчтүү кошуунубузду майданга чыгарышыбыз керек, — деди Тоорул хан.

— Макул, — деп жооп берди Темүчин.

Темүчин Алтын, Хушар, Дартай — үчөөнүн аскерлерин алдыга жөнөттү. Булар алгачында убада боюнча салгылашышты. Согуш күчөгөн сайын Тоорул хан да, Темүчин да чыгым менен эсептешип отурбай, тандалган кошуундарын убада боюнча арты-артынан кан майданга жөнөтө беришти. Темүчин Зелменин колун гана жанында алып калып, Бурчунун, Хасардын, Белгүдөйдүн колдорун түгөл согушка аттандырды. Тоорул хан да ушундай жасады.

Согуш өртү келбээрсиген кең талааны чарпый жалбырттап Селенги, Орхон, Онон, Керүлен дарыяларынын баш-аяктарында кандуу салгылаш жүрүп жатты. Чалгынчы аскерлер кан майдандагы кошуундардын абалын эртеден кечке чейин үзбөй жеткизип турушту. Жеңиш кабарлары менен бирге жеңилиш кабарлары да келип турду. Салгылашуунун бешинчи күнү эки жактын тең негизги күчтөрүнүн-чечүүчү чайкашы болоруна шарт жаратылды. Жамука өзүнүн негизги күчтөрүн Керүлен дарыясынын төмөн жагын көздөй жылдырды. Мындан кабардар болгон Темүчин Тоорул ханга:

— Аксакал сиз мында калыңыз, мен ошол жакка барайын, — деди.

Темүчин асили Тоорул ханга мындай милдет артмакчы эмес эле. Түндүктүн чөл талааларында далай жылдан бери бийлик жүргүзүп келген, жашы алтымыштан ашкан Тоорул ханга мындай милдет арткысы келбесе да Жамука менен боло турган чечүүчү салгылашта өзүнүн сөзсүз жеңип чыгарына ишене албады. «Жеңиш, жеңилиш согуш үстүндө белгиленет. Жеңсек да, жеңилсек да чечүүчү салгылашта кан төгүлбөй койбойт, — деп ойлоду ал. Кандай эле болбосун өзү бармайынча көңүлү тынчыбачудай сезилди. — Түйгунум-ай, жеңиле турганыңды билип туруп жалгыз аттанамын дегениң кандай? Жамука сенин эле душманың эмес ко, мен барайын, — деп жооп берди Тоорул хан.

Темүчин өз сөзүнөн кайтпады. Тоорул хан кызара түшүп өңүн бузуп:

— Бул сапаркы чечүүчү чайкашта жеңилүүгө тап-такыр болбойт. Мен бул милдетти силерге жүктөгүм келбейт. Сен чыгыш жакка жөнө да, андагы дайчыгуттардын түндүгүн түшүр! — деди.

Жеңиш менен жеңилиштин чечүүчү түйүнү саналган эң кыргындуу бул салгылашууга Тоорул ханды аттандырбай болбоду.

Тоорул хан өзүнүн негизги күчү эсептелген он миң жоокерин алып, Керүлен дарыясынын төмөн жагын көздөй черүү тартты. Ал эми Темүчин болсо, Жамукага болуша кетүүгө даяр турган дайчыгуттардын колуна сокку уруу үчүн он миң аскерин алып, дайчыгуттар ээлеп жаткан Онон дарыясынын орто агымын багыт ала аттанды.

Көптөн бери кектешип келген дайчыгуттар менен туңгуч ирет салгылашууга бел байлаган Темүчин жоокерлерин бир нече топко бөлүп, дайчыгуттардын конушун курчоого алды да, курчоосун тарылта берди. Согуш күн-түн тыным алган жок.

Күн батарда жоо жебеси мойнуна тийип, Темүчин жараланды. Жараатынан кан шорголоп агып турса да, согуш бүтпөгөн соң жана караңгы түшүп калгандыктан дарылоо мүмкүн болбоду. Түн ичинде согуш токтогон кезде, Зелме жарага уюп калган канды соруп жерге түкүрүп, уулуу кандын боюна тарап кетишинин алдын алды. Эртең менен караса, тегерегинин баары кан болуп калыптыр.

Эртең менен курчоодо калган дайчыгуттардан эки киши Темүчин жакка өттү. Анын бирөө Чимбе менен Чолундун атасы Сорхыншары, дагы бири жыйырма беш, жыйырма алты жаштардагы кара тору жигит экен. Бир кезде өзүнүн жанын сактап калган Сорхыншарынын коргоп калууну ойлогон Темүчин кошо келген жигиттен сыр тарта баштады:

— Эмне кылчу аскер элең?

— Мергенмин.

— Эмне үчүн багындың?

— Жебем түгөндү.

— Менин ак таноо Коңуршай күлүгүмдү атып мойнун үзгөн, мойнумду жаралаган ким экенин билесиңби?

Жигит саал ойлоно калып:

— Мен болсом, тоо башынан келген жебе болсом меники — деди.

— Эмесе сени тирүү коюунун кереги жок экен.

— Буга арга жок. Өлтүргүң келсе өлтүрө бер, — деди жигит.

Темүчиндин бул жигитти өлтүрүү ою жок эле. Өз башынын амандыгын ойлобой чынын айткан жигиттин жалындуу көзү Темүчинге кадалды. Эр жүрөк жигит Темүчинден көзүн албай:

— Өлтүр мени, тезирээк өлтүр! — деп бакырып жиберди.

— Өлүмгө ашыкпа, адал ниетиң менен мага кызмат кыл. Буйруктарымды буйдалбай орундай турган бол, — деди Темүчин. Жигит лам-мим дебей Темүчинге тешиле карады.

— Сага Жебе деп ат коёюн, — деди Темүчин андан кийин.

Эр жүрөк жигит ошондо да унчукпады. Жанында турган уландар Жебе деген аттын ага куп жарашканын сезишти. Анткени, жигиттин өзү чакчыгайды көзгө аткан мерген, башы да жебе сыяктуу шуңшугуй эле. «Тоорул хан Жамуканын негизги күчүн талкалады, азыр Жамуканы согончоктоп кууп бара жатат» деген кабар Темүчинге ошол түнү жетти.

Темүчин дайчыгут уруусун тып-тыйпыл жоюп таштады. Башчысынын колго түшпөй кеткени өкүнүчтүү иш болду. Бирок, дайчыгут деген наам эми моңгол бөксөсүндө эч кимдин оозуна түшпөй биротоло өчүп жоголду. Дайчыгуттун теги өзү менен бир, ата-бабалары тууган болуп келсе да Темүчин аларга эч кандай ырайым кылбастан түгөл кырып таштады. Бармактайынан бирге ойноп, бирге өскөн бүржүгүндүк тааныштары,

тууган-уруктары көп болчу. Бирок, Темүчин аларды да кас санап, алардын жалынып, жалбарганына карабады. «Дайчыгуттун эркектерин бир тууган деп карап отурбай түгөл курутуу керек!» деген сөзү боюнча, эркек киндиктүүлөрүнүн баарынын башын кести. Бала-чакаларын бир жерге чогултуп, кудайдын куттуу күнү жаза аянтында өлтүрүп жатты.

Темүчин, дайчыгуттан бир кезде өзүн сактап калган Чимбе менен Чолундун атасы Сорхыншарыны жана өзү Жебе деп ат койгон жигитти гана кошуунуна кабыл алууга макул болду.

Темүчин дайчыгуттарды жойгон соң, кан майдандан жоокерлерин чегиндире баштады. Бурчу, Белгүдөй, Хасарлар кайтып келишти. Тоорул хандын кол башчылыгында жүргөн кошуундары да кайтты. Булардын бардыгы эле салгылаш майданында эмгек сиңиргендер эле. Жамуканын акыркы күчүн жойгон Тоорул хандын негизги күчтөрү эң соңунда келди.

Темүчин менен Тоорул хандын жоокерлери өлүгү самсып, сасып жаткан майдандын бир четине чогула баштады. Бийиктен караганда көк асман астындагы учу-кыйырсыз талааны каптап жаткан сансыз кошуун жер бетине жайылган килемдей көрүндү.

Жеңиш менен кайтуунун үчүнчү күнү, Тоорул хан Темүчин менен учурашуу үчүн тоо этегиндеги кошко келди. Сап түзөп жандаган коргоочулары болгон менен, кошко экөө эле кирди.

— Мындай кездерде анча-мынча убарачылык боло берет экен. Күчүбүздү бириктирип Жамуканын көзүн тазалагандан кийин бирибизге бирибиз жеңиш кабарын жеткизип анан учурашабыз дешкен элек. Учурашуубуз капысынан болду го, — деди Тоорул хан салкын чырай менен. Темүчин да токтоо сүйлөдү. Абал чынында да Тоорул хандын айтканындай болду. Экөөнүн кимиси болсо да ушундай кылбасак болбойт, деп эсептеген эле.

Мына эми, Темүчин менен Тоорул хан моңгол бөксөсүн экиге бөлүп башкаруу бийлигинде калышмак. Жамука качып кетти. Анын аскерлери менен элинин көбү курал-жарактарын Тоорул ханга тапшырып, айыл-аймактарына барып, берилүүчү жазаны гана күтүп калышкан.

Темүчин менен Тоорул хандын салгылаш алдындагы келишими боюнча Жамукага караштуу уруулардын эркектери, аялдары, мал-мүлкү, курал-жарактары тең бөлүнүүгө тийиш эле. Меркиттер менен татарларды талкалаган кездегиге караганда бул сапаркы олжо да мол болучу. Салжугут, икирес, горлос, дайчыгут, ойрот, коңурат, найман катарлуу чоң уруулардын адамдарынан башка майда уруу, айыл адамдары да көп болучу, Түташып жаткан моңгол бөксөсүнүн ой-чуңкурларына чейин чачылган бул урууларды тепе-тең бөлүү ишке ашпаган жумуш эле.

Тоорул хан:

— Балам, өзүбүз каалаган урууларды бир бирден айтып көрөлү, алды менен сен айт, — деди.

— Жамуканын негизги күчүн жойгон эмгек сиздики го, ошон үчүн сиз каалаган урууларыңызды алды менен айтууга тийиштүүсүз, — деди Темүчин.

Алды менен тандоо укугу колуна тийген Тоорул хан:

— Коңурат, — дей салды.

Коңураттар моңгол бөксөсүндөгү бай, нары аялы Бөртөңүн төркүнү болгону үчүн бул урууну өз үлүшүнө алгысы келген Темүчиндин эми аргасы кете түштү. Кайнатасы Тайчечен да дүйнөдөн өткөн болучу.

— Дайчыгут, — деди Темүчин.

Сөзүн иле жөнөгөн Тоорул хан:

— Ойрот, — дегенде, Темүчин:

— Салжут, — деди.

Согушта жеңип чыккан бул экөө моңгол бөксөсүндөгү чачыранды урууларды бийлигине алуу жөнүндөгү ойлорун ачык айтышты. Аягында найман уруусу гана калды. Найман уруусунун аты бар, заты жок, аны бийлегенден эч кандай пайда болбос эле. Ошон үчүн, наймандар бөлүштүрүүдөн обочо калган. Найман уруусу моңгол бөксөсүндө жашаганы менен, түрк тукумуна таандык өз алдынча уруу болучу. Жамука, Тоорул, Темүчиндердин урууларына караштуу эмес эле. Алар моңгол бөксөсүнө конуштанып отурганы менен, ата-мекени Алтай тоосунун ар жагында, жаграпиялык жактан өз алдынча, мал чарбачылык жактан өз күнүн өзү көргөн уруу болучу. Эмне үчүн экени белгисиз ушул сапаркы согушта алар Жамукага болушуп аскер чыгарган.

— Найман тайпасына кечеңдетпей чабуул жасашыбыз керек, — деди Тоорул хан.

— Качан?

— Бир жылдан кийин, ага чейин иштей турган иштер да жок эмес ко.

Тоорул хандын айтканындай иштөөгө тийиштүү иштер көп экен. Жаңыдан өздөрүнө багынган тайпаларды тынч алдыруу жумушу да оңойго түшпөйт.

Темүчин менен Тоорул хан олжону бөлүшүп болгон соң, шарап ичкен чөйчөктөрүн тийиштирип жеңиштерин куттукташты. Баатырлардын жана кол башчылардын көбүн баш коштуруп салтанаттуу той жасоо керек эле, бирок булар антишкен жок. Анткени, алар ичтеринен: «Зордоп той жасагандан көрө, жасабагандын өзү артык» деп ойлошкон эле.

Бир жылдан кийин Тоорул хан менен кезигишип, наймандарды чаап алган күндө да, экөөнүн бийлиги бир эле кишинин колунда болушу керек. Тоорул хан менен Темүчиндин зоболосу тең тайлашып турушу мүмкүн эмес да!

Эртеси эки жактын сардарлары күн көзү көрүнөрү менен аскерлерин баштап, өз тайпаларына кайтуу жөнүндө келишип, коштошушту. Алар аркасынан сүрдүү, куралдуу коргоочуларын чүбүртүп, өз кошуундары жайгашкан жерлерге кайтышты.

Эртеси таң заарда, эки кошуун согуш майданынан эки жакка жол тартты. Жол теңине келгенде Темүчинге: «Тоорул хандын кошуунуна кол салсам кантет?» деген ой кылт эте түштү. «Он миң жоокеримди заматта үчкө бөлө коюп, казганактап бара жаткан Тоорул хан кошуунун үч жеринен шынаа ургандай чабуул койсом, буларды жоюу кыйынга түшпөс» деп ойлоду Темүчин. Анан дагы: «Менин оюма келген бул иш, балким, Тоорул хандын башына да келген чыгаар» дегенди ойлоп, жоокерлерине согуштук даярдыкта болуу жөнүндө буйрук берди. Бул Тоорул хандын кокусунан кол салуусунан сактанганы эле.

Согушка даяр болгон аскерлер керели кечке тынымсыз жол жүрүп, көздөгөн жерге жеткенде гана Темүчиндин көөнү тынды.

Жеңиш менен келе жаткан зор кошуун бир нече күн жол жүрүп, мекенине келишти. Бирок, эртеси эле жоокерлердин чакан бир бөлүгү дагы аттанышты. Булар жаңыдан кошулган уруу-тайпалардын талабы боюнча жөнөгөн болучу.

Темүчин бул милдетти эки жаш сардарга жүктөдү. Анын бири Зелменин иниси Субатай, дагы бири Мухулай эле. Бул экөө мындан он эки жыл мурда Темүчин Зелменин үйүнөн аттанганда, бир далай кишиси менен келип Темүчинге кошулган бала жигиттер болучу. Азыр Субатай жыйырма тогуз, Мухулай отуз эки жашка толгон.

Бул жолку согушта орошон күч чыгарып, жеңиштин негизин каалашкан ушул экөөнө өзгөчө мактоо айтуу үчүн, Темүчин бул милдетти атайын аларга тапшырды. Экөө эс алууну таштап, бир күн өрүү болду да, согушта өздөрү багындырган айылдарга эки миң жоокер менен аттанып кетишти.

Жарым айдан кийин алар дайчыгуттардын бала-чакасы менен малдарын айдап кайтып келишти. Темүчин дайчыгуттардын бала-чакасын өз тайпасынын адамдарына кул-күң кылып, күлүктөрүн жоокерлерине бөлүп берип, малдарын ортодоку малга кошту.

Жеңилген уруулардын аскерге жарактуу уландары келтирилип, айылдарында кары-картаң, бала-чака, мал-мүлкү гана калтырылды. Эки жаш сардардын бул акылына Темүчин өтө ыраазы болду. Мурда Бурчу менен Зелме орундап келген милдетти эми Субатай менен Мухулай орундачу болду.

Темүчин башка жаштарга да зарыл милдеттерди тапшырды. Мурдатан эле андай милдеттерди аткара жүргөн Бурчу, Зелме, Хасар, Белгүдөйлөр андан да татаалыраак кызматтарды өтөй баштады. Темүчин жана анын башка вазирлери эки жүз миң кишини ойдогудай башкаруу үчүн дайыма карбалас жумуш үстүндө болушту.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

Эки жыл өткөндөн кийин, 1202-жылы, көктөм чыгамында Темүчин өзүнүн кырк бир жашка толгондугун белгиледи. Чагаанды куттуктап жаткан сааттарда мурда талкаланган татарлардын калдык күчтөрү Темүчинге караштуу бир урууга чабуул жасаганы жөнүндө кабар жетти. Темүчин мааракени токтото туруп, татарлардын чабуулун талкалоо үчүн кошуун аттандырууну чечти.

Татарлардын калдык күчтөрүнүн аракеттене баштагандыгы жөнүндөгү кабар мындан эки жыл мурда эле имиш-имиш болуп угула жүргөн. Бирок, Темүчин Тоорул хандан сактанып, аларга каршы аскер жиберген эмес. Моңгол бөксөсүндө согуш жүргүзүүдө Темүчин менен Тоорул хан байланыш жасап, кеңешип турушчу. Бул жөнүндө атайын токтом болбосо да, ушундай иштесе болчудай көмүскө токтом бар өңдөнүп туруучу. Кимисине болбосун тиешеси жок татар тайпасы жөнүндө да ушундай кылууга туура келер эле.

Бирок, Темүчин бул жолку татарларга жасалуучу чабуулду Тоорул хандан жашыруун кармады. Ал, бир жагынан, Тоорул ханга кабар жеткиче убакыт өтүп кетер деп ойлосо, дагы бир жагынан, Татарлардын адебин берүүгө дароо аскер жөнөтүп, Тоорул хан жооп айткыча татарлардын эски конушун өзүнө каратып алууну ойлоду.

Чабуулга аттанаар алдында Темүчин: «Биринчиден, басып алган жерлерди талоонго учуратууга болбойт. Экинчиден, жеңилип чегинген күндө да, чабуулга чыккан жерге кайра келип, кайтарма сокку уруу керек. Уландуу чегине берүүгө уруксат жок» — деген мазмундагы эки түрдүү буйругун жарыялады.

Он миң жоокер баштаган Темүчин кышкы моңгол бөксөсүн туурасынан кесип өттү. Кылданган атчан жоокерлер катуу бороонго карабай шыдыр жүрдү, аттары да камчы салдырбады. Салгылаш Улан Немүргү деген жер менен Үрөлүгүй дарыясынын жээгинде үч күнгө созулду. Бу сапаркы согушта Жебе өзгөчө эмгек сиңирди. Тээ бир кезде, Темүчиндин атынын мойнун мээлеп камгактай учуруп, өзүнүн мойнун жаралаган бул жигит чакчыгайды көзгө аткан мерген, салгылашууга өтө чеберлерден болуп чыкты. Ал эки бүтүн аттын капталына желимдеп алгансып, эки колу менен эки кылычты ойнотуп, кээде жоон тулкусун аттын капталына алмак-салмак таштай чапканда алдынан утуру келген кишиге ээ бербей, жоокерлерге жол ачып, мокобос күрч канжардай жиреп кетер эле.

Татарлар менен дайчыгуттарга эзелтен эле кас болуп келген Темүчин колго түшкөн татар аскерлеринин эркек киндиктүүлөрүн бир жерге чогултуп кырып таштоону чечти. Ушул сапар иниси Белгүдөй жаза тайып, татар аскерлеринин эркектеринин өлтүрүлө тургандыгы жөнүндө кабарды бир татар аскерине айтып койбоспу. Мунун кесепетинен, туткундалган татар аскерлери бүлүк чыгарып, куралданып алышып, бекиниш жасоого киришти. Акыры салгылашууга айланып, Темүчиндин ондогон жоокери өлдү. Темүчин өзүнүн иниси, нары көптөн берки кол канаты болгон Белгүдөйдү аябай тилдеп, ошондон кийин аны кеп-кеңешке аралаштырбай таштады.

Ошол жолу дагы мындай окуя туулду: Темүчиндин жакын туугандарынан Алтын, Хушар, Дарытай өңдүү сардарлар аскери тартипке кайчы иш жасап, олжого түшкөн мал-мүлктү ээлеп алышыптыр. Темүчин муну билген соң Жебе менен Хубулайды жиберип, үчөө ээлеп алган мал-мүлктү түгөл кайра алып келди.

Темүчин татар аймагынан олжого түшкөн, талап алынган дүйнө-мүлктүн бардыгын жоокерлерге таратып берди. Аялдарын болсо, бир нече аскерге бирден берди. Өзү татар тайпасынын башчысынын кыздары Йесүгүн менен Йесүйдү тандады. Ал ата-бабаларынан тартып кас душманы болуп келген татар аялдары менен аскерлерин үйлөндүрүп, Моңголдор санын көбөйтүүнү, татар кыздарынын каны менен өз каны

кошулган бала көрүүнү ойлоду. Алачыкта жаткан эже-сиңдилүү эки кыздын жанына бир түн түнөп да чыкты. Жеңилген жактын кызын алганы да ушу. Ал Бөртөнүн уруусунан башка уруунун жоош кыздарын кек алуу үчүн эмес, өмүрүнүн ыракаты үчүн алган болучу.

Көп өтпөй Темүчин артка кайтып аялдар тобу менен Мал үйүрлөрүнүн артынан жүрүп отурду. Жоокерлери да согушка аттангандагыдай бороон учуруп, кыйкырык-сүрөөн салбай жай келе жатышты. Калың кошуун артынан ээрчиген аялдардын ый менен муң-зары үзүлбөдү. Алар өздөрүнүн мындай абалга түшүп калышын жазмыштан, бактысыз тагдырларынан көрүп бара жатышты.

Өзү татарларды чабуулдап, багындырып алганы өңдүү эле, кайра баш көтөрүүгө камынган меркиттердин калдыгын да Тоорул хан чабуул жасап багындырганы жөнүндөгү кабарды Темүчин айлына келип көп өтпөй укту.

Булар бирин-бири алдап отурган жок. Жадырап жай келген кезде, моңгол бөксөсү илгеркисиндей тынчый түштү. Бирок, Темүчин менен Тоорул хан бирин-бири жоё турган учуру качандыр бир күн сөзсүз келе турганын сезишип, ар кимиси өз жоокерлерин каршы жагынан ашыра машыктырууга карбалас киришти.

Темүчин тайпасындагы бүткүл элди түгөлүнөн машыктыра баштады. Моңгол бөксөсүнүн тургундары кезектешип мал кайтаргандан башка күндөрдө жапырт аскери машыгууга катышты. Көбүнчө чабендестик машыгын алып барышты. Хасар, Белгүдөй, Бурчу, Зелме сыяктуу вазирлер да Хажун, Темүгөй, Субатай, Мухулай, Хубулай, Жебе сыяктуу зарыл милдет аткарган баатырлар да, жадагалса Темүчиндин уулу, моңголдордун коногу эсептелген муштумдай Жочи да кара терге түшүп, чаң-тозоңго малынып, ой менен кырга чапкылады. Деги койчу, баары тең Тоорул хандан коргоно алаар көк жалдарга айланды. Хасар бардык жоокерлердин кол башчысы катары сөз сүйлөп:

— Бет алган жагыңардан кайтпай, майтарылгыс бекем чеп болгула, калган жериңерден кан алгыла! — деп тарбия берди. Жоокерлер да ушул сөз боюнча машыгуу алып барды.

Ошол жылы күзүндө Темүчинге күтүлбөгөн бир кабар угулду. Жамука Тоорул ханга багыныптыр. Тоорул хан Жамуканы өлтүрбөй, өзүн жана аскерлерин толук кабыл алып, күчүн көбөйтүптүр.

Жамука жөнүндөгү кабар угулган соң, Алтын менен Хушар тил бириктирип өздөрүнө караштуу аскерлерин ээрчитип, моңгол тайпасынан бөлүнүп, Тоорул ханды көздөй кетишти. Алтын менен Хушар өз кезинде аскер тартибин бузгандыгы үчүн жазаланган болучу, булардын кеткен себеби да ушул. Бирок, Темүчин булардын чыккынчылыгына таң калган жок. Анткени, алар мындай упасыздык кылбаган күндө да Темүчин өз колу менен жоготор мерездерден эле.

Ушундай себептерден улам Темүчин өзү менен Тоорул хан ортосундагы келишпестиктер акырындап жарыкка чыга баштаганын сизди.

Мындан эки жыл өткөн соң, 1203-жылы көктөмдө Тоорул хандан элчи келип, хандын: «Досум, кадырлуу балам, Найман тайпасына аскер чыгаруу кези келди. Менин аскерлерим Алтай тоолорунан ашып өтүү даярдыгын көрүп бүттү» — деген сөзүн жиберди.

Темүчин жиберген элчи да Тоорул ханга: «Досум, аяш атам, моңгол аскерлери найман тайпасына жортуулга дапдаяр турат. Мен досумдун, аяш атамдын амирин гана күтүүдөмүн. Досум, Алтай тоосунан арыстандай айбат менен аша турган бололу» деген жообун алып барды.

Найман тайпасына жасала турган жортуул аягында келип керейлер менен моңголдордун моңгол бөксөсүнө үстөмдүк талашуу күрөшүнө айланаары, наймандар талкалангандан кийин моңгол менен керейден турган эки тайпа ортосунда кагылышуу

туулбай койбостугу Темүчинге да, Тоорул ханга да түшүнүктүү болучу. Ошон үчүн Тоорул хан менен Темүчиндин Наймандарга чабуул жасоо жөнүндөгү жарлыгы, түпкү тегин сүрүштүргөндө, эртең эле эки жак ортосунда боло турган салгылаштын да жарлыгы эле.

Бир ай өткөн соң, күч бириктирген эки жак моңгол бөксөсүнүн батышын мекендеген түрк элдеринин жерине кадам коюшту. Темүчин тандалган отуз миң черүүсүн жортуулга кошту.

Темүчин: калың кар каптаган Алтай тоосунан ашуу Тоорул ханга оңой түшө койбос, деп ойлоду. Тоорул хан: Темүчиндин аскерлери Алтай тоосунан күч менен араң ашаар, деп ойлоду. Акыры, эки жактын тең жер майыштырган калың колу Алтай тоосунан ашып өтүп, найман тайпасынын тандалган аскерлери чогулган Күшүгүт уруусун тоо көчкүдөй лап басып калды. Оюна келгендерин жасап, талап-булады, адамдарын аеосуз кырды. Күшүгүт уруусу талкаланган соң, эки жактын кошууну тең бул жерге аялдабай мерчемдүү убакыт ичинде тең чегинди. Бирине бири сыр билдирбемиш болгону менен, наймандарга жасалган ушул жортуул болочокто өз ара жүргүзүлө турган согушка даярдык иретиндеги амал эле.

Темүчин Күшүгүт уруусун талкалап кеткенден кийин, көп өтпөй эле, Найман аскерлери Тугла дарыясынын Харышугуй деген жеринде Тоорул ханга кайтарма чабуулга өтүп, аны катуу кысмакка алгандыгы жөнүндө кабар укту. Хасар ушул оңтойлуу шартты колдон бербей, Тоорул ханга чабуул коюуну сунуш кылды. Зелме менен Бурчу да бул сунушту куп көрдү. Бирок, Темүчин жактаган жок. Тоорул ханды жоготуунун оңтойлуу кезеги ушул болуп турса да, мындай амал менен жеңишке жетүүнү аброй-атак деп эсептебеген Темүчин:

— Он жети жылдын алдындагы кысталаң күндөрдө, Бөртөнү меркиттерден куткаруу үчүн жасаган аракетин бизди Тоорул хан колдогон эле го. Ошонун камкордугу менен бүгүнкү күнгө жетип отурабыз. Ушул жолу Тоорул ханга жардам берип, жакшылыгын жакшылык менен кайтаралы, ошондо анын бизде карызы калбайт. Бул жолку чыгарган кошууну анча күчтүү эмес өңдөнөт, — деди.

Бул Темүчиндин чын ою болучу. Тоорул хандын аскери моңголдордун аскеринен начар болбогон күндө да, өтө күчтүү эмес эле. Согушка чебер колбашчылары аз чыгым менен эле зор жеңишке жетип жүрсө да, жеке согушта чабалдыктары билине калып турду. Ал эми, моңгол аскерлери болсо, жеке чайкашта болсун же чакан согуштарда болсун оңой эле ары-бери каратып жеңип чыга келүүчү.

Темүчин колбашчыларын ынандырып, Тоорул ханга жардамга жиберүүчү кошуунун Байдарик дарыясынын боюна тез жөнөттү. Алар кысталаңда калган Тоорул хандын баласы Санкүнгө кол канат болуп, анын жоо олжолоп алган аялын тартып алып колуна тапшырды. Темүчин аскерлерин чегиндирип жаткан кезде Тоорул хан бир нече кишинин коштоосу менен анын жанына келди. Бул анын өзгөчө батылдык жасаганынын белгиси эле. Ал Темүчиндин жардамына ыраазылык билдирүү менен достук келишимин түзүү үчүн келген. Бул экөө тең өздөрүнчө «досум, аяш атам», «досум, балам» деп жалпаңдашканы менен достук шарты түзүлбөй келе жаткан.

Антташалы деген Тоорул хандын сөзү чын ниетинен чыкканын же бери жагындагы эле кеп экенин Темүчин толук баамдай албады. Ошентсе да, анын сунушун кабыл алып, үйүнүн алдындагы тектирчеге оюн-зоок даярдыгын жасатып, тайпасынын миңдеген кишини чакыртып, Тоорул хан менен достошуу салтанатын өткөрдү.

Темүчин карт сардар менен алтын чөйчөктөн даам татышты. Жаш кездериндегидей каардуу кебетесинен али да болсо дармансыздык, картайгандык байкалбаган аппак чачы күмүштөй жалтыраган Тоорул хан:

— Менин кызым Савир бике турат, сенин уулуң Жочи турат, кудалашалы. Эки элдин ортосундагы береке бирликти бекемдеп, арага ушак-айың таратып, иритки салган уу жыландардын тилин кесели, — деди.

Темүчин буга да макул болду. Анын сөздөрүнө кошулгусу келбесе да сунган колун эриксиз алып кысты.

Тоорул хан Харышугуйга кайтып келди да, Жочи менен Савир бикенин той камына киришти. Темүчинди чакыртты. Буга карата Темүчин: «Тоорул хан келишпес жоо болсо да, кең пейилдүү адам экен» деген ойго келди. Темүчинди өз айлына алдап алып келүү үчүн Тоорул хан анын айлына атайын эле коргоочуларсыз барган эле. Ал мындай куулук-шумдукка өтө дасыккан киши болучу.

Харышугуйга барууга Темүчиндин көөнү тартпады. Барса тирүү калбайт эле. Ал Тоорул ханга кандай жооп берүү жөнүндө Хасар, Бурчулар менен акылдашып, барбас үчүн шылтоо издештирди.

Булар ушул иш үстүндө кеңеш куруп жатканда, Тоорул хандын эки ат токуру Харышугуйга куралданган аскерлердин толук чогулганы жөнүндө кабар жеткизди. Бул кабарды уккан Темүчин иштин тегине дароо түшүндү, Тоорул хан менен эми алышууга бекинип, элчисине тойго барарын айтты.

Тоорул хандын элчиси кетери менен эле Темүчин бардык жоокерлерине согушка даярдануу жөнүндө буйрук түшүрүп, жоокерлерди тандалган, эң жакшы курал-жарактар менен жабдыды. Он миңдеген аскерин той күнү үлгүрүп баргыдай кылып экинчи түнү жөнөттү. Он чакты топко бөлүнгөн калың кол кең талаага конуштанган айылдарды аралай өтүп, беш колдун салаасындай тарамдала илгерилеп бара жатты.

Той болор күнү таң атаарда Тоорул хан менен Темүчиндин он миңдеген калың колу Харыхалжун жайыгында караан көрсөтүшүп, эки жактын аскерлеринен тең жан алгычтын түрү чыгып тургансыды.

Темүчин Бурчу, Зелме, Хасарлар менен кеңешип, моңголдор арасындагы ашкан эр жүрөк атанган орогот уруусу менен маңгут уруусунун аскерлерин алдыга койду. Анткени, Темүчин бул эки уруу аскерлеринин согуштагы эрдиктерин кичине чагынан эле билүүчү жана угуп да жүргөн, ушул эки уруу Бөртө Чоно менен Гуамарылдын заманынан бери эле бар экендигин эр жүрөк чечен Бүлтөчүй аксакалдын уламыштарынан угуп, эсинде бекем сактаган болучу. «Хабшы баатырдын Торон деген уулунун жети баласы бар экен. Анын Намулун деген аялы бар экен. Туң баласы Хачы аттай күлүк экен. Экөөнөн Хату, Өбөкү деген эки бала туулуптур. Хачы күлүктүн Хашын, Хачу, Хажула, Хашун, Харындап деген инилери бар экен. Эң кичүүсү Начын баатырдын эки баласы болуп, ал экөө бакшылыкты жакшы билген балгер, анан Орогот уруусу менен маңгут уруусунун колбашчылары экен» дечү эле Бүлтөчүй чечен.

Бакшылыкты өтө кастарлаган ошол балгердин каны бүгүнкү орогот, маңгут урууларынын канына сиңген болучу. Чоң чабуулдарга ушул уруулардан өткөн мыктыны табуу кыйын эле. Булар найзалашууга бармактайынан маш болушат. Четинен жүрөк жутту баатырлар. Кошуунду көз ирмемде алмаштырууга, жоонун арка жонунан сокку урууга туура келген учурда Ороготтордун кара асабасы менен маңгуттардын кызыл асабасы чегинүү же чабуул белгисин таамай берип элди уютуп таштоочу.

Темүчин ороготтордун башкы сардары Зуруштаны алдына чакыртты. Кодоо бойлуу, арыктыгына карабастан эки бетинен каны таамп турган карыя согуш буйругун тапшырып алган соң бүтүгү көзүнөн от чагыла түшүп, кардыккан үн менен:

— Буйругуңуз буйдалбай аткарылат. Керейлерди жалмап өтүүгө бүткүл уруум даяр, — деди.

Темүчин андан кийин маңгуттун башчысы Хоюлдарды чакыртып жарылыгын түшүрдү. Сөзгө мокок, тартынчаак Хоюлдар:

— Биз да ке...керейлерди Ороготторго бир бирден кармап алып, жу...жута беребиз!
— деди кекечтене сүйлөп.

Согуш башталган соң кызыл асаба менен кара асаба астындагы жоокерлер душмандын туш-тушунан чабуулга өттү. Аттуу аскерлер менен жөө аскерлер тең каптап кирди. Тоорул хан буларга Жырхын уруусунун тандалган аскерлерин каршы аттандырды. Кара желек менен кызыл желек көтөргөндөр ат ойнотуп, душман чебин жарып, Керей атчандарын туш-туштан курчап, заматта ойсуратып жиберди. Өз сөздөрү менен айтканда бир бирден жутуп коюшту.

Жырхын уруусунун атчандарынын соңунан Тоорул хандын тиреги деп эсептелген Түмүн Түбөнүн аскерлери майданга чыкты. Аларды курчап алуу үчүн кайра айланган Ороготтор соккуга учурай бергенде маңгуттар капталынан чыгып, жоону курчап калды. Бул жолку кандуу салгылашта маңгут жоокерлери Түмүн Түбөнү да талкалап туусун жыкты.

Ошол учурда түнхайд уруусунун желегин көтөргөн жоо аскерлери чабуулга өттү. Маңгут аскерлеринин теңине жакыны чыгым болгондуктан, Орогот аскерлери жоонун аңдос жагынан басып кирип, бир кыйла ойсуратып таштады. Түнхайд аскерлерине медет берүү үчүн Тоорул хан өзгөчө кийинген миңдей аскерин майданга чыгарды эле, Ороготтор аларды бир-бирден терип соолутту. Ушул салгылашта Хоюлдар кадала кеткен жоо жебесинен жерге кулады.

Мындан кийин Тоорул хандын белен колу жер-көктү дүңгүрөтө чабуулга өттү. Темүчиндин негизги колу да аттанды. Баш аламан боло кеткен бул салгылашууда Орогот менен маңгут урууларынын кызыл жана кара асабалары көзгө чалдыкпай калды.

Жазык талааны каптаган чаң-топурак ичинен адамдардын айкырыгы, бирин-бири чакырган үндөр, аттардын кишенегени күн батканча тынымсыз угулуп турду. Баш аламан зор салгылаш, кызыл булут кечки асмандын жарымын каптаганда гана араң басылгансыды.

Темүчин тандалган миңдей жоокеринин коргоосунда чокуга көтөрүлдү. Кан майданда эки жактан өлгөн аскерлер моюн алышып жаткансыйт. Дөбө-дөбөнүн баштарынан тамтыгы чыккан аскер асабалары көрүнөт. Бурчунун, Зелменин асабалары Темүчиндин көзүнө чалдыкты. Түндүк жакка көз жибергенде Хасар менен Белгүдөйдүн асабалары тээ алыстан кылкылдайт. Дагы бир жерден Хажун, Темүгөй, Жочилердин жана Жебенин асабалары көрүндү. Дөбө-дөбөнүн баштарына сайылган асабалардын жанынан үркөрдөй гана аскерлер байкалат, теребел түнжуроодо.

Темүчин жоокерлерди бир жерге чогултуу жөнүндө жарлык түшүргөн соң, акырындап тирүү калган аскерлер айткан жерге жыйнала баштады. Кээ бир аскер бөлүктөрүнүн тең жарымы, кээ бирөөнүкү үчтөн бири жоголуптур. Орогот, маңгут аскерлеринин бир да бирөө көрүнбөйт. Душман курчоосунда калып түгөл жоюлган өңдөнөт.

Темүчин жоокерлерине ушул жерге түнөп калууну буюрду. Эртеси күн чыга бүткөн бою жарадар болгон Бурчу жалгыз өзү жөө келди. Темүчин Бурчуну көргөндө көзүңүң жашын кылгыртып:

— О, жараткан, моңголдун баатыры Бурчу аман кайтып келди! — деп көкүрөгүн сылады.

Бурчу качкан жоону кууп бара жатканында аттан жыгылып эси ооп калыптыр. Эсин жыйгандан кийин түн ката жүрүп отуруп келгени ушул экен.

Түшкө жакын Борохол деген жигит оор жарадар Үгүтөйдү өңөрүп келди. Борохол Үгүтөйдү аттан түшүрүп жатып:

— Жоо мундурдан Улан Бурхутка ашып түшүптүр, — деди. Бул кабарды жүргүн уруусунун баатырлары жеткизиптир.

Темүчин жоокерлеринин эсебин алды. Жарадарларды кошпогондо, азыр согушка жарамдуу эки миң алты жүздөйү бар экен. Ал ушул жоокерлердин тең жарымын согуш майданында калтырып, калган жарымын өзү баштап, качып кеткен Тоорул ханга караштуу айылдырдын башын кошууга аттанды. Жол үстү Орогот менен Маңгуттун салгылаштан аман калган сегиз жүз жоокерин да кошуп алды. Оор жарадар болгон Хоюлдар Баатыр Темүчинди көргөн соң жарык дүйнө менен коштошту. Темүчин анын сөөгүн Халкы дарыясынын жээгиндеги Орногу тоосунун чокусунга койдурду. Дайыма шамал өксүбөгөн ушул чокуну Хоюлдардын мүрзөсү болууга ылайыктуу деп ойлоду.

Ушул тегеректе коңураттардын бир бөлүгү конуштанган деген кабарды уккан Темүчин Чимбе менен Чолунду атказып, аларды өздөрүнө кошулууга үгүттөдү. Андан ары илгерилеп, Түңгүлүк Хороху деген жердин чыгыш жагына барганда бир аз аялдады. Бул жер Тоорул ханга караштуу Харышугуйга жарым күндүк аралык эле.

Темүчин ал жерден Тоорул ханга элчи жиберип: «Аяш ата, досум! Сиздин камкордугуңузду эсимен чыгарбагандыгым үчүн уулуңуз Санкүн душман кысымында калганда куткардым эле. Бирок, сиз мени алдап өлтүрмөкчү болдуңуз. Аяш ата, досум, мен көп кечикпей Харышугуйду чабам! Эмки кан майдан ошол жер болсун!» деп салам айттырды.

Бирок, Темүчин Харышугуйга жасалуучу чабуулду кечиктирген жок. Харышугуйду чаап алуу жөнүндө ошол түнү эле бардык жоокерлерине жарлык түшүрдү. Моңгол аскерлери жарадар болгондугуна карабастан, кайратынан тайбай, жоокердик кайратын жогото элек болучу.

Чечүүчү салгылаш үч күнгө созулуп, сөөм жер, бир түп жыгач, бир боо чөп үчүн да катуу салгылашышты. Кызыл асабачандар менен кара асабачандар Харышугуйда күн-түнү менен кан кечүүдө болду.

Үчүнчү күнү түн жарымында керейлердин күчтөрү түгөл жоюлуп, жүздөгөн айыл моңгол жоокерлеринин карамагына өттү. Эркектердин башы кесилип, аялдар тырыштыра байланды. Төртүнчү күнү дегенде Тоорул хандын өлүгү Харышугуйдун түндүк жагынан табылды, кыязы, башка тайпанын кишилери уруп өлтүргөн болуу керек. Андан кийин, анын уулу Санкүндүн да өлүгү алып келинди. Жамуканын гана дареги билинбей жатты.

Темүчин чыгаан кол башчы Тоорул хандын сөөгүн керей аскерлеринин сөөгү менен кошо көмүүнү буйруп, керей аскерлеринин бардыгынын башын алдырды.

Темүчин бир бөлүк жоокерлерин эркек киндиктүүдөн тап-такыр калбаган Харышугуйга өргүттү. Өзү болсо, алардын бала-чакасын, мал-мүлкүн алып элине кайтты. Эми моңгол бөксөсүндө көптөн бери өзүнө сес көрсөтүп келген керейлерди да жер менен жексен кылды. Ошондо да ал: «Далайдан берки ички алалыкты гана тыйдым. Акыркы жеңишке али жеткеним жок!» деген ойдо болду.

Темүчин согуш аяктагандан экинчи түнү жарадар жоокерлер жаткан ачык талааны аралады. Үй бүткөндүн баары тынч, тырс эткен тыбыш жок. Кайсы гана үйдүн эшигинен шыкаалабаңыз, чырт уйкуда жаткан сардарлар менен жоокерлер көрүнөт. Бурчу, Зелме, Мухулайлар да катуу уйкуга кетиптир. Сардарлар менен аскерлердин кебете-кешпири кайырчылардан айырмасы жок.

Темүчин үйгө киргенде иниси Хасар ойгонуп, төшөгүнө туруп отурду. Үстүндөгү сооту аябай тозуптур. Темүчин:

— Быйыл жоокерлерди тыныктырып, келерки жылы Алтай тоосунан ашабыз, — деди ага.

— Наймандарды чабабызбы?

— Ооба, наймандарга чабуул жасайбыз. Моңголдун жоо жүрөк баатырлары жакшы кийим кийип, сарамжалдуу үйлөрдө отурууга, сырдалган идиш-аяк менен тамак ичип,

жумшак төшөктө жатууга акысы бар. Моңголдун каармандары тандалган курал-жарак менен жабдылып, согуш арабаларынын сапаттууларына ээ болушу керек.

Темүчин Тоорул хан менен биригип, Алтай тоосунан ашып, наймандардын бир уруусун гана чапканы менен жерин ээлеген эмес. Ошон үчүн, анысы жөн жай гана жортуул катарында калган. Ал ушул жолку жортуулда кендири кесилип, жокчулуктун азабын тарткан моңголдордон мүлдө башка өмүр сүрүп жаткан элдин бар экенин билди. Сейрек кездеше турган музыка аспаптарын, таш ыргытаар укмуштуу куралдарын, нары таза, нары иреттүү ашканаларын, болгон иштерди өз калыбында жазып кое турган жазууларды, көп киши баткан кең бутканаларды, ошондой эле, түбөлүк козголбостой кылып жерге курулган там үйлөрдү ошол элден көргөн.

— Көктөм чагааны өтөр менен Алтай тоосунан ары ашабыз. Найман тайпасын жоюп, колундагы жаңы курал-жарактарын тартып алабыз, — деди ал.

Бир аздан кийин эле Темүчин: «Алтан хандыгы менен кармашмайынча, иш тындым болбойт!» деген ойго кабыла кетти. Дайчыгуттарды жоюп, татарларды соолткон соң ата-бабасынан берки кас душманы — Алтан хандыгы талкаланбаса болбой турган өңдөнүп кетти ага. Темүчин бул тууралуу Хасарга айткан жок. Алтан хандыгына чабуул жасоо өзүнүн ички гана сыры катары көрүнүп, моңгол аскерлеринин түшүнө да кирбеген иш бойдон кала берди. Ошон үчүн ал:

— Алтай тоосунан ары ашмайынча болбойт, — деген сөздү үчүнчү жолу кайталады.

Темүчин ушундан аркы бир жыл бою моңгол бөксөсүндөгү өзүнө караштуу тайпаларды тынч алдыруу, аларды оокаттандырып, турмуш-тиричилигин жакшыртуу жумушуна киришти. Адамдарга жараат салуу, өлтүрүү өңдүү кылмыштарга өзгөчө тыюу салып, адамдарга кастык кылгандарды өлүм жазасына буюрду. Каракчылыкка, уурулукка катаал карап, мал уурдагандарды катуу жазалады. Дагы бир жагынан айылдардагы эркек киндиктүүнүн баарын чогултуп, аскери машыгуу ишин улантты. Аскери түзүмдү жолго коюп, миң аскерди бир бөлүп, ага миң башы дайындады. Жүздүктөр, ондуктарга бөлүп алардын баарына командачы шайлады. Моңгол бөксөсүнүн жер-жерлеринин бардыгына аскер тургузуп, бөксөнүн кайсыл жеринен болбосун жоокер алып пайдалануу мүмкүндүгүнө ээ болду. Тайпаларга караштуу айылдарды мал чарбасы менен жаңы конушка көчүрүү, алардын турмушунун байышына шарт түзүү менен согушка ыңгайлуу жерлерди ичине бүгө жүрдү.

Темүчин Тоорул ханды жеңгенден кийинки үчүнчү жылы, 1204-жылдын жай айында найман тайпасына чабуул жасоо үчүн туу көтөрүп, жортуулга аттанды. Ал мындан мурда Тоорул хан менен биригип найман тайпасынын күшүгүт уруусун чапкан болсо, бу сапар найман тайпасынын бүткүл бийлиги колунда турган Таян хан менен салгылашып, бардык найман тайпасын өз бийлигине каратмак болду. Темүчиндин жоокерлери Орхон дарыясын жээктей жогорулап, Алтай тоосунан ашып өтүп, найман тайпасына уландуу чабуул жасады. Таян хан кайтарма сокку уруу үчүн, аскерлерин дарыянын төмөнкү агымына чогултуп машыгуу алып барды. Бу сапаркы согуш мурдакы согуштардан өзгөчө болору Темүчинге түшүнүктүү эле. Жоо аскерлери жүздөгөн согуш арабалары менен чыгышты. Араба тизмегинин арасында соот кийип, найза кармап жүргөн аскерлердин айбатынан ким эле болбосун чочулагычалык эле.

Согуш башталганга чейин моңгол сардарлары кандай согушарын билбеди. Найман тайпасынын аскерлерине башка тайпалардын да аскерлери кошулган экен. Алар Найман тайпасынын аскерлеринен да өзгөчө куралданыптыр.

Найман тайпасынын аскерлери турган жерден барабан, добулбас үндөрү угулуп турду, бирок согуш баштала койбоду. Күн батып күүгүм кире жоо тарапта туш-туштан жагылган оттор көрүнө баштады.

Эки жак тең бирин-бири аңдып эки күн жатышты. Үчүнчү күнү таң-заарда Темүчин сардарларын чогултуп, түш боло чабуулга аттануу жөнүндө буйрук берди. Сардар Хасар:

— Ошондо, кандай согушабыз? — деп сурады эле:

— О-алда, Хасар ай, өзүң: «Бет алган багытыңардан кайтпай, жемирилбес бекем чеп куруп, кадалган жериңерден кан алгыла!» дечү эмес белең. Ошол боюнча болот да, башка эмне болчу эле? — деп жооп берди Темүчин күлүмсүрөп.

Хасар ушул сөз боюнча аракеттенип, моңголдордун калың жоокерлери туш-туштан ураан чакырып, ат тизгинин коё беришти, жемирилбес чеп куруп, кадалган жеринен кан алгыдай каар көрсөтүштү. Чабуул менен чегинүү алмак-салмак оошуп турган салгылашуу күн батканга чейин созулду.

— Моңголдун төрт көк жалы алиде топ алдында, — деди кан майданды тоо башынан карап турган Темүчин. Согушка сакадай шай турган Жебе, Зелме, Хубулай, Субатайлар Хасардын тапшырмасын алары менен эле калың жоокерлерин баштап кең жайыктын туш-тушун көздөй ат оозун кое беришти. Алардын бул жоругу, чынжырдан бошонгон көк жалдай, маңдай чекеси албарс, жүрөгү болоттон куюлуп, камчы ордуна кылыч кармаган, суу ордуна кыроо, тамак ордуна шилекей жуткан, унаа ордуна шамал минген жандардай көрүндү.

Ушул төртөө кан майданга ураан чакырып киргенде, ансыз да чегинүүгө шылтоо табалбай турган жоо аскерлери топ-тобу менен кача жөнөдү.

— Үрөйүн учуруп алга умтулду. Чынжырдан бошонгон көк жалдай чимирилет ко, чиркин! — деп Темүчин жаагын жанып, алкап кирди.

Качкан жоону сая кууп, капысынан ойсурата согуп көнгөн орогот менен маңгуттардын жан кыяр жоокерлери жоо арабаларын туш-тушунан тосуп, атчандары менен жөө аскерлерин курчай баштады. Орогот, маңгут жоокерлери мурдакы салгылашта катуу чыгымга учураганы менен бул сапаркы салгылашта өзгөчө кайрат көрсөттү.

Алар ураан чакырып алга умтулганда жоо кетенчиктей түштү.

— Ажыдаар алдыга жүткүндү, бет алган жагынан кайтаар эмес! — деп Темүчин дагы сүрөөн сөзүн айтты.

Чабуулчу жоокерлердин кол башчысы Хасар карамагындагы бардык аскерлерин ээрчитип, кең талаанын бир бурчунан көрүнө калды.

Жапалдаш бойлуу Хасар Темүчиндин көзүнө үч кулач ажыдаардай көрүндү. Бул «ажыдаар» өгүздөй чоң денеси менен оозун араандай ачып, наймандын бардык аскерин оп тартып, бир эле кулгуп койчудай кең талааны жалмап бара жаткансыйт.

Наймандардын биринчи, экинчи, үчүнчү чепти түзгөн аскерлери аргасыз артына чегинди.

Темүчин өзү башкарган белен кошуунуна чабуулга өтүү жөнүндө буйрук берип, өзү тоо башынан жай түшүп, аскерлердин алдына келди да, ээр үстүндө эңкейиңки тартып, эки жагында бара жаткан аскерлер менен кошо алдыга чапты. Найман аскерлери чегингенден чегинип Наху тоосуна кире качышты. Моңгол аскерлери болсо, тоо этегинен өрдөй жөнөдү.

Темүчин ал күнү Наху тоосун курчай жатып, түн бою чабуулун токтоткон жок. Жоокерлерин тоого арты-артынан аттандырды. Таң ата бергенде найман аскерлери эрдик көрсөтүп, кайтарма чабуулга өттү. Бирок, акырында үчтөн бири гана тоодон ашып чегинсе, үчтөн бири тоо-таштан кулап мерт болду, үчтөн бири болсо моңгол аскерлерине багынып берди.

Наймандардан негизги күчүн Наху тоосунун башында жеңип чыккан Темүчиндин жоокерлери найман ханы Таянды туткундап, Алтай тоосунун боорундагы найман тайпасынын таандык бардык элдерди өзүнө багындырды.

Темүчин ушул сапаркы согушка Жамуканын да келгендигин туткундардан укту. Жамуканын атын укканда, Темүчинди кандайдыр бир боор тартуу сезими чулгай түштү. Бир кездерде, кумдуу чөлдүн түндүк жагында даңкы чыккан баатыр азамат ата конушунан айрылган соң Тоорул ханга барып кошулган. Тоорул хан жеңилгенден кийин найман тайпасына пааналаган болучу. Бу беш жыл Жамука үчүн өзгөчө оор жылдар болду.

Качан болсо да жайдаңдап жүргөн Жамуканын элеси Темүчиндин көз алдына тартыла кетти. «Өмүр бою мени менен сайышууга бел байлаган бу жигит дагы эле тирүү экен, ээ!» деп ойлоду Темүчин. Жамукага ээрчип жүргөн жажырат, катаган, салжут, дүрбөн, дайчыгут, коңурат тайпаларынын адамдары ошол күнү күн бата Темүчинге багынды. Бирок, эч кимиси да Жамуканын кайда экенин айтып бере албады.

Темүчин найман ханы Таяндын үлбүрөгөн жаш токолун туткундап, аялдыкка алды. Согушта жеңилип өзүнө багынган тайпа башчыларынын аялдарын түгөл өзү ээлеп келе жаткан эле. Мындан эки жыл мурда Татар тайпасынын калдыгын багындырганда татар башчысынын кызы Йесүгүн менен Йесүйдү кошоктоп токолдукка алган. Андан кийин да далай кызды өзү ээледі. Ошондон баштап, ал өз тайпасынын кыздарына көз кырын салбай турган, багынган тайпа ургаачыларынан көңүлүнө жаккандарын катын кылып ала бере турган болду.

Согуш аяктап, шүрүдай тизилген аялдарды алдына алып келгенде, энеси Улун менен байбичеси Бөртөнүн да ушулардай запкы көргөнүн эсине түшүрүп, аябай ыңгайсызданчу. Бирок, көңүлүнө жаккандарын үйүнө киргизип кетүүчү. Башына балээ үйүүдөн корккон ургаачылар каршылык көрсөтпөй ыгына көнчү. Байкуштар кабагын чытый да албагандыр...

Темүчин аял затын мүлдө түшүнө албай койду. Анын ою боюнча, эркектер башын канжыгасына байланып жүрүп салгылашса, жеңилденгенден кийин аялдар душманынын этегине жармаша кетип, каршылык көрсөтпөчүдөй сыяктанды. Ушул себептүү Темүчин энеси Улунга да, байбичеси Бөртөгө да ишенич байлай албады. Анын аялдар жөнүндөгү бармактайынан калыптанган көз карашы өзгөрбөгөн бойдон калды.

Бир күнү иниси Хасар:

Колго түшкөн аялдарды жоокерлерге бөлүп берсе тартип бузулат экен, — дегенинде, Темүчин карсылдай күлдү:

— Согушта жеңип чыккан соң, жоо жактын аялдарын катар жаткызып алып төшөнчү кылуу, бардыгын моңгол уландарынан кош бойлуу кылып, моңгол уул-кыздарын туудуруу керек. Андай аялдардан пайдалануунун мындан башка ыкмасы жокко, — деди.

Темүчиндин бул сөзү өзүнүн сапатына шай келбесе да, сүйлөп жаткандагы өңү Хасарды чочуткудай бузула түшкөн эле. Өзүнүн канында моңгол канынын бар-жогун биле албай жүргөнүнө жыйырма нече жыл өтсө да, бул табышмак азырка чейин чечилбегенинин тышында, Жочинин канынын кандай экендигине көз жеткизе албай жүрбөйбү. Жочи кээде өзүнө окшогондой көрүнсө, кээде окшобогонсуп калат. Ушул иш эсине түшкөндө, муңайым, элпек мүнөздүү ургаачы бечаралардын эч кимисине да ишенүүгө болбойт, деген тыянакка келет. Моңгол бөксөсүнүн бүткүл бийлигин жалгыз өзү колуна алып отурганынан улам, боюндагы кандын моңголдун же меркиттин каны экендиги эми Темүчин үчүн көп деле маңыздуу маселе болбой калган. Ошондо да, моңголдордун көк жалы болсом, деген арман бармактайынан эле жүрөгүнүн катмарында жатканы өзүнө гана белгилүү го.

Найман тайпасын жоюп, алыскы жортуулдан кайтып келген Темүчин, меркит тайпасында мунт чыкканы жатат деген кабарды угуп, дароо аскер жөнөтмөк болду. Мурдакы согушта меркиттердин эркек киндиктүүлөрүн түгөл кырып таштаган болсо да,

алардын калдыктары терең тамырлаган талаа чөбүндөй бат эле көбөйүп, кайрадан тайпа болуп калыптанган болучу.

Темүчин мурда дайчыгуттар менен татарларга кандай тийген болсо, меркиттерге да ошондой тийди. Башка урууларга кеңчилик кылган болсо да, каны өз канына окшоп калуу мүмкүндүгү бар болгон меркиттерге кылчалык ырайым кылган жок.

Темүчин меркит тайпасынын башчысы Токтобек менен коңур күздүн баш ченинде салгылашып, аны жеңип, жакын тегерегиндеги элдерди талап-булай баштады. Ошол кезде, меркиттердин охуз уруусунун башчысы Йерусун деген киши:

— Менин жумурай журтка таанымал, ай менен күндөй сулуу кызым бар, көңүлүңүзгө жакса кызымды берейин, — деди.

— Кызыңды алып келип көрсөт, — деди Темүчин. Мындан кабардар болгон кыз атасына көрүнбөй жашырынып калды. Темүчин жоокерлерине кызды дароо таап келүүгө буюрду.

Куугунчу аскерлер кызды он күндөн кийин араң таап кийим-кечеси, бети-башы, колу-буту адам көргүс балчыкка малынган кызды Темүчин алдына келтиртти.

— Атың ким? — деп сурады Темүчин андан.

— Атым Кулан, — деп тарс этти жаш кыз.

— Он күндөн бери кайда жашырынып жүрдүң? — деп сурады. Кыз болсо, өзү жашырынып жүргөн тайпалардын атын атады.

— Бир эле жерде жашырынып жатпаганың кандай?

— Барган жеримдеги жигиттердин бардыгы эле кыйшаңдай беришти. Эркектер жапайы аң сыяктуу болот экен! — деди Кулан ачуулу кебете менен.

Темүчин бул айткандары чындыр, деп ойлоду. Кандуу кыргын эми эле аяктаган, мыйзам-тартип али орнотулбаган мындай шартта паанасыз, коргоп алары жок кыздын башына ар кандай иш түшөөрү айтпаса да түшүнүктүү.

Өзгө тайпанын зөөкүрлөрүнө кол жоолук боло жаздаган кыздын өзүнө ийилбей турганын ойлогондо Темүчин ызадан жарылгыдай болду. Согушта жеңилип, күнкор болгон тайпа кыздарынан ыгына көнбөгөн туңгуч кыз ушул. Темүчин, өзүн башка тайпа зөөкүрлөрүнө теңеп маскаралаганын, кыздын өзүнө тымызын жасаган каршылыгы деп билди.

— Сага тийишкендердин бардыгын өлүмгө буюрам, — деди Темүчин өкүм жарыялангансып.

Бул сөздү уккан Кулан сүмсая түшүп:

— Арыма так түшүргүдөй эч кандай иш кылганым жок. Мен өзүмдү коргогонду биле турган жанмын. Ар-намысыма тийгидей иш болгон болсо, өзүмдү эбак өлтүргөн болор элем, — деди.

— Эмне тантип жатасың, меркиттин жаман канчыгы! — деп бакырып жиберди Темүчин. Бирок, Куландын сөздөрүнө ишенбей, кантип соо калтырсын, деп ойлосо да, бойго жеткен кыздын алигиндей аман калуусунун кыйын экенин билип отургандай сабырдуулукка көчтү.

Кулан баткак жүздөрүндөгү оттой жайнаган көздөрү менен Темүчинге карап туруп күлүп жиберди. Темүчин болсо, мына бу Куландай күлгөн аялды мурда көргөн эмес эле. Анын чырайында ишеним белгиси ойноп, көтөрүңкү добушунан аруулук касиети таанылып турду.

— Мынабу кызды байлап таштагыла! — деди Темүчин жанындакыларга. Аркы айылга алып кеткиле.

Эки күндөн кийин Темүчин кызды кармаган үйгө келди. Төшөктө отурган Кулан эшик алдындагы Темүчинди таанып, төшөгүнөн түрүп басууга ыңгайлана:

— Үйгө кирүүңүзгө болбойт. Мени көздөй бир кадам бассаңыз, өзүмдү өлтүрөм! — деди ачуулуу үн менен.

— Кантип өлмөксүң?

— Тилимди кырча тиштеп экиге бөлүп жиберсем, өлөт деген ошол! — деди Кулан.

Бир нерсеге белин бекем бууган кишинин кайратың көрсөтүп тургансып, моңгол бөксөсүн айбаты менен жазгандырган Темүчин, кайраты кетип тайсалдап, Куланга жакындай албады.

Кулан Темүчинге алгач кезиккендегисинен мүлдө башкача көрүндү. Таза жуулган бети меркиттердин көзгө басаар сулуу кыздарын элестетти. Ал накта сулуунун өзү эле. Темүчин бул күнгө дейре мындан ашкан сулуу кызды көргөн эмес.

Темүчин өз кезинде аялы Бөртөнүн ай менен күндөй ажарына аябай суктанган эле. Эми, мабу меркит кызы ошол Бөртөдөн алда канча сулуу, алда канча чечен көрүнүп турду. Анын сүрөттөй болгон сулуу жүзүнөн Бөртөдө жок муң гана байкалат. Чачынын жарымы алтындай саргара жалтылдайт, көзү көгүш кейиптенет.

Темүчин көп буйдалбай кайта чыкты. Бирок, эртеси — үчүнчү күнү Кулан камоолуу жаткан айылга бир нече жолу барып, кыз сөзүндө бекем турганын билсе да, аны көргөнүнө гана ыраазы болуп, кайта кетип жатты. Меркиттерди тынчытуу үчүн кеткен эки айга жуук убакыт ичинде Кулан камоолуу айылга нечен жолу каттаган Темүчин, өзүнөн жеңилген элдин кызына мынчалык кумар болгонуна таң калды. Куландан башка бирөө болсо, баягында эле каалаганын кылмак, айтор, бул кызга колу барбады.

Жоокерлерин алып кетүүдөн бир күн мурда кечинде Темүчин Куландын жанына келип:

— Мен сага ашык болуп калдым, — деди. Ал оозунан мындай сөз чыгаарын өзү да күткөн эмес. Мунусунан чочуп кетти. Бирок, айтылган сөз аткан ок!

— Сени алып кетмекчимин, — деп сөзүн улады Темүчин.

Кулан муңдуу көзүн Темүчинге кадап:

— Чын айтасызбы? — деп сурады.

— Айтканым айткан, бул чын сөзүм.

— Мага көңүлүңүз түшпөсө эбак өлгөн болор элем, — деп Кулан мурдакыдан башка түр көрсөтүп, басырыңкы үн менен сүйлөдү. — Ашыкмын дегениңиз — башка аялдарыңыздын баарынан мени жакшы көргөнүңүзбү?

— Дал ошондой, азыр мага сенден жакшы көрүнгөн киши жок, — деди Темүчин.

Кулан:

— Аялыңыздан да жакшы көрөсүзбү? — деп сураганда, Темүчин апкаарый кетти.

Кулан аз тынымдан кийин сөзүн кайра улап, — аялыңыздан да жакшы көрсөңүз жарыңыз болууга ыраазымын. Андай болбойт экен, кандай арга колдонгонуңуз менен сизге таандык боло албаймын. Өлүмгө качан болсо да даярмын, — деди.

Темүчин анын бул сөзүнө эч нерсе айтпай, аракетин менен жооп бергиси келгенсип, илгери кадам койду эле, Кулан кетенчиктей түштү, бирок унчукпады. Темүчин шарт кучактай алганда гана анын чын ниетинен берилгенин туйду.

Темүчин Куланды мынчалык тунук деп ойлогон эмес. Ал алгач алдына алып келгенде, өзүнүн аруу экенин сыймыктана жарыялаганда да ишенген эмес.

Мына эми кыздын өзү айткандай аруу болуп чыкты, кыздын ак денесине, чымыр мүчөсүнө эки эмчегинин тегерегине, кымча белине орой кол салуулардан түшкөн көк алалар тамга болуп, аруулуктун өчпөс айгагы сыяктанды.

Темүчин Кулан жаткан үйдөн кетеринде «ушул кызды кимисинен болсо да артык көрөрмүн, өмүр бою тутунаармын» деген ой менен аттанды.

Меркиттерди тынчытып кайра келе жаткан жолдо, Бурхан Халдун тоосунун этегиндеги өз айлына күнчүлүк калганда конгон түнү, Темүчин үйүнө баруудан мурда Бөртөгө киши жиберип, Кулан жөнүндө түшүндүрүүнү жөн көрдү. Ал Йесүгүн менен Йесүйдү токолдукка алган күндөн тартып, мындай кыздардын ал-жайын Бөртөгө алдын ала айтып отурчу эмес. Күндөрдүн биринде, Бөртө андан кабардар болуп, иш өз

жолунда кете берүүчү. Бөртө да, дайыма согуш камы менен алпурушуп жүргөн жаш Темүчиндин аялсыз жүрүшүн каалаган эмес.

Темүчин Кулан аттуу кызды жубай кылып алганын Бөртөгө айтып, анын ыраазылыгын алууну ойлоду. Дагы бир жагынан, Куланга башка аялдарынан өзгөчө орун берүүнү, Куланды жоруктарга ээрчитип кеткенде, Бөртөнүн бөтөн ойдо болбостугу үчүн ушундай кылууну жөн көрдү.

Темүчин Бөртөгө Мухулайды жиберди. Темүчиндин өзүнөн сегиз ай кичүү, ишке жөндөмдүүлүгү менен атагы чыккан бул сардар эртеси эле кайра келип, Бөртөнүн сөздөрүн Темүчинге жеткизди:

«Жан биргем жана моңгол бөксөсүндөгү боорукер таксыр ханым Темүчин, сиз жеңиш туусун желбиретип келе жаткан чагыңызда, ордодо жап-жаңы үй жасалгалап, аны өз үйүмдүн жанына тиктирдим. Ушул ордого түшө турган жаш Кулан менин кем-карчымды толуктап, сиздин күч-кубатыңыздын кайнар булагы болуусун тилейм» — дептир Бөртө.

Бөртөнүн сөзү өзү самаган жерден чыккан соң, Темүчин ага аябай ыраазы болду. Ал түгүл, мурда ыраазы болгудай мындай сөздөрдү эч качан укпагансып кетти. Бөртөнүн байбичелик орду менен сапатына таасир жетпей турганын угуп, жубайынын кең пейилдигине ылайык жооп кайтарган эле.

Темүчин меркиттердин калдык күчтөрүн жоюп, кайра келген соң көп өтпөй эле алар Тайкал тоосунда бекиниш куруп, дагы мунт чыгарганы жатканын угуп дароо аскер чыгарды. Бу сапаркы согуштун башкы кол башчылыгына Сорхыншарынын орто бойлуу, чоң баш баласы Чимбе дайындалды. Кандай мүшкүл иште болбосун моюбаган, кайраттуу жаш колбашчы эсептелген Чимбенин жоопкерчилиги, чоң орунга коюлушу ушул эле. Өтө жаш болгондуктан, башкы колбашчы деген атак ага жарашпачудай сыяктанды. Бирок, Чимбе бул салгылашууда милдетин ойдокудай орундап, меркиттердин башчысы Токтобек менен анын баласы Худуну түштүккө кууп салды.

Темүчин быйыл да айлында узак турбай, найман тайпасына дагы бир жолу чабуул жасоо үчүн Алтай тоосунан ашып өтүүгө бекинди. Бирок, кыш катуу, кар калың болгондуктан, жоокерлерин Алтай тоосунун түндүк капталында кыштатты. Ал бу сапаркы жорукта Куланды жанына ала жүрдү.

Кыш кетип, көктөм башталышы менен эле Темүчин Алтай тоосунан үчүнчү жолу ашып, найман тайпасына каршы дагы бир чабуулун баштады. Меркиттер менен наймандардын бириккен кошуунуна каршы согуш Бөктүрмө дарыясынын жээгинде болду. Натыйжада, бул эки тайпанын башчылары туш-тушка житип жоголду.

Темүчин жоонун калдык күчтөрүн биротоло тыптыйпыл кылуу үчүн, Зелменин тууганы менен найман тайпасына каршы алдынкы жылкы салгылашта орошон эмгек сиңирген Субатайдын арабачан кошуунун жиберүүгө буйрук түшүрдү. Субатай жашы отуздан жаңы эле ашкан сардар эле.

— Качкан жоо алты кабат асмандын катмарына көтөрүлсө да, шумкардай илип мында алып кел, кырааным Субатай, жеңилген жоо жети кабат жердин түбүнө түшүп кетсе да, майтарылбас сом болоттой мойноп кирип, сууруп чык, жеңишпозум Субатай. Тебишкен жоо терең деңизге чүмкүсө да, бөрү тил кайырмак болуп илип чык, айкөлүм Субатай. Кайтпас баатырым Субатай, сени мен тар жол тайгак кечүүгө жумшап жатам. Жооң оңой-олтоң эмес. Узак, машакаттуу жол тартып жеткен жеринде ат-унаанды асыра, азык-түлүгүңдү үнөмдө, бардык ишке сарамжалдуу бол! Жолуңан жорткон аң, учар канат көп кезигет, аларга алагды болуп, ат-унаанды чаалыктырып алба. Кас душманыңды уйпалоого аттан эми, жоонун жалгыз аскерин да тирүү коюуга болбойт. Милдетинди орундап, моңголдордун душманын талкалап чыгууңа кудай өзү жар болсун! — деди Темүчин ал аттанаарда.

Ушундай жарлык менен аттанган Субатай Алтай тоосунун түштүк жагындагы коргонуу чебин жасап кирип алган душманга кыргыйдай тийип, колго тирүү түшкөндөрүнүн баарынын башын кести.

Субатай жоо калдыгын жоюп жүргөн ошол чактарда өзүнүн беш аскери тарабынан чытырата байланган Жамука Темүчиндин алдына келтирилди.

Асман мейкини булут каптап, он сегиз миң аалам ойго батып тургансып, тунжуроодо. Темүчин Жамука менен ордосунун эшиги алдында учурашты. Темүчин үч миң аскерин ээрчитип Жамука менен салгылашып, жеңилүүнүн ачуу даамын таткандан бери баканадай тогуз жыл өтө чыгыптыр. Тоорул хан менен биригип Жамуканы жеңгенине да төрт жыл толоюн дептир. Демек, бул экөөнүн көрүшпөгөнүнө он эки жыл болгон экен.

Темүчин Жамуканын бетине үңүлө карады эле, киши тааныгыс болуп өзгөрүп кетиптир. Мурдакы тоголок жүзү субагай тартыптыр. Бирок, илгерки күлмүңдөп туруучу адаты дагы эле бар өңдүү байкалат. Темүчин Жамукадан мурда аны байлап алып келген беш аскерди тергей баштады. Жамука Субатайдан жеңилгенде ушул беш аскери эле калган экен, ошолор байлап келиптир. Темүчин өз башчысына упасыздык кылгандардын тирүү калышына болбой турганын айтып, алиги беш аскерди Жамуканын көзүнчө өлтүрүп таштады. Темүчин жерде отурган Жамуканы орундукка олтургузду:

— Э-э, досум Жамука, экөөбүз ынтымакташып дос бололу. Бир айылда туулуп өстүк эле. Ошого карабастан экөөбүз эки жакка бет алып, далай жыл кармаштык. Мына бүгүн дагы учурашып отурабыз. Хорхонөй Жобурдун калың токоюнда өзүң менен достошконум эч качан эсимен чыкпайт. Ошол кездеки оюн-зооктун үнү кулагыман али кетелек. Ошол түнкү алоолонгон оттун жалыны али да көзүмө элестейт. Ошол кезде экөөбүз достошуп, ант суусун ичишпедик беле, — деди.

Темүчин Жамуканы өлтүргүсү келген жок. Мурдакы достугун эсине алып, туягы турасына жеткен Жамуканы кечире турганын айтты. Бирок, муну Жамука кабыл албады.

— Досум Темүчин, мен сени менен ынаак болуп достук орнотсок да, менин сага эч кандай пайдам тийбейт. Мен эч качан сенден жеңилдим деп ойлобойм, а балким, жеңилсем кудайдын амири чыгар. Мен сенин тукумуңдун туздай куурулушун күтүп келе жаткан адаммын. Досум, кес башымды тезирээк! Достошкондогу салтанатты ойлосоң. Кан чыгарбай өлтүрүп, сөөгүмдү бийик тоонун башына кой! — деди Жамука.

— Арга канча, — деди Темүчин, — жаныңды алып калайын десем да ынабадың. Айтканыңдай болсун, — ал ушул сөздөрдү айтып жанындакыларга карады, — кан чыгарбай өлтүрүп, сөөгүн алдыма алып келбей, ызаат-сый менен койгула, — деп буйрук берди.

Темүчин ушуну айтып ордунан турду да, ошол күнү кечке үйүнөн чыкпады.

Субатай өзүнө жүктөлгөн милдетти жарым жыл ичинде орундап болгон соң, Темүчин менен жолугушту. Өңү күнгө күйүп, карарып калыптыр. Ал душмандын жетекчилеринин наристе балдарына чейин кырып таштаптыр. Анын найман тайпасынан олжого түшүргөн буюмдары моңголдорго аябагандай таңсык көрүндү. Каш таш, килем, кийим-кечек, курал-жарак сыяктуулар Темүчиндин ордосунун жанында дөбө-дөбө болуп үйүлүп жатты.

Темүчин Куланга өзү жактырган буюмдардан алып бермекчи болгондо, ал Темүчинди теше карап:

— Бул асыл буюмдарды Алтай тоосунун ар жагында калган Бөртөгө алпарып тарткан жөн. Мен бир тал шуру, бир чарчы чүпүрөк албайм, бир гана тилегим, мындан кийин кайда барып согушсаңыз да жаныңыздан чыгарбай ала жүрсөңүз болгону, — деди.

Темүчин Куландын айтканын орундады. Олжого түшкөн кездеме, килем, каш таш, үй эмеректери өңдүү дүнүйөлөрдү атка теңдетип, арноону аскерлерге кайтарып, Алтай тоосунан Бурхан Халдун тоосунун этегине жөнөттү.

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

Найман тайпасын багындырган Темүчин 1206-жылдын көктөмүндө элине кайтып келди. Ал найман тайпасын багындырып, моңгол бөксөсүндөгү көчмөн тайпаларды тынчыткан соң, моңгол бөксөсүн жападан жалгыз бийлөөчү ханына айланды.

Темүчин жеңишке жеткен соң, көп өтпөй эле Онон дарыясынын жогорку агымындагы ордосунун тегерегине тогуз чачылуу ак асаба орнотту. Ошону менен бирге өзүнүн хан болгондугун учу-кыйырсыз моңгол бөксөсүндөгү түрдүү элдерге жарыялоо керек, деп билип, салтанаттуу маареке өткөрүүнү чечти.

Даярдык иштери маарекеден бир ай мурда башталып, ордо тегереги шаттыкка бөлөндү. Уруу, тайпалардан маарекеге арнап союла турган малдарды күнүгө чубуртуп, керектүү буюмдар ташылып жатты. Уруу, тайпалардан чогултулган кең талаага томогодой аппак үйлөрдөн тигишти. Аялдар маареке күнү тартыла турган түрдүү даам-тамактарды нечен күн мурда эле даярдап коюшкан. Туш-тушка кемегелер казылып, казандар асылып, алардын жанына эт иле турган алабакандар орнотулду. Алып келинген саба-саба кымыздын үстүнө алачыктар тигилди. Чымырап кайнаган сорпонун, ачытылган кымыздын жыты той болордон нече күн мурда эле мурунду жара аңкый баштады. Темүчинге арнап тигилген ордонун бийиктигинен, анын түндүгү кипкичинекей болуп араң көрүнөт.

Мына, маареке да башталды. Маарекеге катышуу уруксаты боюнча уруу, тайпалардан келген миңдеген адамдар, ордо алдындагы майданга чогулуп, көрөрмөн катары жер-жерден келген он миңдеген адамдар серенин тегерегине толуп кетишти. Темүчиндин ордосу алдындагы маареке сересине орнотулган тогуз чачылуу асаба сыдырым желге боёо желбиреп турду.

Темүчин белгиленген убакта сереге көтөрүлдү. Анын оң жагынан энеси Улун, байбичеси Бөртө, алардын жанынан Жочи, Чагатай, Үгүтөй, Толу — төрт баласы, булардын бери жагынан калган аялдары орун алды. Кулан гана алды жагына отургузулуп, Йесүгүн менен Йесүй арт жакка жайгашты. Улун бапестеп баккан жетим балдар: Ичгихудик, Борохол, Күчүй, Көкүчүлөр жигит болуп калышкан. Алар да арт жакка келип отурду.

Темүчиндин сол жагында Хасар, Белгүдөй, Хажун, Темүгөй, Темүлүн сыяктуу бир туугандары отурду. Бурчу, Зелме өңдүү даңктуу вазирлер, Чимбе, Чолун, Жебе, Мухулай, Субатай, Хубулай катарлуу сардарлар менен Меңгилик, Сорхыншары сыяктуу аксакалдар алардын жанынан орун алды.

Уруу, тайпа башчыларынын ушул кезигишүүсү ургаалдуу береке-бирликти элестетти. Алар Темүчиндин моңголдун ханы болушуна бир ооздон кошулду. Майрамды башкаргандар:

— Чыңгызхан, Чыңгызхан, Чыңгызхан! — дешип, эл уга элек бир атты кайталап кыйкыра беришти. Темүчинге коюлган бул ардактуу наам «Улуу ээбиз» деген маанини билдирет экен. Ошондон баштап бүткүл моңгол бөксөсүндөгү айыл-аймактын бардыгы моңгол деген атка кошулуп кетти.

Чыңгызхан ордунан турганда, сере тегерегиндеги кымкуут элдин салтанаттуу үндөрү көктү жаңыртты. Жумурай журт:

— Чыңгызхан, Чыңгызхан! — деп ураан чакырышты.

Чыңгызхан салтанаттуу ураан чакырган калың элге колун жогору көтөрө урмат билдирди. Ал быйыл кырк төрт жашка чыккан эле. Чачы саамайынан жогорулай агара баштаганы менен сакал-муруту али да капкара. Тоодой келбети да жаш кезиндеги ийкемдүүлүгүнөн калып бара жаткан сыяктанат.

Ошентсе да, бул учур Темүчиндин баралына келген кези эле. Моңголдор элдик биримдикке жетип, ата душманы Алтан хандыгы менен белдешкидей күчүн калыптандырып, ага чамасы келбес заманынан өтүп кеткен болучу.

Калың журттун салтанаттуу кыйкырыгы көктү жаңыртуу турган ушул чакта Темүчин өзүнө караштуу жерлердин кеңдиги жөнүндө ойго батты. Алтай тоосунун аркы бетинен Инген тоосуна чейинки аралык аз жер эмес. Бул жердин түндүгү Байкал көлүнө чейин созулат, түштүгү болсо күмдүү чөлдүн ар жагындагы Улуу Сепилге туташат. Мына ушул учу-кыйыр билинбеген моңгол бөксөсүнө чачырай конуштанган эки миллион түтүнгө жакын уруу, тайпалардын башчылары чогулуп, Темүчинди хан көтөрүп отурат.

Эркине койсо Чыңгызхан бардык көчмөн элди Улуу Сепилден ары өткөрүп кетээр эле. «Бул ишти көп чойбой эле бүтүрөм, Бөртө Чононун тукуму экеним ырас болсо, бул максатыма жетпей койбойм» деди ал ичинен.

Чайыттай ачык көгүш асмандан күлүндөгөн күндүн нуру төгүлөт. Калың элдин салтанаттуу ураанынан көңүлү эргиген Чыңгызхан ордунан турганда чымыркана, кайраттана түшкөнсүдү. Ал хан болгондон кийинки туңгуч добушун угуздук болуп ураан чакырып жаткан калың журтка кайрылды. Элдин салтанаттуу үнүн басаңдатуу үчүн колун сермеде эле, элдин кыйкырыгы, ал колун сермеген сайын күчөй түштү.

— Кудайдын амири менен деңиздерден бери өтүп келген Бөртө Чоно Гуамарылдын моңголдордун ата-бабасы Батуушадан туулган. Моңголдор ошол Бөртө Чононун тукуму. Бүгүн ошол Бөртө Чонону уютку кылган моңголдордун жыйырма бир тайпасы муштумдай бекем түйүлүп жатабыз. Мен хан болуп такка миндим. Менин каарман жоокерлерим Инген ашуусунан, Алтай, Теңир-Тоо, жана Тилен тоолорунан ары ашат. Моңгол бөксөсүнүн жайыттарын эң кооз, эң көркөм жерге айландыруу үчүн ушундай кылбаса болбойт. Өңүбүз түгүл түшүбүзгө да кирбеген жыргал турмуш, көңүлдүү кырдаал жаратуу үчүн эринбей эмгектенүүбүз керек. Бул максатка жетүү үчүн ары-бери көчө бербей там үй салып отуруктуу болуубуз, мал-чарбаны тоо таштарга айдабай туруктуу жайыттарга багуубуз керек. Ушуларды ишке ашыруу үчүн, жаңы ханыңар силерге албан түрдүү жарлыгын жарыялоону ылайык көрдү. Мага чын ниетиңер менен ишенгиле, жардыктарымды кыйшаюусуз аткаргыла, эр жүрөк баатырларым, моңгол көк жалдары! — деп сөзүн бүтүргөндөн кийин Чыңгызхан элге тамак тартууну буюрду.

Середе отургандарга табак-табак эт тартылып, арак куюлду. Майданга чогулгандарга да табак тартылып, арак сунулду. Маареке күндөн түнгө уланып бир нече күнгө чоюлду. Күндүзү жыйырма бир тайпа менен майда уруулардын жоокерлери маашыгуу жасап, өнөр көрсөтүштү. Ыр безеленип, бий бийленди. Түндөсү ордонун алдындагы кең майданга алоолонгон оттор жагылып, айдын жарыгында да оюн-зоок улантылды. Кай бирөөлөр мас болуп, кай бирөөлөр бийлеп, кай бирөөлөр ырдап дегендей карысы да, ханы да кубаныч кучагында болду.

Маарекенин үчүнчү түнү Чыңгызхан жупуну кийинген кемпирлердин чарк уруп бийлеп жүргөнүн байкап калды. Кой кайтарган жайыттарын ырга кошуп, кой кайыруу кыймылдарын туурап бийге айлантып алган бул кемпирлер канча жолу бийлеп өттү. Ушуну көргөндө Чыңгызхан: «Мобу кемпирлер Гуамарылга мүлдө окшобогон кедей кемпирлер. Эми булар жакшы кийинип, ыр ырдап, бий бийлөөсү керек. Моңголдун эркектери Бөртө Чонодой машыгуусу, аялдары Гуамарылча кийинүүсү керек экен» деп ойлоду.

Бир канча күнгө созулган салтанаттын акыркы күнү, Чыңгызхан көптөн бери эмгек сиңирип келе жаткандарга атак жана сыйлык берүүнү чечти, далай жылдардан бери өзү менен катар туруп салгылашууларды алып барган токсон беш кишиге миң башы мансабын берди. Бурчу, Меңгилик, Мухулай, Зелме, Сорхыншарылардын аттары да ушулардын катарында аталды. Түмөн башылар ушул токсон беш кишинин ичинен шайланмак болду.

Сыйлык берер алдында, Чыңгызхан кең аянттын ар жеринде жүргөн, эмгек сиңирген кишилерди чакырып келүүгө жалчыларын жиберди. Эң алды менен Бурчуну, Мухулайды чакыртты.

— Кадырман шеригим сен мен үчүн башыңды сайып, өзгөчө күч чыгарган эзелки шеригим элең. Бирок, мен азыркыга чейин ыраазылыгымды айтып, карызымды төлөй алган жокмун, — деп Бурчунун колун сыга кармаган Чыңгызхандын оюна ууру алып кеткен сегиз кула атын издеп жүргөн жаш чагында Бурчунун берген жардамы эсине кылт дей түштү.

— Кадырман шеригим, атаң Нахубай да туйгун киши эле. Ошол бай атаңдын ордуна мураскер болбой мени ээрчип азаптуу жолдорду бастың, мына эми, Алтай тоосунун тегерегиндеги миң түтүндү сен бийле, — деди Чыңгызхан. Бул ыйгарым Бурчуга чоң сый эле. Ал сөзүн улады, — Мухулай, сен Инген тоосунун чөлкөмүндөгү он миң түтүндү башкар.

Жаш сардар Чыңгызхандын өзгөчө көңүл бөлгөнүн туюнуп, оозуна сөз түшпөй туруп калды. Чыңгызхан өзүнүн туугандары Сешебеки менен Дайшуга чабуул койгондо эки жигит ээрчиткен Гунгува деген киши Темүчиндин колуна келип кошулган болучу. Ошол эки жигиттин бири ушул Мухулай. Ал Найман тайпасына чабуул жасаган кезде чоң эмгек сиңирип, ошондон кийин өзүнүн адалдыгы жана жөндөмдүүлүгү менен кол астындагылардын урматына ээ болгон. Чыңгызхан аны ушул себептен жогорулатты. Чыңгызхан Бурчуну мурдакы эмгегинен улам өстүрсө, Мухулайды болочок иштерди көңүлгө бүгө өстүрдү. Ушу жаш сардарды Алтан хандыгына жасала турган аскери жортуулдун башкы кол башчысы кылууну ичинен ыйгарып да койду.

— Көп узабай эле жүз миң көк жалды Улуу Сепилден баштап өткүдөй болосуң, — деди Чыңгызхан ага. Мухулай баякы эле үнсүз калыбынан жазбады.

Чыңгызхан үчүнчү кылып Хорчу аксакалды чакыртты. Темүчинге келечекте Моңголдун ханы болосуң деп кабар айткан ушул абышка согушка катышпай он жылдан бери бекер жүргөн эле. Бул сапаркы маарекеде да төрдөн орун албай, оюн-зоокту эшигинин алдындагы орундукта отуруп, эл катары гана көргөн. Кийинки кездери төкөр болуп калган чал Чыңгызхандын алдына сылтый басып араң жетти.

— Жогору өт кадырлуу Хорчу, — деди Чыңгызхан ага сый көрсөтүп.

Жамука менен кырды-бычак болгон кысталаң кезде батаар күндүн кызгылт шооласында бети албырган Хорчу абышканын алдына келгени Чыңгызхандын эсинен чыкпаган болучу. Аксакалдын ошондо айткан сөзү мына эми чындыкка айланып отурат. Ошол сөздүн өзүнө кандай таасир бергени да көңүлүнө жат.

— Сиз «бүткүл моңголдун ханы болгонунда отуз сулуу алып бер» дебедиңиз беле. Эми ошол милдетимди орундатмакчымын. Сулуу аялдарга жаны кумар кадырлуу олуям! Отуз сулуу аялды өзүңүз тандап алыңыз, — деди Чыңгызхан.

Бетиңдеги бырыштары мурдакыдан да тереңдеп, катарлана кеткен Хорчу аксакал:

— Карып калдым го. Бирок, отуз сулуу аялдын күтүмү аркасында кайра жашаруум да мүмкүн, — деп күлүмсүрөдү.

— Отуз сулуу аял алгандын үстүнө адыркин, чинус, тулус, делеңгүн тайпаларын бириктирип он миң адамды башкарасыз. Ертиш дарыясынын боюн мекендеген оор иш, ордунан тургус кылып бирдеме басып калгансыган Хорчуну тебетейдей үйүнө эки киши жөлөп араң жеткизди.

Хорчу аксакал кеткенден кийин Чыңгызхан анын милдетин бекемдей түшүп:

— Дарыя боюндагы эл Хорчунун бийлигисиз түндүктү көздөй көчүүнү, бардык ишти Хорчу менен кеңешпей жасоого, анын жарлыгын бузууга болбойт, — деди.

Середе отургандар Темүчиндин сөзүн уккан сайын жээлигип, сыймыктана беришти. Анын сөздөрү алгачында аз адамдарга жетип, бара-бара көпчүлүк элге угулуп, аянттагылардын бардыгы кубанычка чөмүлө баштады.

Андан кийин Чыңгызхандын алдына от жүрөк сардар Хубулай келди. Зелме, Жебе, Субатайлар өңдүү эле жеңишпоз жаш сардар Хубулай деги салгылашта жеңилип көргөн эмес.

— Хубулай, сен аскери иштердин бардыгына жооптуу бол, — деди Темүчин.

Хубулай өзүнө тапшырылган милдетке ыраазы болбогон ырай билдирбеди. Анткени, ал төмөнүрөөк мансапка коюлган күндө да, ал милдет салгылашка тикелей катышы бар болуусун эңсеген. Хубулай жүз миң жоокерди жат элге арты-артынан аттандыруу өңдүү өзгөчө оор милдеттин өзүнө тапшырылаарын ойлогон да эмес. Жакшы отуздан жаңы эле ашкан моңгол көк жалы:

— Согушка, согушка аттанам да! — деп шыбыраган бою Темүчиндин жанынан ары басты.

Андан кийин Зелме келди. Тээ бир кезде атасын ээрчип, көөрүгүн байланып, Бурхан Халдун тоосуна келген бу жигит азыр элүүгө келип калган. Бурчудан калса, экинчи орундагы сардар эле.

— Жаркыным, сенин сиңирген эмгегиң эсепсиз го. Мен туулганда жарыктык атаң бешик тартуулаган экен. Эми ошол жакшылыгыңарды кайтаргым келди. Сен канча чекилик өткөрсөң да, моңголдор баарын кечирет, — деди Чыңгызхан.

Чыңгызхан ушул бир ишенимдүү шеригине кандай милдет берүү жөнүндө акыркы чечимге келелек болучу. Ага сансыз адамды же үчү-кыйырсыз кең талааны менчиктеп берсе да, канчалык оор милдет жүктөлсө да көптүк кылбачу сыягы бар.

— Зелме, сага бериле турган кызмат менен мансапты жүрө акылдашсак кантет? — деди Чыңгызхан.

Зелме мансап менен анча эсептешип отурчу жандардан эмес эле. Шартына жараша бир жаңсыл кылаарсыз десе да, андай абал толуп жатпайбы! Согуштарда өзгөчө эрдик көрсөткөн ардактуу Зелме эл назар салбаган майда-чүйдө жумуштарды да майын тамыза иштөөчү. Тайпалардан сурап алынган куралдарды өз боюнча ээлерине кайтарып берүү жөнүндө эртеден бери ойлоно жүргөн, белек алып келген тайпаларга ыракмат айтуу өңдүү иштер менен эч кимдин иши болбогонуна аябай жини келип жүргөн Зелме, Чыңгызхан атын атап чакырганда:

— От, отту байка! — деп ашкананын отун өчүрө кетүүнү тапшырбаганы эсине түшүп, аябай өкүнүп, катуу кыйкырып жиберди.

Зелме кеткен соң жетимиш жаштагы Сорхыншары келди. Темүчин дайчыгуттардын башчысы Таргутаидын туткунунан качып чыкканда ушул аксакалдын камкордугуна ээ болуп, үйүндө бир түнөгөн эле. Анда бул аксакал чечинип салып кымыз бышып жаткан болучу. Ошол күнкү кымыздын жыты канча күнгө созулган мабу маарекеде куюлган кымыздардын жытынан мүлдө башка сыяктанды. Чыңгызхан Сорхыншарынын ошол кымызынын жыты кеңилжээрине али кептелип тургансып, мурду менен сүйлөдү:

— Сорхыншары, сиз Чимбе менен Чолундун атасысыз го, кандай мансап алгыңыз бар?

— Тилегимди ачык айтууга уруксат этсең, меркиттердин мекени Селенгиге барып конуштанып, мал багып эркин жүрөйүн. Мындан башка мансап бергиң келсе, өзүң билээрсиң, керектүүлөрүн ала берем го.

— Мунуңузга да макулмун аксакал. Меркиттердин мекени Селенгиге барып конуштаныңыз, жер менен сууну оюңузча ээлеңиз. Алык-салыгы жок эле эркиңизче мал күтүңүз, сизге да Зелмеге окшош кененчилик берилет, — деди Темүчин. Ошондо да анын Сорхыншарыга атаганы аз көрүндү. Дарыя жээгинде жашырынып жатканда Сорхыншарынын куткарып калганы эсине дагы түштү.

— Сыйлуу атак кошуп берейин, аңчылык кылыңыз. Атып алган аңдарыңыздын баары өзүңүзгө таандык болсун, — деди Чыңгызхан. Бирок, мунун да аз сезилгенсигенинен, Сорхыншары, картайсаңыз да курал-жарак асыныңыз. Түндөсү

оюн-зоок куруп, шарап ичип көңүлдүү жүрүңүз, — деп толуктады. Сорхыншары Чыңгызхандын сөзүнүн сонун күтпөй эле:

— Кутманым, көп камкордук жасап жоомарттык кылдыңыз. Мындан артык дүнүйө-мүлктү нетейин? Башка айтаарым жок. Хан жоокерлеринин Улуу Сепилден өтүп Алтан хандыгына жетүүсүн тилейм, — деди да эки колун ыраазылык менен көкүрөгүнө кое урмат билдирип, аркасы менен кетенчиктей чыгып кетти.

Темүчин он миң аскер менен Алтан хандыгына чабуул жасоо туурасында башкы кол башчы Мухулайга айткан болучу. Сорхыншарынын мобу сөзүн уккандан кийин он миң аскердин аздык кыларын сезип, Мухулайды кайра чакырды:

— Сага төрө атагын берем, мындан кийин журт сени Мухулай төрө деп атай турган болсун, — деди.

Мындай улуу мансапка дайындалган Мухулайдын өңү өзгөрө түштү. Ал өзүн бул милдетти аткараар же аткаралбастыгы менен эсептешип, кабылдаар же кабылдабастыгы жөнүндө чечкиндүү жооп айтуу ниетине келди.

Андан кийин Чимбе, Чолун, Жебелерге жана башка эмгек сиңирген сардарлардын бардыгына өз ылайыгы менен мансап берилди. Моңголдун Жебе, Субатай сыяктуу көк жалдары миң башылыкка дайындалды. Мансапка дайындоо иши түн ортосуна чейин бүтпөдү. Чыңгызхан өзүнүн жакын туугандарын кечеңдетип, ал күнү ооз ачады. Ал өзүнүн инилери, балдары жана аялдарына бериле турган мансап тууралуу кийинчирээк ойлонуу чечимине келген эле.

Салтанаттуу маареке ошол күнү аяктап, эртеси эле сардарлар аскерлерди кандай жайгаштыруу жөнүндө акылдаша баштады. Аскери жарлык сардарга айбат менен жеткизилип, анын маани-мазмундарын Чыңгызхан өзү жарыялады. Бул өзгөчө бир күрдөөлдүү жумуш эле.

Чыңгызхан эң алды менен өзүнүн ордосуна тикелей катышы бар туугандар кошуунун түзүү жөнүндө буйрук түшүрдү. Бу кошуун негизинен түмөн башылардын балдарынан уюштурулду. Карапайымдар ичинен дени соо, билимдүү жана өнөрлүү балдардын да катышуусуна уруксат берилди.

Миң башылардын баласы он шеригин дагы бир инисин, жүз башылардын баласы беш шеригин дагы бир инисин, он башылардын баласы үч шериги менен бир инисин ээрчитип келиши, ээрчитип келгендери түгөл теги жакшы түтүндөрдөн болушу керек, деген талап коюлду.

Чыңгызхан өзү уюштурган бу туугандар кошууну ички жактан коргоочулар жана жаачандар деп эки топко бөлүнүп, ага атагы чыга элек жаштардан башчы дайындалды. Бул эки топтогу жигиттер Чыңгызхандын кошуунунда алиге чейин атагы чыга элек жандар эле. Чыңгызхан мейли согушта болсун, мейли тынчтык күндөрдө болсун колу бошой калса эле ушул эки топтогу жигиттердин кыймылына өзгөчө назар салып жүрдү. Ал он миң кишилик туугандар кошуунун он бөлүккө бөлүп, миң башыларын дайындады. Булардын өзөгү өзүнүн эмгек сиңирген туугандарынын балдары эле.

Темүчин жай аскерлер менен жаачандардын милдетин жарыялап:

— Күн баткан соң ордо тегерегинде жүргөндөр кармалып, эртеси текшерилет. Кезекчи алмашканда жай аскерлер белгилерин тапшырып анан ордунан кайтат. Коргоочу аскерлер дайыма ордо жанында жүрөт. Түн ичинде ордого уруксатсыз киргендердин башын алууга укуктуу. Коргоочу аскерлер турган жерге башка адамдардын түнөөсүнө, өзгө адамдардын аскерлер санын сурашына уруксат кылынбайт. Жай аскерлер турган жерден ары-бери өткөндө туткундалат. Коргоочу аскерлердин ички иштери Ичгихудиктин кеңеши менен бир жаңсыл кылынат — деди.

Ичгихудик Чыңгызхандын энеси Улун багып чоңойткон татар жетими эле. Эч кимден кагуу жебеген Ичгихудик кайраттуу, басмырт, сабырлуу жигит болуп чоңойгон. Темүчин элдин назарына анча илинбеген ушул куба жүлүн жетимге да кадыресе мансап

ыйгарды. Кыскасы, ал туугандар кошуунун түзүүгө жана анын милдетин аныктап берүүгө бир кыйла убактысын жумшады.

Ушулардын баарын угуп отурган сардарларга, мобу маарекеге байланыштуу жумурай журтка марттык көрсөтүп мансап ыйгарып жаткан Чыңгызхан мүлдө башка адамдай көрүндү. Анын кебете-кешпири, сөз сүйлөгөндөгү добушу, элге көз жибириши мурункусунан мүлдө башкача сыяктанды. Эң соңунда, кызмат алган саналуу сардарлардан башкасы, анын бул иштерди качан эсине келтирип койгонуна ой жеткизе албады.

Моңгол жоокерлеринин жаңы курамына жана өкмөт уюмдарына байланыштуу жарлыктардын бардыгын Чыңгызхан өзү жарыялап турду. Чилденин куйкалаган ысыгында Чыңгызхандын өзү да, сардарлары да күнгө күйүп, кара күрөң тартып кетишти.

Ошол күнү Чыңгызхан үйүнө кирип келгенде Кулан:

— Ыйыгым, алдаяр ханым. Өз тууган уруктарыңызга да эртерээк мансап берүүңүз керек эле го. Колуна тиелек курутту эч ким өзүмдүкү дей албайт эмеспи, — деди.

— Тууган-уруктарыма ушу жакында мансап беремин.

Канышаларымда да тилеген мансаптарын берем, Куланым. Өзүңдүн көңүлүң эмнени тартат? — деп күлүмсүрөдү Чыңгызхан.

— Мага эч нерсенин кереги жок. Уйгурлар да, Алтан хандыгы да, башка уруу, тайпалар да көкөйүңүздү өйүп жатпайбы. Менин да таттуу ойлорумду ишке ашыргым келет. Алтай тоосунан төртүнчү жолу качан ашаар экенсиң, алдаяр таксырым? — деди Кулан.

Чыңгызхан Куландын ажарына үнсүз тигилип карай берди. Ага Кулан тотудай сыланып жанында турган Гуамарылдай көрүнүп кетти.

Моңгол мамлекети курулгандан кийин көп өтпөй эле, Чыңгызхандын алдына Меңгилик жана анын жети уулуна байланышкан татаал бир маселе коюлду. Меңгилик Чыңгызхандан он беш жаш улуу, алтымыш жаштагы абышка болучу.

Чыңгызхан Меңгиликти сыйлап, өзүн жана балдарын жектеген жок. Меңгилик аксакалдар тобуна катышып, бийлик жүргүздү. Балдары да четинен маанилүү жумуштарга коюлду. Чыңгызхан буларды Меңгиликтин атасы Ясукей каза болуп, үй-бүлөнүн башына оор күн түшүп, кызматкерлери таштап кеткенде Сархы аксакалдын ошол үй-бүлө үчүн жанын кыйганын Чыңгызхан али унуткан эмес. Анда акыл токтото элек болсо да, Сархынын адал ниети жакшы таасир калтырган. Сархы аксакалдын элеси отуз жыл өткөн бүгүнкү күндө да тирүү жүргөндөй билинүүчү. Ал анын баласы менен неберелерине ошол себептүү камкордук кылган.

Бирок, Чыңгызхан Меңгиликтин керт башына анча деле ишенип кетпейт. Анткени, ал атасы Сархы өңдүү адал болбой, буларды журтка таштап көчүп кеткен. Ал эми, Чыңгызхан эл катарына кошулуп, атандай жигит болгон кезде гана уялбай балдарын ээрчитип жанына көчүп келип отурат. Мунун баары көңүлүндө сайрап турса да, Чыңгызхан арамдык ойлогон эмес.

Чыңгызхандын Меңгиликке сабыр кылып жүргөнүнүн дагы бир себеби, анын энеси Улун менен көңүлдөш болуп алып, барыш-келиш кылып жүргөнү эле. Меңгилик менен Улундун ортосундагы байланыштын качан башталганы анык эмес, Меңгиликтин Чыңгызхандын жанына көчүп келгенине таамай он үч жыл болду. Экөөнүн ортосундагы байланыш, балким, ал көчүп келген соң эле башталган болушу мүмкүн. Улун азыр алтымыш беште болгону мецен, ал кезде элүүгө жаңы эле илинген да. Узак жылдар беш жетимди багып, жокчулуктун дартын тарткан жесир аялдын улгайган кезде мүдүрүлүшү деле анча одоно иш эмес өңдөнөт.

Ошентсе да, энесинин үйүнөн Меңгиликтин караанын көргөн сайын Чыңгызхандын бүткөн бою дүркүрөп жүрдү. Ал энесин кечирсе да, Меңгиликти кечиргиси келбейт.

Кийинки жылдары ал энесинин үйүнө көп баргысы келбегени да ошонун айынан болучу.

Чыңгызхандын ушунусуна жараша, Улун менен Меңгиликтин байланышы да жарыкка чыга баштады. Меңгилик да кезек күтүп, өзүнүн күчүн көбөйтүп алды. Ал өзү эле болсо мейли эле, анын жети уулу тең атасына сөөнүп алып, ылаң чыгара баштады. Чоң уулу шаман дининин мурити Тептеңир деген ат менен бакшылык кылып, ишти ого бетер өөрчүтүп жиберди. Чыңгызхан деген атты алгач ошол койгон болучу. Ошонусунан болсо керек, аябагандай керсейип алды. Чыңгызхан аны кудайдын түбөлүк элчиси, деп кеңеш бүткөндүн баарына катыштырып жүрдү. Кашка баш, карчыга көз, орто жашап калган бул бакшы, атасынын өзгөчө мартабасына жана өзүнүн бакшы-балгерлерди башкаруучу түбөлүк элчи деген ыйык бийлигине чиренип, башкаларды киши катарына көрбөй, оюна келгенин кылып, өзүнүн тууган-уруктарын бийлик башына коюуга жан сала киришти.

Атасы Меңгиликке ишенбеген сыяктуу Чыңгызхандын Тептеңирдин өзүнө да ишене албады. Анын жүйөсүз келжиректеринен абыдан тажаса да, анын кудайдын түбөлүк элчиси деген аты бар болгон соң, айткан кептерине эриксиз назар салды.

Чыңгызхан хандык такка отургандан кийин, көп өтпөй эле мындай бир окуя чыкты. Тептеңир Чыңгызхан менен учурашуу үчүн келген бир күнү, андан жанында отургандарды сыртка чыгара турууну өтүнүп:

— Кудайдын амирин жеткизем, — деди.

Кудайдын амирин айтар болгон соң, Чыңгызхан анын талабын эриксиз орундады.

Мунусу: Кудай Чыңгызхандын ордуна Хасардын хан болушун каалайт, деген амир экен.

Чыңгызхан бул сөзгө ишенбей залим бакшыга кадала кетти:

— Кудай амиринин да себеби болот ко. Эмне үчүн мындай амир болду деп иштерди көрөсүз, — деп мылжың этти Тептеңир.

Эртеси Чыңгызхан үйүнө кирип келген Тептеңирди коргоочуларына тырыштыра байлатып, килейген үч жигитке тапшырды. Бул үчөө Тептеңирди талаага алып барып, омурткасын омуруп, тыныгы токтогонго чейин карап турушту да жаны чыкты деген кезде, калың чөптүн арасына томолотуп таштап баса беришти.

Аздан соң Чыңгызхан Тептеңирдин өлгөн жерине келсе, Тептеңирдин атасы менен инилери да анын өлүгүн алганы бир топ кишини ээрчитип келишкен экен, Меңгилик Чыңгызхандын алдына келип:

— Хан аке, өзүңүз моңгол мамлекетин курган күндөн бери шеригибиз болуп келе жаттым эле го. Уулумду өлтүргөнүңүз кандай? — деди. Анын бул сөзүнөн «мен Улундун абышкасымын» деген маани чыккандай болду.

— Меңгилик! Сенин бир топ кишилерин тескери жолго түшүп, оюна келгенин жасады. Мынабу Тептеңирин кудай жолунан тайып, өз башын өзү жутту. Силер да ушул Тептеңир өңдүү өлгүчөр келип жатабы, ыя?! — деп Чыңгызхан үнүн каргылданта бакырды.

Үрөйү учкан Меңгилик менен анын уландары Тептеңирдин өлүгүн таштай качышты. Чыңгызхан энеси Улундун көңүлү үчүн Меңгиликтин да жанын кыйды.

Башкы, балгерлердин сыйкырынан болдубу, ким билсин, айтор Тептеңирдин сөөгү күлгө айланды да, асманга сапырылып жоголду. Эл бул шумдуктан аябай чочуласа да, Чыңгызхан чиркей чаккандай көргөн жок. Ал энесинин сөзүн жырбай, өлтүрмөк болгон эки кишинин канынан кечти. Бирок, Тептеңирдин сөөгүнүн күлгө айланып асманга сапырылышы ой жетпеген кубулуш болуп кала берди.

Чыңгызхан ушул окуядан кийин да Хасар менен байланыш жасап жүрө берди. Хасар да мурдакысындай Чыңгызхандын оң колу болуп жумушун аткара берди. Меңгилик да мурдагы калыбын бузган жок. Ал Улундун үйүнө конуп-түнөп жүрсө да эч кимден сөз

укпай, аксакалдар кеңешине катыша берди. Бирок, Тептеңир өлгөндөн кийин Меңгилик тобундагылардын бийлиги алсырап, зордук-зомбулук да тыйылды.

Кийинки 1207-жылы моңгол мамлекети түзүлүп жаңыдан телчий баштаган кезде Чыңгызхан мыйзам-тартип, амир-пармандардын күчү жетип бара элек чек ара райондордогу жолтоо күчтөрдү тазалай баштады.

Жаз айларынын башында Чыңгызхан Хубулайды харалук тайпасына чабуул жасоого аттандырды. Аскери иштерге жооптуу Хубулай бул сапаркы согушка талабы боюнча кеткен эле. Харалук тайпасынын башчысы Хубулайга куралдуу каршылык көрсөтпөй эле тизе бүгүп Чыңгызханга багынып берди. Чыңгызхан сыйлап, ага кызын берген соң мансапка коймокчу да болду. Бирок, токолу Йесүйдөн туулган кызы араң үч жашта болгондуктан аны аялдыкка берүүнүн да ыңгайы келбеди.

Андан кийин найман тайпасында мунт чыкты деген кабар угулуп, Чыңгызхан аны тынчытууга жайдын башында Жебени жөнөттү. Жебе бүлүктү жарым жыл чамасында тынчытып, күз соңунда жеңиш менен кайра келди.

Жебе жеңишке жеткен соң, чегаралаш отурган уйгурлар элчи жиберип, Чыңгызханга багынууга ант берди. Уйгурлар тартуулаган буюмдар арасында алтын-күмүш, маржан, бермет, жибек-торко, алтын жалуу кийим-кечек, шайы өңдөнгөн буюмдар көп болучу. Чыңгызхан Уйгур элинин ханына да сый көрсөтүп, кызын бермекчи болду. Бул кыздын энеси Йесүгүн каныша болучу. Эки-үч жыл кечеңдетпесе ал кызды энесинен ажыратууга болбос эле.

Ушундан бир жыл өткөндөн кийин, 1208-жылы Чыңгызхандын чоң уулу Жочи баштаган калың кол түндүк жакты багындырууга аттанды. Чыңгызхан Моңгол мамлекетинин түштүгү менен чегаралаш жаткан Алтан хандыгын, Түштүк-батыштагы Уйгурлар хандыгын, түштүктөгү учу-кыйырсыз кең талааны багындырууну ойлоду. Өзүнүн бийлиги анча орной албай жаткан тайпалар чачыраңкы конуштанышкан, анын түндүк жагында болсо, адам изи түшпөгөн ээн талаа, кыскасы, моңгол аттарынын туягы тиелек ээн талаа — Сибир жаткан болучу.

Жочи жыйырмага чыккан, моңголдордун татканын татып, жутканын жутуп, Бөртөнүн катаң тарбиясында чоңойгон эр жүрөк азамат эле. Сибирге жортуул жасалат деген кабарды укканда Бөртө Чыңгызханга:

— Жочини ушул согушка жиберели, бул согуш анын мындан кийинки согуштарынын бет ачары болуп калсын, — деген тилегин билдирди.

— Жер өтө алыс го, Байкал көлүнөн ары канча жол басаарына көз жетпейт, — деди Чыңгызхан.

— Жочинин буту кийизден мыкты чыгаар, — Бөртө ээлене сүйлөдү.

— Сибирде алып барыла турган бул согуш, адамдар ортосундагы салгылаш болбостон, табият менен кармашуу болуп калышы мүмкүн.

— Жочи жылуу үйдө, жанга жайлуу жерде эмес, күндүн ысыгында, бороондун ызгаарында чоңойду го.

— Бу сапаркы согушка аттанган жүз адамдын токсону кайра келбей калышы мүмкүн, — деп Чыңгызхан өз оюн уланта түштү.

— Жочи так ошондой азаптуу сапарда согушуу үчүн жаралган, — деди Бөртө көзүнөн учкун чачыратып.

Чыңгызхан Бөртөгө тикие карап отуруп, акыры пас үн менен:

— Эмесе, Жочи эле барсын, — деди.

«Сибирге нары акылдуу, нары айлалуу орто жаштан өткөн бирөөнү жиберүү туура келсе баарынан эптүү, ылайыктуу киши — Зелме» деп ойлоп жүргөн Чыңгызхан, Бөртөнүн тилеги боюнча Сибир согушуна өзүнүн уулу Жочини жиберүүгө макул болду. Бөртөнүн көз карашында мурдатан эле кандайдыр бир таарынычы бар өңдөнөт. Бул Чыңгызхандын Жочинин өз балам деп санабаганына байланыштуу нааразылык болучу.

Дүйнөгө келгенден бери сардарлык милдетин туңгуч ирет мойнуна илип, оң канаттын сан-түмөн аскерин баштаган Жочи түндүк жакта кар эрип, тоң жибиген май айынын башында, ыңгайлуу күнгө тамайлап туруп Моңгол ордосунан аттанып чыкты. Ал Селенги дарыясынын айрыктарын кубалай, түндүктү көздөй жол тарткан эле.

Жочи ошол жылдын аягында зор жеңиш менен кайра келди. Ал эң алды менен өзүнө кошулган ойрот тайпасынын Хутугубеке деген кишисине жол баштатып, жол үстү ойрот, бурият, баргу, үрсут, хабаханас, ханхас, туба сыяктуу тайпаларды арты-артынан багындырды. Ошол чөлкөмдө эң мыкты тайпа эсептелген кыргыз тайпасы да багындырылды. Түндүк-батыштан учу-кыйырсыз токойлуу өңүрдү өзүнө каратты. Кайра келерде тайпасынын башчыларын да ээрчиге келди. Чыңгызханга алып келинген олжолор арасында ак шумкар, боз тулпар жана кара булгун ичик да бар болучу. Ойрот Хутугубеке да бирге келди.

Жочинин согуштагы эрдигин мактоо үчүн Чыңгызхан моңголдордун бийлөөчүсү катары буйрук жарыялап:

— Жочи түштүк-батыштын азоо табиятын жеңип, жапаа-машакаттуу алыс жолдорду басса да, барган жерлеринин баарында тең элди жабыркатпай, талоончулук жүргүзбөй, учу-кыйырсыз токойлуу өңүрдү өзүнө каратты. Ошон үчүн, Жочинин алган жерлери менен андакы эл түгөл Жочиге караштуу болсун, — деди.

Чыңгызхан шыңга бойлуу, сулуу чырай Жочиде элдин көзүнө түшө бербеген кереметтүү жөндөм бар экенин, анын да моңгол канынан экенин эриксиз моюндап, Бөртө Чононун тукуму экенин толук далилдеп чыкканына ыраазы болду.

Жочинин эрдиги макталып, буйрук жарыяланган күнү Чыңгызхан чек арадагы тайпалардын жаңыдан дайындалган башчыларын кабыл алды. Көңүлү чалкыган Чыңгызхан, Жочинин эрдигине айрыкча күч кошкон Хутугу бекеге токолдорунун биринен туулган Чечекин деген кызын бере тургандыгын жарыялады. Бирок, кырк жаштагы Хутугу беке менен араң бешке чыккан кызынын жаш жагынан туура келбестиги угулган соң, бул жарлыгын күчүнөн калтырып, Чечекинди Хутугунун он үч жашар уулу Инелчиге кудалашууга чечим кылды.

— Хутугубеке, эртең эртең менен түндүк жактагы дөбөнүн башына чык да, көзүңө көрүнгөн койду түгөл ал, — деди.

Хутугубеке:

— Инелчи экинчи уулум эле, чоң уулум Тирөлчү үй кайтарып калган болучу, — деди. Анын бул сөзүн уккан Чыңгызхан:

— Андай болсо, чоң уулуң Тирөлчүгө Жочинин кызы Олойганды берели, — деди. Хутугубеке кеткенден кийин Чыңгызхан ушул сапаркы согушка күч кошкон оңгут тайпасынын башчысы Мончигини кабыл алды.

— Оңгуттардын башчысы, — деди Чыңгызхан, — сага Алка бийке деген кызыбызды берели.

Алка бийке болсо, токолдорунун биринен жакында эле туулган болучу. Чыңгызхан өзүнүн кыздарын да, кыскасы, ургаачы затынын эч кайсынысын жакшы көрүүчү эмес. Кол астымда ургаачылардын болбостугу керек, деп эсептөөчү.

Чыңгызхан Жочиге эл-журт, жер-суу бөлүп берген соң, алиде тилге алынып даңазалана элек тууган-уруктарына энчи бөлүү жөнүндө буйрук жарыялады. Энеси Улун менен анын кенже уулу Темүгейге он миң түтүн бөлдү. Моңголдордун салты боюнча уулдун кенжеси ошол үйдүн ээси болуп кала турган. Темүгейге башкалардан көбүрөөк энчи тийгенинин жөнү ошол. Буга таарынып жүрүшкөн Улун эми ооз ачпады. Чыңгызхан энесинин ички толгоолорун сезип жүрсө да унчуккан эмес.

Чыңгызхан чоң уулу Жочиге тогуз миң түтүн, экинчи уулу Чагатайга сегиз миң түтүн, үчүнчү уулу Үгүтөйгө беш миң түтүн, кенже уулу Толуга төрт миң түтүн бөлдү.

Мындайынча айтканда, тууган уруктарына башкалардан аз берди. Инилери Хасар

менен Белгүдөйгө эч нерсе берилбестиги керек. Мындан кийин да көп нерселер колго түшөт. Азыр моңгол бөксөсүн толук бийлөөдөн маанилүү иш жок — деп карады.

Чыңгызхан эки инисине үлүштү аз бергенинин дагы бир себеби, анын эки иниси менен болгон байланышынын сууп баратканынан болучу. Хасар экөөнүн энеси бир болсо да, аталары бөлөк болушу мүмкүн. Ал эми, Белгүдөй экөө күнү катындын балдары экендиги айдан ачык. Ошентсе да, үчөө тең моңгол тайпасынын башынан өткөн азап-тозокту бирге тартып, не бир кыйын кезеңдерден бирге өткөн жандар болучу.

Чыңгызхандын ою боюнча, мурда Хасар менен Белгүдөй эч ким ордун басалбаган өзгөчө зарыл кишилерден эле. Бирок, моңголдордун багы ачылып, ташы өөдө кулап турган бүгүнкү күнгө жеткенде, бул экөөнүн эч кандай даремети жок, Бурчу менен Зелменин чаңына да илешпеген адамдардан болуп калгансыды. Хасар кол башчылык жагынан чабалыраак болгону менен, кандай болбосун ал моңголдордун чыгаан сардарларынын бири катары эсептелинуүчү. Далай жолу жеңилген. Кол башчылык жөндөмүнүн аздыгынан аскерлерин да тың башкара алган эмес.

Ошондо да Чыңгызхан ушул эки инисине жакшыраак сый көрсөтүүнү эсинен чыгарбады. Бул иште убакыт, амал-айлалар менен да эсептешүүгө туура келди. Чыңгызхан Хасарга али башкарыла элек батыш чөлкөмдү бөлүп берүүнү, ошогон төрө кылууну ойлогон. Энеси буга көнө бербеген соң, ачык айткан эмес. Чыңгызхан: «Улун энеме эч нерсенин кереги жок, өзүмдүн жанымда болот. Ал моңголдор менен бирге болууга акысы бар» деп эсептеди.

Үч жылдан бери сырकोолоп жүргөн Улун ошол жылдын аягында алтымыш беш жашында каза болду. Аны коюу каадасы салтанаттуу өткөрүлдү. Энесинин сөөгү өзү багып чоңойткон, азыр маанилүү милдеттерди аткарып жүргөн Көкүчү, Күчүй, Ичгихудик, Борохол деген башка тайпа жигиттери көтөрүп, Бурхан Халдун тоосунун орто белиндеги, алыскы жерлер таамай көрүнүп туруучу бийик жерге алпарып көмүлдү.

Энесин коёрдо Чыңгызхан көз жашын көлдөтө ыйлады. Анын бул кылыгы тегеректеп тургандарды да эриксиз ыйлатты. Инилери гана эмес, аялы Бөртө да, Бурчу, Зелме, Чимбе, Чолундар да аябай ыйлашты. Моңгол улусуна караштуу жыйырма бир тайпанын эки жүз түмөн эли бир ай аза күттү.

Энеси дүйнөдөн кайткан соң, Чыңгызхан өзүнүн теги-жайын толук биле турган ушул жандын бул ааламдан кеткенине муңайып, өзүн тууган, багып чоңойткон, жокчулукту өзү менен бирге тарткан энесинин келбеске кеткенине катуу кайгырды. Чыңгызхандын кебете-кешпири энесинен анча айырмаланчу эмес. Өзүнүн меркит же моңгол экендигин анык билген энесинен айрылган соң жарык дүйнөдө жалгыз калгандай болду. Энесинин тирүү кезинде ошол иштин теги-жайын сурап билүүгө үлгүрө албады, билүүгө да умтулбады. Жанына баткан ошол иштин чын сырын биле турган адамдар али тирүү деген күндө да, алар о дүйнө кеткен энесиндей даана билбейт эмеспи.

Энесинин көзү өткөн соң, Чыңгызхан мурдакы кездекесине караганда тынч алып, көңүлү ордуна түшкөнсүдү. Анткени, өзүнүн теги-жайын тергөөчү киши бу дүйнөдөн биротоло кеткен эле. Чыңгызхан өзүн Бөртө Чоно менен Гуамарылдын урпагы деп санап, ошондой экенине толук ишенгени менен көзү тирүү турган энеси, ал оюна кандайдыр жолтоо болчудай сыяктанган.

Энесинин жоктугу, өзүн Бөртө Чононун урпагы эсептешине толук мүмкүндүк туудурганын Чыңгызхан түшүндү. Мурда, мындай абал бирде ишенимдүү, бирде ишенимсиз көрүнө берүүчү. Эми ал өзүн Бөртө Чононун накай тукумунун дешке акысы бар. Ари толук ишенимдүү, ошондой эле, жөнү ошондой деп да айта алат.

Ушундай ойдо жүргөн Чыңгызхандын алдына Алтан хандыгын алып, ата душманын жоюу деген күрдөөлдүү маселе коюлду.

Чыңгызхан аза күтүп жүргөндүктөн көктөм чагаанында оюн-зоок өткөрүлгөн жок. Анын ордуна ар кыл салаалардын акылман адамдары ордого чакыртылды. Чыңгызхан ишенимдүү деп билген ушул адамдардын-акылмандардын алдына чоң деген маселелерин коюп, алардын пикирин укту, кеңеш жасады. Ал өзүнүн оюн тышка чыгарбай, тигилердин кеңеш-пикирине кулак салып, жаңы курулган Моңгол мамлекетин кандай өнүктүрүү жөнүндөгү маселелерди талкууга алды.

Чыңгызхан он күн ичинде ондогон адамдардын ырайын билип чыкты. Бурчу, Мухулай, Зелме сыяктуу беделдүү башчылар менен вазирлердин, далай тайпа башчыларынын, күн-түнү менен машыгуу алып барып жаткан жаштардын, жадагалса, кой кайтарып талаада жүргөн кыздардын да эмнени эңсээрин угуп көрдү.

Угу жаңыдан сайылган Моңгол мамлекетинин кереге жаюучуларынын, аял-эркек дебей бардыгы эле байлыкка бөлөнүп, мамлекетти күчтүү кылып, тынч өмүр сүрүүнү эңсешет экен. Чыңгызхандын өз ою деле ушул. Акылчылардын бир кыйласы өздөрү ойлогондой жашоо үчүн, чегаралаш элдерди чаап, чабуулдан түшкөн олжолорду тең бөлүп алууну айтышты.

Кеңеш бергендер ичинен сардар Жебе менен аялы Куландын ою элден эрекче болуп чыкты. Бир кезде Чыңгызханды атып жаралаган баатыр сардар Чыңгызханга моңголдордун эч кимисинин оюна келбеген бир ишти билдирди:

— Моңголдор эми койдун артынан ээрчий бербестиги керек. Кой артынан ээрчий берсе, моңголдор тынч жашай албайт, — деди. Анын бул сөзүндө кудайды да таназарына албаган өңдүү бир ой жаткансыды.

— Ирегебизди бекемдеп, мал чарбачылыгыбызды өнүктүрүүдө моңгол бөксөсүнөн алда канча ыңгайлуу жерлер толуп жатат го. Жайдын күнү куйкалаган ысык, кыштын күнү каардуу аяз болуп турган бул жерлерден көчүп кетсек деле болмок. Ордоңузду Бурхан Халдун тоосунан беш эсе артык чүйгүндүү тоонун этегине, Онон дарыясынан да түнүк суусу бар дарыянын жээгине алып барып тигүү милдети сизге артылат го, падышам, — деди Кулан.

Куландын бул сөзү да эч бир моңголдун оозунан чыкпаган сөз эле. Чыңгызхан бул экөөнүн сөзү бир бирине окшобогону менен ойлорунун бир жерден чыгып жатканын сезди. Экөө тең моңголдор мекендеп бийлик куруп, баш курган бул жерде өрбүп-өнүккүдөй шарт жок деп эсептейт экен. Чыңгызхан удаа сүйлөгөн бул экөөнүн сөзү аяктаары менен:

— Моңголдор жакында ушундай кылууга тийиш, — деди.

Чыңгызхан: «Кой артынан ээрчибей эки жүз түмөн моңголду конуштандыра турган жай-жеткиликтүү казынасы бар Алтан хандыгы го. Жери көркөм, суусу түнүк жер изделсе да Алтан хандыгына барууга туура келет» деп ойлоду.

Биринчи айдын аягында ачылган Моңгол башчыларынын кеңешмесинде Чыңгызхан Жебе менен Куландын сөзүн өз сөзүнө айлантип айтты:

— Жасаган теңирим, моңголдор менен узак замандан бери жоолашып келе жаткан Алтан хандыгын талкалоо милдетин алдыга койгон. Ата-бабабыз Амбагай хан татарлардын колуна түшкөн соң Алтан хандыгына алып барылган. Алар анын мойнуна моюнтурук салып, терисин тирүүлөй сыйрып өлтүрүштү. Хабул хан, Хотоло хандар да Алтан хандыгынын кашкөйлүгүнөн каза болгон. Моңгол тарыхындагы мындай кандуу окуялар эсибизден чыкпастыгы керек. Быйыл жайды утурлап Алтан хандыгына чабуул жасайбыз. Моңгол аскерлеринин Алтан хандыгына деген жортуулуна бөгөт болгон элдин кайсынысын болбосун ойрондоп өтүү керек.

Алтан хандыгына баруучу жолдо таңгыттар (батыш Шиа) бар. Алтан хандыгы менен беттешүү үчүн алды менен таңгыт элин алууга туура келет. Таңгыт хандыгы мындан эки жыл мурда Чыңгызханга тартуу алып келип, эки эл ортосунда достук байланыш орнотулган болучу. Чыңгызхан азыркыга чейин сакталган бул достукту эске алса да, чын

чынына келгенде, ага ыраазы эместигин ойлоп, чабуул жасоого шылтоо табылабы, жокпу, ага карабай таңгыттарды бир күнү ойрондоп, Алтан хандыгын кулатуу жолундагы даярдыкка тоскоол болуучуларды түгөл жоюуга бекиген болучу.

Жаз айларынын башында мындай бир окуя жүз берди: Ертиш дарыясынын жээгиндеги он миң түтүндүн бийлөөчүсү, шайыр-шатман жүрүүчү баякы акылман абышка Хорчу Чыңгызхан берген милдетти аткарам деп, кыз тандап жүрүп карамагындагы бир тайпанын колуна түшүптүр. Чыңгызхан Хорчуну бошотуп алууга өткөн жылы согушта Жочиге кол кабыш кылган, ал жердин шартына канык, ойрот Хутугу бекени жиберди. Аз күндөн кийин Хутугу бекенин өзү да туткундалыптыр, деген кабар угулду.

Чыңгызхан Хорчу менен Хутугу бекени бошотуп келүүгө бир нече жоокер менен Борохолду жиберди. Борохол аттанарда ишти курал иштетпей, жол-жобо, каада-салт боюнча бүтүрүүнү кайра-кайра табыштап жатып, анын бул милдетти аткараарына толук ишенди. Чыңгызхан жүргүн уруусунан чыккан Сешебеке Дайшыгу өңдүү чыккынчыларды тазалаган кезде, Хорчу аксакал таап келген жети-сегиз жаштагы бул бала азыр жыйырма жаштардагы азамат болгон.

Хорчу аксакал Борохолдун камкорчусу болгону үчүн, чалды куткаруу милдетин атайын ага тапшырса да, бул иш ал экөөнүн арасындагы байланыш жагынан каралбастан, ушул милдет Борохолго ылайыктуу деп эсептелди. Анткени, жумурай журтту жалт караткан сулуулардай келбетүү Борохол, кишилер арасындагы мамилеге өтө чебер, өзүнө каршы адамдарды чочутуп да, ачуулантып да отурбай эле моюта салаар жөндөмү бар жигит эле.

Чыңгызхан энеси багып чоңойткон төрт баланын ичинен ушул Борохолго өзгөчө назар салып, анын болочогуна кадыресе көңүл бөлө жүргөн. «Келечекте улуу элдерге элчи жиберүүгө туура келсе, ал милдетти ушул жигит көңүлдөкүдөй аткараар эле» деп ойлочу. Ошентип, Чыңгызхан Борохолду Ертиш боюна капысынан жиберди. Моңгол ордосунан аттанганынан бери бир ай өткөн соң Борохолдун сөөгү келди. Чегара чатагынын айынан орду толгус ишенимдүү кишисинен айрылган Чыңгызхан катуу кайгырды.

— Алжыган экенмин! Борохолду элчиликке жибербей эле ордодон чыгарбасам болмок! — деди Чыңгызхан өкүнүп, андан ары өңү өрттөй кызара тартып, Ертиш боюнун сербейген чөбүн, карандаган жыгачын түгөл өрттөгүн, Торбодошкин! Жоокериңди ал да аттан! — деп кыйкырып жиберди.

Торбодошкин душманга ырайымсыздыгы менен атагы чыккан сардар болучу. Ал барган жердин чөбү, жыгач-ташы да аман калуучу эмес. Бурчу менен Мухулай Торбодошкинди ички кагылышууларга жиберүүнү ылайык көргөн жок. Бирок Чыңгызхан өз оюнан кайтпай койду.

Жээрде чачтуу, кодоо бойлуу, куба жүлүн Торбодошкин бир айдан кийин Хорчу аксакал менен Хутугу бекени аман-эсен ээрчитип келди. Аскерлери балта-чот, өгөө сыяктуу таң каларлык аспаптар менен жабдынып алышыптыр.

— Адамдарын койдой жуушатып, жыгач-ташын түгөл өрттөп кайттым! — деп маалымат берди Торбодошкин.

Ошентип, ал Чыңгызхандын буйругун жаза кетирбей аткарып келди.

Жай айларынын баш ченинде Чыңгызхан мурдакы планы боюнча калың колун согушка аттандырды. Бу сапар Моңгол мамлекети менен Алтан хандыгынын ортосундагы таңгыт элин чапмакчы болгон. Аны багындырмайынча Алтан хандыгын багындыруу мүмкүн эмес эле. Бул элге тийбей өткөндө, Улуу Сепилден жана Инген тоосунун каардуу ашууларынан өтүүгө туура келет. Калың колдун мындан өтүшү кыйын. Алтан хандыгына бара турган жол таңгыттарды багынтып, Улуу Сепилден өткөн соң гана ачылмак.

Таңгыт элин тепчий өтүү айтарга оңой болгону менен, учу-кыйырсыз кумдуу чөлдөн өтүү үчүн моңгол жоокерлеринин ондогон күн жол жүрүүсүнө туура келет. Жүз миңдей аскер ээрчиткен Чыңгызхан бешинчи айдын аягында кумдуу чөлдү туурасынан кесип өтүп, таңгыт төрөсү Ли Анчуандын баласы кол башчылык кылган таңгыт аскерлери менен кармашып калды. Моңгол аскерлеринин башка улуттар менен туңгуч ирет салгылашуусу ушул болучу.

Моңгол аскерлери басмырт орунда түрдү. Таңгыттын төө минген жана атчан аскерлери а дегенде эле моңгол аскерлеринин курчоосунда калып, кайра баш көтөргүс сокку жеди.

Моңгол кошууну тымтыракайы чыга качкан жоону куубай, Жуңшифуга төтө тартты. Чыңгызхан жол үстүндө аскерлерин үчкө бөлүп кол башчылык милдетине Жебе, Мухулай, Хубулайларды бекитти. Моңгол көк жалдары Жуңшифуну түндүк, түштүк жана батыш жактарынан заматта эле курчап алды.

Чыңгызхан менен анын жоокерлери калаанын батыш жагынан ийрелеңдеп аккан саргыч түстүү Хуаңхы (Хатун) дарыясын жана тоо башына дейре созула салынган Улуу Сепилди туңгуч ирет көрүштү. Калааны жарым жылдай курчап жатып, Хуаңхы дарыясынын тосмосу бузулганда Чыңгызхан таңгыт ханы менен бүтүм жасап, тартуу алып баруу убактысын белгилеп, кызын аялдыкка алып, кошуунун артына чегиндирди.

Таңгыт элине каршы алып барган бу сапаркы жортуулунда Чыңгызхан ойлоп көрбөгөн мол байлыкка ээ болду. Таңгыт элинин батышына конуштанган уйгурлар моңголдордун айбатынан чочулап, багынаарын билдирип элчи жибершти.

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ

Чыңгызхан жыл аяктаганда моңгол бөксөсүнө кайтып келди. Моңгол жоокерлерин өзгө улут, элдер менен болгон салгылашуусунан алган билими боюнча машыктыра баштады. Ал согуш ыкмаларына өзгөртүү киргизип, кошуундун бардыгын атчан аскерге, кыска найзасын узун найзага өзгөрттү. Жаадан башка таш ыргытаар жабдык, куралдарды жаңыдан жасатты. Согуштук машыгуу күндөн күнгө карбалас жүргүзүлүп, машыгуу алып барылбаган күндөрү эркектер менен кары-картаңдар, бала-чака, оору-сыркоолор терек жалбырагына оролгон соот, тегерек калкан, ийри жаа, ышкырма жебе сыяктуу курал-жарактарды жасашты. Аялдар, асыресе, келиндер мал багуу, кийим-кече тигүү, өрмөк согуу жумуштары менен алпурушту. Түн ичинде моңгол бөксөсүндөгү сай-салаанын бардыгында тең чырак өчпөй, колдоруна шамала кармаган атчандар таң атканча чабендестик өнөргө машыгып жатышты.

Бардык өрөөндөргө кан жолдор жасалып, мерчемдүү жерлерге бекеттер курулду. Бул бекеттерге жоокерлер тургузулду. Кабар бекеттен бекетке уланып, Чыңгызханга ылдам жете турган болду. Ошентип, Чыңгызхандын жарлыктары да чексиз кыркалардын булуң-бурчтарына чамынып аккан кыяндай жайылып жатты.

Чыңгызхан мыйзам-тартипти күчөтүп, жаңы эрежелерди орнотту. Уурдалган нерселер ээсине үч эселеп кайтарылды. Асыресе, төө уурдагандардын төөсүн кайра бергизип, катуу жазалады. Уруш-чатак чыгаргандарды, ичкиликке берилгендерди жана башка ушул сыяктууларды жазалоо жөнүндө да катаң тартип орнотту. Бул белгилемелер жоокерлер согушка аттанганда, айылда коргоосуз калуучу катын-балдардын камы үчүн жасалган эле.

Чыңгызхан 1210-жылды Алтан хандыгына жасала турган чабуулдун даярдыгы менен өткөрдү. Бирок, Алтан хандыгына кайсы айдын кайсы күнү аттана тургандыгын белгилеген жок. Ирегелүү Алтан хандыгынын ал жайын, аскери күчүн, экономикалык абалын жетик билүү кыйынга турду. Чыңгызхан кээде ушул даярдыгым менен эле жортуулга аттансам күчүм жетет го деп болжосо, кээде дагы бир нече жыл даярданып, анан кол салбасам алым жетпей калаар бекен, деп да толгонду.

Ошол жылы жайында Алтан хандыгынан элчи келди. Элчинин келе жаткан кабары алар чегарадан өтөр-өтпөй эле ондогон бекеттер аркылуу Чыңгызхандын кулагына жетип үлгүрдү. Чыңгызхан аларды бир нече күң күттү.

Элчи Алтан хандыгынын падышасы Жаң Зундун каза болгонун, ордуна баласы Юн Чи такка отурганын кабарлап, көптөн бери токтоп калган карым-катышты калыбына келтирүү жөнүндө сунушун айтты.

Чыңгызхан элчилерге а дегенде эле суук ырай билдирип, карамагындагы элдердин элчилерин кабылдагандай ыңгай көрсөттү. Ирегелүү элдин падышалык тагына нары билимдүү, нары акылдуу адамдар отурбай, болумсуз бир Юң Чи отурганын мурда уккан. Ал «мамиле орнотуунун кереги жок» — деди да ордунан туруп кетти. Элчилер элине кайтуунун камына киришти.

Жаң Зундун өлгөндүгү жөнүндөгү кабарды Чыңгызхан мындан бир жыл мурда укса да, чын-төгүнүнө жете албай жүргөн. Мына эми элчилердин сөзүнөн анын өлгөндүгүнүн ырас экенин анык билди. Ошол эле түнү Алтан хандыгына аскер чыгараар убактысын бекитип, эки күн өткөн соң бул оюн белдүү кишилеринин кыйласына кабар кылды. Согушка аттанаар убакыт 1211-жылдын март айына токтоду. Буган али да жарым жылдай убакыт бар эле.

Согушка аттанаар убакыт белгиленген соң, Чыңгызхандын ордосунда согуш тууралуу күнүгө кеңеш өткөрүлүп жатты. Алтан хандыгына баруучу жол жөнүндө талкуу болгондо Бурчу, Зелме, Хасар, Мухулай, Жебе, Субатай сыяктуу сардарлар арасында

кызуу талаш-тартыш жүз берди. Батыш багытындагы жол таңгыттарды басып өтөт. Таңгыт эли Чыңгызханга алык-салык төлөөчү эл болгону үчүн тоскоолу жок өңдүү. Бекеттери да жакын, жолу шыдыр. Ал эми, чыгыш багытындагы жол катар-катар тоо, жалама жар таштардан өтөт. Андан ары өткөндө Улуу Сепилди бузуп жол салууга туура келет. Жоо көзүнүн жаздымындагы жерлерден өтүп, Улуу Сепилди бойлой басып, эчен жеринен жол ачуу зарылдыгы туулат. Батыш багытындагы жол менен жүргөндө таңгыт элинин алды жагындакы ичке жол менен өтүп кетүүгө болор эле.

Чыңгызхан сардарларынын сөзүн угуп отуруп чыгыш багытындагы жол менен жүрүүгө моюду. Эми моңгол жоокерлери сонун-сорпо жомоктордо айтылгандай, ай жарыгында тоолордон ашып түшүүчү көк жалдарча, Улуу Сепилден аттап өтүп Алтан хандыгын тоо көчкүдөй бир эле басып калмакчы. Чыңгызхандын узак жылдардан берки ою ушул болучу. Мындай бекимге негиз толук болгону менен, бүткүл ааламды бийлөө кыялы бармактайынан эле көкөйүнө уюган Чыңгызхан, эми бүгүн муну моңголдордун эсине салып жатат.

Эски жыл өтүп, 1211-жыл жаңырганда моңгол бөксөсүнүн жер-жеринен жоокерлер аттана баштады. Булар чогула келе, дүбүртү жер солкулдаткан зор кошуунга айланып, Чыңгызхандын ордосуна, Онон, Керүлен дарыяларынын жогорку агымдарын көздөй агылып жатышты.

Март айынын башында Чыңгызхан Алтан хандыгына каршы жортуулга аттанаары жөнүндө моңголдун бардык черүүлөрүнө буйрук түшүрдү. Ошондон кийин эле аскери түзүмгө катышы бар чечимдер токтоосуз чыгарылып, ордо айланасында аскер, төө, ат унаа, согуш арабалары жыбырап, кой короолору менен жуушап калды.

Моңгол черүүлөрү Мухулай, Субатай, Жебелердин башчылыгында үч чоң топко, Хасар башчылыгында сол канатка, Чыңгызхандын Жочи, Чагатай, Үгүтөй — үч уулунун кол башчылыгында оң канатка, Чыңгызхандын өзү менен кичүү уулу Толунун кол башчылыгындагы уютку топко бөлүндү. Эл-журтту коргоо милдети Токчур башчылыгындагы эки миң аскерге тапшырылды.

Жортуулга чыгаардан үч күн мурда Чыңгызхан Бурхан Халдун тоосуна чыгып, кудайдын жеңишке медеткер болуусун тиледи. Ал курун мойнуна салып, кийиминин топчуларын чечип, тилек тактасынын алдына тизелей отуруп чачкы чачып:

— О, жараткан эгем, ата-бабамды өлтүргөн Алтан хандыгынан кек алуу үчүн өзүм баш болуп согушка аттанганы жатам. Бүткүл моңгол коомунун да тилеги ушул. Муну жөн көрсөңүз медет бериңиз. Бүткүл ааламдын тирүү теңиринен демөөр тилеймин! — деди.

Согушка аттанаар түнү Чыңгызхан балдары Жочи, Чагатай, Үгүтөй, Толуларды, алардын энеси Бөртөнү чакырып, соңку ирет бирге отуруп кечки тамак ичишти. Бул кезде Чыңгызхан кырк тогузда, Жочи жыйырма беште, Үгүтөй жыйырма үчтө, Толу он тогузда болучу.

— Э, Бөртө! Жүрөгүңдү как жарып чыккан төрт уулуң бирден топтун кол башчысы болуп Алтан хандыгына аттанганы турат. Бүгүнкү атказуу тою экөөбүзгө орток болсун. Эртең ар кимибиз өз алдыбызча иш алып барабыз. Бу сапаркы жоонун чеби мурдакы ар кандай жоонукунан кең, — деди Чыңгызхан.

— Балдарымдын жортуулга аттануусуна кайгырып нетейин? Мен сага татарлар менен дайчыгуттарды соолткудай көк жалдарды тууп берейин деп тийген элем. Төрөгөндөрүм ушулар. Балдарыбыз эр жетип азамат болгондо, ушулар курутууга тийиштүү жоону өзүң курутуп, буларга эмгек сиңиргидей шарт калтырбадың, эми булар байлап койсоң да турбайт. Улуу Сепилден өтүп Алтан хандыгын талкалоо милдетин ушул балдарына жүктөгөнүң жөн го, — деп жооп берди Бөртө.

Чыңгызхандан бир жаш улуу Бөртөнүн чачы жаш кезиндеги саргыч түсүнөн өзгөрүп, буурул тартып кеткен.

Дасторкон түн жарымына чейин жыйылбай, Чыңгызхан менен балдары бул үйдөн түн ортосу оогондон кийин гана кайтышты. Чыңгызхан эшикке чыгары менен эле балдарынан бөлүнүп ордосуна келип, Бурчу менен таң атканча кеңешти. Тийиштүү иштер жөнүндө акылдашып болгон соң, экөө бир-бирине карашып узак отуруп калышты. Бурчу Чыңгызхандын үч уулунун кол башчылыгындагы оң канатка бөлүнгөн. Бармактайынан азап-тозокту бирге тарткан ушу сардары менен эми качан дидарлашары Чыңгызханга белгисиз эле.

Чыңгызхан Бурчунун жанынан сыртка чыкканда таң атып калган. Ал Куландын үйүн көздөй бет алды. Таң заарындагы аба суук эле. Ордонун бир үйүндө туруучу Кулан үч жашар уулу Күлгүндү кучактап, кийимчен жатыптыр.

Чыңгызхан үйгө жакындай бергенде аяк табышынан ойгонуп, анын үйгө киргенин билген соң төшөгүнөн туруп, ага үнсүз карап отурду. Чыңгызхан да анын тостойгон көздөрүнүн өзүнө тикирее карап турганын туйду. Карбалас согуш даярдыгы себебинен кийинки күндөрү Чыңгызхан Кулан менен учураша элек болучу.

Чыңгызхан өзүнөн сөз күтүп отурган Куланга көңүл бурбай төшөктө уктап жаткан баласынын бетине үңүлдү.

Бала Куландын өзүнө куюп койгондой окшош, анын бети, көзү, мурду, ээрди энесинен эч айырмасы жок эле.

Баласынын жанында турган Чыңгызхан эми кулпунуп турган жаш колуктусу Куланга көз салды. Экөө тең бир-бирине лам-мим дешкен жок. Тым-тырс тура берүүдөн тажаган Кулан:

— Алдаяр таксыр, кандай сөзүңүз бар болду экен— деп мурда сөз салды.

— Эмнелерди билгиң келет, Кулан? — деп Чыңгызхан суроо менен кайрылды.

— Менин бир гана ишти билгим келет, башка иштерди өзүңүз деле айткыңыз келбей турат го дейм, падышам.

— Андай эмес, карбалас жумуштан колум бошободу.

— Алтан хандыгына кайсы күнү аттанаарыңызды мага айтпадыңыз. Бирок, мен баарын угуп турам. Ал кабарды эми өз оозуңуз менен айтууңуз керек эле. Ошол сөздөрдү уккум келгенине мына туп туура бир ай болду, — деди Кулан томсоруп.

Куландын эмне жөнүндө сурары Чыңгызханга белгилүү эле. Согушка аттануу чечими бекилбегендиктен Куланга ал жөнүндө эч нерсе айткан эмес. Ал ушул жолу өзүнүн бирге барыш-барбастыгын сурамак. Али эмчектен чыкпаган үч жашар Күлгүндүн камын ойлогондо, Куландын эл ичинде калганы түзүк өңдүү.

Бирок, бул Куландын көңүлүнө кетерин билген Чыңгызхан, балаң экөөң эл ичинде калгыла, деп ачык айтууга даай албады. Элдин ой-санаасын түшүнгөнү менен, аялы Куландын эмнелерди ойлоп жүргөнүн биле бербейт. Айтор, анын көөнү тоонун көк кашка булагындай мөлтүрөп тура берчү.

Чыңгызхан өзүнө тешиле карап турган Куланга бирдеме айтпаса болбосун сезип:

— Кулан, мени менен бирге барасың, — деди. Бул сөзү өзүнүн мурдакы оюна кайчы келерин ойлогондо Чыңгызхан чочуп да калды.

— Падышам, ушул сөздү айтпаган болсоңуз мен өлүп алат элем, жанымды куткарып калбадыңызбы, — деди Кулан Чыңгызханга жылуу ырай билдирип, анан:

— Күлгүндү кантсек болор экен? — деп сурады. Чыңгызхан анын көөнүн кыялбай:

— Күлгүн да Улуу Сепилден мени менен бирге өтсүн, — деди.

Чыңгызхан бул сөздү Күлгүндү бирге алып кетүү бекимине келген соң айтты. Үч жашка эми гана толгону менен Күлгүн да моңгол көк жалдарынын бири эмеспи. Ал Чыңгызхандын Алтан хандыгын талкалоо жолундагы чабуулуна үлүш кошо албаса да, кийинчерээк ат жалын тартып минген соң, Бөртө Чононун урпагы иретинде эмгек сиңирүүсүндө шек болмок эмес!

Чыңгызхандын сөзү бүтөрү менен Кулан алга жүткүнүп, чын ниетинен колун сунду. Ошол кезде Чыңгызхан байсалдуу кебете менен:

— Күлгүндү эмне үчүн согушка алып барарыбыздын маанисин билесиңби? — деп сурады.

— Билем, — деп Кулан дароо жооп берди.

— Билсең айтчы, кана?

— Кутманым, менин оюмду чын эле түшүнбөй турасызбы? Бөртөдөн туулган балдар четинен аскер болуп согушка аттанганы жатканда, менден туулган Күлгүндүн да алар менен тагдырлаш болушу керек го. Үч жаштагы бала согушка аттанбасын деген жосун да жок падышам, бул сунушум орундалып турган соң, башка тилек айтып эмне кылам? Кокустан Күлгүн согуш үстүндө жазатайып бирдеме болсо же жат улут адамдарынын колуна түшүп кетсе, ал да тагдырдын буйругу. Андай окуядан коркпойм. Күлгүндү хандын чыккынчысы болсун деп тууган эмесмин. Көзгө илинбес жан болсо да кошуунду ээрчисин. Өзүнө жол төшөй берсин дегеним го.

Куландын ушундай сөздөрүнөн улам жылуу мээримге бөлөнгөн Чыңгызхан аялынын көздөрү оттой жанып турганын байкап, ага өзгөчө ыкылас билдирди. Чыңгызхан да Күлгүндүн маанилүү өмүр сүрүшүн тилейт. Бул бийлик башындагы Моңгол ханынын камкордугу болбостон, балким, мээримдүү атанын өз баласына деген бултаргыс камкордугу эле. От жүрөк баатырлар тар жол, тайгак кечүүлөрдө чыңалат. Моңголдун көк жалдары Чыңгызхан менен Зелме баштарынан өткөргөн шумдуктуу кезеңдерди кечире жүрүп жетилүүсү тийиш.

Ошол күнү, калгандары эртеси болуп Чыңгызхандын калың колу уч-кыйырсyz талаадан жортуулга аттанды. Жебе баштаган топ эң алдында, Мухулай баштаган топ анын артынан кетти.

Чыңгызхандын чоң уулу Жочи Чагатай менен Үгүтөй баштаган оң канат топ аттанганда күн батып, көз байланып калган эле. Андан кийин, Хасар баштаган сол канат топ айылдан чубай чыгып, а дегиче, караңгы түн кучагына кирип кетишти. Чыңгызхандын өзү менен кичи уулу Толу баштаган колдун соңку топ жолго чыкканда түн жарымы болгон. Чыңгызхан топураган калың колдун ортосунда, ай шооласын жамына бара жатты.

Ошентип, моңголдун эки жүз миң кишилик кошууну Алтан хандыгына сол жаккы жол менен жортуулга чыкты. Бир нече күн ичинде чөл талааны басып өтүп нечен-нечен тоодон ашты. Таңгыт элинин борбору Жуңшифуну курчоого алган кезде бир жак башы көрүнүп турган, ичине киргендер оңойлук менен кутула албай турган Улуу Сепил, алды жактан кол булгап чакыра баштагансыды.

Чыңгызхан арт жактагы жоокерлерине улам-улам бурулуп, алардын абалынан кабар алып келе жатты. Найзалары ай нуруна чагылышып жаркылдаган калың кол кең өрөөндү каптай аккан дарыядай жер кайыштыра бара жатты. Чубай тарткан кошуундун жанында, эки ат чегилген арабада Кулан менен Күлгүн келатты.

Чыңгызхан Алтан хандыгына чабуул жасоо үчүн өзгөчө аскери кошуун түзүп: ондуктар, жүздүктөр, миңдиктер жана түмөндүктөрдү уюштуруп, бардыгына арноолуу башчылар бекитти. Түмөндүктөргө согушта чыңалган кол башчыларды дайындады. Чыңгызхандын жарлыгы бул кол башчыларга вазирлер аркылуу дал убагында жеткирилип, анан ушул кол башчылар аркылуу бүткүл кошуунга жик-жиги менен кабардар кылынып турулду.

Алтан хандыгына жорук тарткан Чыңгызхандын калың колу Бурхан Халдун тоосунун этегиндеги ордодон аттанып, түштүк жакты багыт ала жүрүп, Керүлен дарыясын жээктей жылжыды. Бешинчи күн дегенде түндүк жакка бурула аккан ошол дарыянын боюнан көшүлүп жаткан кең чөлдү көздөй бурулду.

Керүлен дарыясынан кыйгачтап, учу-кыйырсыз чөлдүн четине илингенде Чыңгызханга бир ой түшө калды. Мындан эки жыл мурда Таңгыт элине чабуул жасаган кезде да ушул Керүлен өзөнүнөн аттанып, кумдуу чөлдү туура кесип өткөн болучу. Бирок, бу сапаркы жагдай башкача өңдөнөт. Чөлдөн чыга бергенинде алдынан таңгыттар эмес, Алтан хандыгынын черүүсү кабылышы мүмкүн. Алтан хандыгынын жери Моңгол жеринен алда канча кең, согуштук күч зор, бекем салынган шаарлары көп, турмуш жайы жакшы, маданияттуу эл. Ал жакта болгону жаткан согуштун эмне менен аяктарына көз жетпейт. Жеңип чыккыдай күчү, кем-карчсыз даярдыгы болгон менен жеңишке жетүү ишеними олку-солку өңдөнөт.

Бала кезинен угуп келе жаткан Хуаңхы дарыясын Чыңгызхан эки жылдын алдында таңгыт элинин борбору Жуңшифуга келгенде бир сапар көргөн. Ошондо анын көзүнө эбегейсиз чоң ажыдаардын куйругунун учу сыяктанып көрүнгөн. Хуаңхы дарыясынын сырын моңгол аскерлеринин эч кимиси билбейт. Түндүктөгү көчмөн улуттардын чабуулунан коргонуу үчүн тээ илгери салынган, кыш жана таш менен каланган, адам жакындаганда ок жааган Улуу Сепилдин батыш жаккы учу ушул болучу. Хуаңхы дарыясы менен Улуу Сепилдин курчоосунда жаткан жерде кандай керемет бар экендиги буларга белгисиз.

Чыңгызхандын көз алдына бала кезинде атасы Ясукей айткан бороктоп кайнап турган чоюн казан элестеди. Тээ байыркы замандан бери ушул казанда түркүн-түстүү нерселер кайнатылып келе жатса керек. Астындагы оту өчпөгөн ушул казан, кишилердин өнөрү менен оюн, мыкаачылыгы менен жырткычтыгын, док-дооматын, бейпилдик менен ыр-бийлерин, көркөм өнөр менен ордо эрежелеринин, селсаяктар менен шарап соодасын, театр ханараларды, тобу менен өлтүрүлүүчү адамдарды, байбатчалар менен өлүм-житимди бир өзүнө батырып, көбүктөнө буркулдап турчудай сыяктанат. Мойнуна моюнтурук салынып, териси тирүүлөй сыйрылган Амбагай хан жана Алтан хандыгы черүүлөрүнүн колуна түшкөн ондогон, жүздөгөн бейкүнөө моңголдор ошол казанда кайнатылган өңдөндү.

Чыңгызхан Керүлен өзөнүнөн кең талаага бурулганда ушул дарыянын боюн кайра көрө алыш же көрө албастыгын биле албады. Чыңгызхан эле эмес, анын артынан ээрчиген эки жүз миң аскер да буга көз жеткизе алган жок. Ал эртеси таң заарда ордунан туруп, дөбөгө чыгып, эртең мененки күн нуруна чагылыша жылжыган Керүлен дарыясына соңку жолу көз чаптырды да токтоосуз жөнөөгө буйрук берди. Март айы ортолоп калганына карабастан, жаз белгиси билинбейт, кара суук сөөктөн өтөт. Ордодон аттангандакы салтты кармашып, Жебенин колу алды менен козголду. Субатай менен Мухулайдын карааны ошого чамалаш келген колу анын артынан жөнөдү. Аскерлердин колундагы шамалалар анда-санда жарк дей түшөт. Азыркы кошуундун ирети ордодон чыккандакыга караганда өзгөчөрөөк эле. Ушул жерге келгиче кой-эчки, төө, жылкы сыяктуу малдар аттуу аскерлердин арасы менен айдалып, кошуун аларга аралаша чачылып кеткенсийт. Аскерлер төөнүн эти, сары май сыяктуу азык-түлүк жана курал-жарактарын алып жүрүүгө милдеттүү. Булар кумдуу чөлдөн өткөн соң, койлорун союп азык кылышты. Согушка керектүү аттар аскер башы сайын эки-үчтөн туура келет. Алыстан караганда, чөлдө чубап бара жаткан малдын өзү эле катар тизилген кербен сыяктанып көрүндү.

Аскерлер баштарына тери туулга, денесине тери кийим кийип, узун найза кармашып, кылыч асынышып, канжыгаларына саадак байланышкан. Ошол күндөн баштап, Чыңгызхан үстүнө үй тигилген чоң арабага олтурду. Он нече ат чегилген төрт дөңгөлөктүү бул арабаны тандалган атчандар, оң жана сол жагында тизиле коргоп бара жатты. Арабанын туш-тушунда бүржүгүн уруусунун желектери самсаалата асылган.

Калың кол он чакты күн шыдыр жүрүп, кумдуу чөлдөн өтүп, бийиктикке таянды. Ошентип булар, аркайган Инген тоосунун бир жак четинен кире баштады. Тоолуу

өңүргө жеткен соң жоокерлер мурда угулбаган, Датунфу деген шаардын атын ооздоруна алышты. Андан мурда, борбор — Бээжин деген сөздү ооздорунан түшүрбөй, ошол шаарды бет алып баратабыз, деп ойлошкон болсо, эми Бээжин дебей Датунфу деген шаар жөнүндө гана сөз кылып калышты. Айтор, аскерлер үчүн Бээжини да, Датунфусу да окшош эле бир багыт саналды. Экөө тең жат элдин бейтааныш шаарлары, бирок алардын кайсыл жакта экендиги белгисиз болучу.

Чыңгызхандын калың колу жети жүз чакырым жол басып, Улуу Сепилдин түштүк жагындагы оңгут тайпасынын жерине илинди. Оңгут тайпасы тээ мурунтан эле моңгол бөксөсүндөгү көчмөн тайпалардын бири эсептелсе да, Алтан хандыгы менен коңшу тургандыктан, ошонун карамагында болучу. Бирок, Чыңгызхан аны өз алдынча тайпа деп эсептеди. Кулак угуп, көз көрбөгөн калың аскер айыл-апасын, тегерегин жайпап келе жатканын көрүп, оңгуттар алапайын таппай калтаарышты. Оңгут тайпасынын башчысы Чыңгызханга багынуу жөнүндө ант берди жана Алтан хандыгына өзү баштап бармай болду.

Ушул жерге чейин тобун жазбай келген моңгол жоокерлери, эми ар кайсы топ өз алдыларына бөлүнүп, белгиленген жерлерин көздөй жол тартты. Жебе, Субатай, Мухулай башчылык кылган жоокерлер, Чыңгызхандын Жочи, Чагатай Үгүтөй сыяктуу уулдары колбашчылык кылган жоокерлер, Бурчу көмөкчү болуп келе жаткан оң канат кошүүн, Хасар кол башчылык кылган, Зелме катышкан сол канат кошүүндар араларынан үч-төрт күндөн калтырып, оңгут тайпасынан аттанышты. Чыңгызхандын өзү жана кичүү уулу Толу кол башчылыгындагы негизги кошүүн оңгут тайпасында өргүп калышты.

Согуш Улуу Сепилдин түндүк тарабында башталды. Туш-тушта болуп жаткан согуш кабарлары Чыңгызхан турган жерге атчан чабармандар аркылуу күнүнкүсү күнү жеткизилип турду. Чыңгызхан Алтан хандыгынын Улуу Сепилдин түндүк жагындагы созулуп жаткан жерлерин басып алуу жөнүндө бардык жоокерлерине буйрук берип, Алтан хандыгынын ордосуна өзү басып кирүүгө бел байлады.

Алтан хандыгынын калың черүүсү борборунан Санши провинциясынан аттанды, деген кабар Чыңгызхандын штабына июнь айынын орто ченинде жетти. Чыңгызхан Алтан хандыгынын негизги күчтөрүн обочороок чыгарып алып согуу планынын иш жүзүнө аша турган кезеги эми келгенин туйду.

Ал Жебеге дароо киши жиберип, кол астындагы кошүүнү менен жортуулга аттануусуна буйрук берди. Кошуун эртең аттанат деген түнү Куланды ордосуна чакыртып алып, согуш аяктаганча ушул жерде турууга кандай карай турганын сурады.

— Падышам, Улуу Сепилден өзүңүз гана өтүп, Күлгүн экөөбүздү ушул жерге таштап кетүү оюңуз барбы, кандай? Эгер ушундай оюңуз болсо, бизди Керүлен боюна эле таштап кетсеңиз болмок, — деди Кулан.

Чыңгызхан:

— Эмесе, алоолонгон согуш өртүн мени менен бирге кечесиң. Эртенден баштап Күлгүн экөөңө үч аскер кошуп беремин. Башыңарга ажал кездешүүсү да мүмкүн, өзүңөрдү өзүңөр коргоону билишиңер керек, — деп баятан өзү чакыртып алган үч аскерди жаңсады. Үч аскердин бири жашы улгайган киши, экөө жаш жигиттерден эле. Үч жаштагы Күлгүндү алиги жашы улгайган киши тери айырмач менен алып жүрмөй болду.

Калың кошүүн таң заарда оңгут айылынан аттанып, түштүк жактагы тоону бетке ала жөнөдү. Үстүнө тери соот кийип, ак боз атка минген, коштоп ат жетелеген Кулан тандалган аскерлердин ичинде келе жатты.

Эртеси калың кол Улуу Сепилге жарым күн калды деген жерге келип түнөдү. Аркайган тоолордун сай-салаалары жоокерлерге толуп чыкты. Саал тыным алган

жоокерлер түн ортосунда чабуулга аттанып, согуш башталды. Улуу сепилди калканч кылган Алтан хандыгынын аскерлери алды менен ок жаадырып кирди.

Сепилдеги аскерлер чабуулдагы моңгол аскерлеринин жарымына да жетпегени менен бекем сепилди пааналап, чабуулчуларды жолотор эмес. Чыңгызхан аскерлерин сепилдин түбүнө катар тургузуп, кай-жеринен болсо да бузуп кирүүнү буюрду. Сай-салаадан чабуул үндөрү көтөрүлдү. Бирок, баары бир чабуулчулар катуу каршылыкка учурап илгерилей албады.

Согуш күндөн түнгө созулду. Чоң баш Чимбенин кол астындагы кошуун аскеринин тең жарымынан айрылган болсо да, сепилдин бир бурчун бузуп кирип, Улуу сепилге биринчи болуп моңгол асабасын кадады. Ошондон кийин эле, согуш Улуу Сепил тегерегиндеги сай-салаалар менен бекиништерде жүрүп жатты. Моңгол аскерлери Улуу Сепилдин бир нече жерин бузуп өтүшкөн эле.

Сепил тегерегиндеги бекиништерде баш аламан согуш жүрүп жатты. Мындан жарым чакырым алыс түштүк-батыш жактагы сепилден чоңураак ооз ачылган кезде атылган октун доошу, кыйкырык-сүрөөн, кулаган таштын күрсүлдөгөн үнү бир-бирине кошулуп, алаамат боло түштү.

Түн жарымы маалында моңгол аскерлери тиги ачылган ооздон сепилдин ичин көздөй чү коюшту. Улуу Сепилде көтөрүлгөн кара бороон ай жарыгын тозуп чаңы ызгыды. Чыңгызхан Улуу Сепилге атчан чыгып, сепил ичине кирип жаткан калың колго көз чаптырды. Сепилдин өзү турган түндүк жак чети ай шооласында бүдөмүк көрүнүп турду. Жалама зоокалуу бийик тоолорго жондото салынган Улуу Сепил асман менен жалгашып турган сыяктанат. Сепилдин батышты карай эңкейиштеген бөлүгү отуз метрдей жеринен чорт үзүлүп, эки кырандын ар жагындагы чокудан бой көрсөтөт. Кароол туруучу жерлер Чыңгызхан турган жерден көрүнбөгөнү менен, аркы беттен бака жуткан жыландын кардындай бултуюп көзгө ташталат. Кечеки түндөн берки кандуу согуштун майданы ушул чөйрө болду.

Чыңгызхан тыбырчылап ойноп турган атынын мойнун кайра-кайра таптап коет, аты ошондо да тынчыр эмес. Улуу Сепилдин ички бети жантайма кылып жасалган экен. Күтө-күтө зарыккан кол, сепилден кара жерди дүңгүрөткөн эпкин менен өтүп жатты. Тегеректеги тоолорду чүмкөй өскөн дарак жыгачтар ызы-чуунун эпкинине майышып турду. Жыгачтардын араларынан чаап өтүп жаткан аскерлер көзгө айкын көрүнөт.

Моңгол аскерлери ай жарыгын жамына Улуу Сепилден аша турган ушул күндү Чыңгызхан көптөн бери күтпөдү беле. Анын тилеги эми орундалып жатат. Ал Улуу Сепилден өтүүнү, көк жашаң жамынган жөнөкөй ашуудан ашып өтүүдөн айырмаланбас, деп ойлогон. Бирок, азыр андай болмок түгүл, кандайдыр бир алаамат чыгып, аскерлер аны менен аралаш учуп өтүп жаткансыды. Улуу Сепилди коргоп турган куралдуу күч, сепилден өтөр кезде боло турган кыйынчылыктар, сепилдин нечен жерин талкалабаса болбой тургандыгы, сүттөй жарык айлуу түндө гана андан өтүүгө боло тургандыгы — мына ушулардын бардыгы Чыңгызхандын ойлогонундай болуп чыкты. Ал тек кана асман-зымынды аңтара салчудай алаамат чыгаарын болжогон эмес. Ушундай ызы-чуу алааматты ал бул чөлкөмдүн касиетине жоруду. Көчмөн эл менен эгинчилик кылган өзгө улуттарды жүздөгөн жылдар бою бөлүп турган ушул таш дубал, көк жээктен соккон катуу бороондон тынчтык таппачу өңдөнөт.

Чыңгызхан таң атканга чейин Улуу Сепилдин үстүнөн түшпөдү. Сан-түмөн аскер, котологон төө, жылкы айдагандар сепилден өтүп болгуча далай убакыт өттү. Ушул кошуундун ичинде жүргөн Чыңгызхандын өзү да жоокерлери менен кошо сепилден чаап өтө чыкты.

Он күндөн кийин Чыңгызхан жоонун негизги күчү менен кармашып, Алтан хандыгынын кол башчысы Дин Шө дегендин кошуунун талкалай жеңип, Дашуйло жана Фынли уезддерин басып алды.

Чыңгызхандын негизги кошууну Улуу Сепилдин ички жагында өргүп турган күндөрдө Жебенин кол башчылыгындагы жоокерлер Улуу Сепилдин башка бир жеринен кирип, Уша деген бекиништи алды, деген кабар жетти. Жарым айдан кийин анын Уйө пиң шаарынын күлүн көккө сапыргандыгы тууралуу кабар келди. Ошондон кийин Чыңгызхандын кол башчылыгындагы жоокерлер менен Жебенин кол башчылыгындагы жоокерлер Санши провинциясынын чоң шаары Датунфуну эки жагынан курчап кыса баштады. Чыңгызхан Датунфунга чабуул жасоого шашылбай, басып алган жерлердеги элди тынчытуу, аскерлерин дем алдыруу, ат-унаасын тыныктыруу, ысыктан коргонуу өңдүү камылгага киришти. Моңгол жоокерлери Улуу Сепилди бузуп өтүп, Санши провинциясынын бир кыйла жерлерин басып алган болсо да, бул согуш бир канча жылга созулары билинип турду.

Мухулай менен Субатайдын аскерлери Улуу Сепилдин түндүк жагындагы шаарларга чабуул жасады. Бирок, ал экөө канчалык алышса да, жарытылуу иш кылалбады. Бээжинди калкалап турган табигый коргон — аскар тоолор, тоолордун тегерегине кыдырата салынган шаар, шаарчалар бул эки кол башчынын жолун аябай бөгөдү. Чыңгызхан эң машакаттуу милдетти ушул эки жеткилең кол башчысына атайын жүктөгөн болучу. Ал экөө менен дайыма байланыш жасап, жеңиш кабарларын угуп турду. Экөө тең өтө жай илгерилеп, бир кадам жер үчүн да бир нече күн кандуу салгылашууларды улантып жатты.

Сентябрь айынын башында Чыңгызхан кол астындагы жоокерлери менен Жебенин жоокерлери биригип, согуш алып барып, Датунфуну шаарынын чыгышындагы Байдиңчың шаарын алып, Датунфу шаарынын курчоосун күчөтүп, мындан качкан жоо аскерлерине утурулай сокку уруп, тең жарымын жоюп салды.

Ошол кезде Мухулайдын Шуандини, Жебенин Фужуну алгандыгы жөнүндө кабар жетти. Чыңгызхан Улуу Сепилдин түндүк жагына жайгашып, борборго коргон болуп маанилүү эки бекиништи жана Санши провинциясынын эң чоң шаары болгон Датунфуну жарым жылдык согуштан кийин гана багындырды.

Октябрь айында Алтан хандыгынын Нолой жана Ваң Ян деген кол башчыларынын Датунфуну кайра алуу үчүн калың кол менен аттангандыгы жөнүндөгү кабар дүң дей түштү. Бу сапаркы согушка Чыңгызхандын өзү кирип, алды менен алардын кол канат кошуундарын талкалады. Андан кийин негизги күчтөрүн жоймок болуп илгерилегенинде жаңкы эки кол башчы согушпай эле чегине жөнөштү. Чыңгызхан жоонун чегинген кошуунун Хуанхы дарыясынын жээгине жеткире кууп барып талкалады. Бу жолку согушта Моңголдун аттуу аскерлери чыныгы кудуретин көрсөтүп, Алтан хандыгынын жөө аскерлерин ат туягы менен таптап өттү.

Алгачкы жеңиштеринен дардая түшкөн Чыңгызхан Жебеге, борбордун сыртындагы жасанды бекинишке чабуул коюну буюрду. Жебенин колу Датунфудан аттанып, жасанды бекиништи бат эле басып алды. Ушундан кийин Чыңгызхан Улуу Сепилдин Санши провинциясынан өткөн бөлүгүнүн түштүк жагындагы жерлерди бир жолу тынчытуу милдетин Жочи жана калган эки уулунун кол башчылыгындагы кошуунга жүктөдү.

Үч уулунун ымалаш согуш жүргүзгөндүгү Йүнни, Дуншиңжу, Ужуу, Сүйжу, Фыңжу, Жинжу шаарларын алгандыгы жөнүндөгү кабарлар Чыңгызхандын Датунфудагы башкы штабына келип турду.

Бурчу өз кезинде бул үч уулду кулагынан чоюп туруп согуш ыкмаларын үйрөткөнү Чыңгызхандын көз алдына элестеп турду.

1212-жылдын көктөм чагаанын Чыңгызхан элүү жашында Датунфу шаарында өткөрдү. Ошол жылдын башында Мухулайдын Чаңжу, Хуанжу шаарларын багындырганы жөнүндө кабар келди. Ушундан кийин Мухулай Улуу Сепилдин түштүк жагындагы шаарларды биринен сала бирин басып ала берди.

Ошол кезде, Алтан хандыгынын кол башчысы Ли Жиужандын Датунфуну кайра алуу үчүн калың кол менен борбордон аттанганы жөнүндөгү кабар угулуп, Чыңгызхан өзү шаардан кол баштап чыгып, аларды тоо капчыгайларында буктурмалай отуруп сокку берип, мизин кайтарып таштады. Алтан хандыгынан жардамга келген башка кошуундарынын да тамтыгын чыгарды.

Улуу Сепилдин түндүк жагындагы жерлер түгөл алынып, борборго жасала турган чабуулдун жолу ачылган соң, Чыңгызхан согушка эч кандай септиги тийбеген Датунфуну таштап, калың колун Улуу Сепилдин түндүк жагына жапырт алып чыгып, бир гана багыт боюнча борборго тике тартты.

Август айы. Чыңгызхандын Улуу Сепилди бийлегенине бир жыл эки айдан ашкан кезде анын колу Улуу Сепилдин алдыңкы жагынан арткы жагына которулду. Улуу Сепилде ошол эле баягысындай кара бороон удургуп, бардык жерден көтөрүлгөн чаң-топурак күндүн көзүн бербейт. Бул кездеги моңгол жоокерлери бир жылдын алдындакысынан мүлдө башкача эле. Алар Алтан хандыгынын миң сандаган адамдарын багынты. Анын үстүнө, тоо-тоо болуп үйүлгөн олжолорду Улуу Сепилдин ички жактарынан тышкы жагын көздөй ташыды. Бул олжолорду Алтан хандыгынан багынган адамдар ташып, түрдүү жасалгалар жүктөлгөн кербендер Улуу Сепилден нечен күн бою токтоосуз өтүп турду.

Чыңгызхан талаа ордосун оңгут тайпасына тигип, жер-жерлерде согушуп жаткан калың колго ошол жерден жетекчилик кылды. Эки-үч айдан кийин Чыңгызхан өзүнүн тун баласы Жочи менен кол башчы Бурчуну ордосунда кабыл алды. Жочи менен Бурчу алдыда боло турган салгылаш жөнүндө акыл сурай келген эле.

Чыңгызхан Түргүн дарыясынын боюндагы жерлерди басып алуудагы салгылашта өзгөчө эмгек сиңирген Бурчуну сыйлоо жөнүндө жарлык чыгарды.

— Инген тоосу менен Улуу Сепил аралыгындагы тогуз уезддин алынышы менин эмгегим эмес. Бул Жочинин мыкты согуш жүргүзгөндүгүнүн натыйжасы. Жочи жоо менен бетме бет чайкашып, орошон эрдик көрсөттү. Ошон үчүн Жочи сыйланууга тийиш, — деди Бурчу.

Чыңгызхан Жочинин Байкал тегерегиндеги тайпаларга каршы жүргүзүлгөн согушта орошон эмгек сиңиргенин билет эле. Бурчунун айтканындай, ушул сапаркы согушта да эрекче күч чыгарып, эмгек сиңирген болушу мүмкүн, деп ойлосо да, Бурчуну сыйлоо жөнүндө түшүргөн жарлыгын өзгөрткөн жок.

Жочинин чаң-топурак басып, азап-тозок тарткан түрүнө көзү түшкөн Чыңгызхан жоо менен болгон салгылашууларда эрдик көрсөткөн ушул уулун сыйлоо жөнүндөгү оюнан бат эле айныды. Энесинин баш терисин каптап койгонсуган Жочинин эки көзүнөн кандайдыр бир каршылыктын учкуну жалбырттап тургансыды. Аялы Бөртөнүн Жочи жөнүндө сүйлөгөндө эки көзүнөн укмуштай бир учкундун чачырап турары Чыңгызханга айгине болучу. Эми алдында турган чоң уулу Жочинин көзүнөн да ушундай бир учкун чачырап жаткансыды.

— Жочи, ушул сапаркы согушта өзгөчө эмгек сиңирдиң, сага кандай сыйлык берсем болор экен? — деди Чыңгызхан.

Жыйырма бешке жаңы чыккан жаш кол башчы:

— Машакаттуу милдет аткаруу жөнүндө буйрук бериңиз, аны кантсем да бир-бирден аткарам, — деп жооп берди Жочи.

Жочи бул сөздөрдү атасынын көзүнөн көзүн айырбай тирмие карап туруп айтты. Бул анын өзүнүн жигердүүлүгүн туюнтканы жана атасына болгон каршылыгын билдиргени эле. Кыскасы, Чыңгызхандын өзүнөн туулган-туулбагандыгы белгисиз туңгуч уулу Жочи эми эр жетип, өз баласынын көзүнөн көзүн албай туруп:

— Нары кайраттуу, нары келбеттүү Бөртөмдүн уулу эмессиңби сен, — деп үнүн көтөрө сүйлөдү. — Азыркы айткандарыңды эч качан эсимден чыгарбайм. Мындан кийин да менин жарлыгым боюнча кыйын жерлерге барышың керек.

Ошондон кийин алыстан ат арытып келген баласы менен ишенимдүү досуна дасторкон жайдырып, аларды конок кылды. Жочи менен Бурчу ошол күнү эле кошуундарына кайтышты.

Жочини жолго салган соң Чыңгызхандын жүрөгү аттай туйлап, тыным таптырбады. Жочиге деги кандай мамиледе болууну өзү да билчүдөй эмес. Ал Жочини нары жакшы көрөт, нары жек көрөт. Жакшы көрүүсү менен жек көрүүсү убакыт, шарт өзгөрүшүнө байланышып алмашат.

Тээ бир кезде, Жочи Байкал көлүнүн түндүк жагындагы тайпаларды багындырганда Чыңгызхан анын эмгегин мактоо жөнүндө жарлык чыгарып, анын жеңишин өзүнүн жеңишине эсептеп кубанган эле. Эми анте албай жатат. Жочиден башка дагы эки уулу — Чагатай менен Үгүтөй да бар го. Согуш жеңишинин баарын эле Жочиге таандык кылып коюу да жарабайт. Жаштары кичүү болсо да калың черүүгө кол башчы болуп жүргөн Чагатай менен Үгүтөй экөөнүн тең эмгектерин баалай билүүгө туура келет.

Чыңгызхан Жочини кабылдап, беш-алты күн өткөн соң ушу сапаркы кабылдоодо баласы өзүнө терең бир ой таштап кеткенин сезди. Анын «машакаттуу милдеттерди орундоого жарлык бериңиз» деген сөзүнүн чыныгы маанисинин эмне экендигин билүүгө аракеттенди. Жочини моңголдордун көк жалы болгой элең деп отурган кишинин өзү көк жал болууну билиши керек. Моңголдун көк жалы болуу үчүн жашынан эңсеген арманы Улуу Сепилден бир сапар ашуу менен гана орундала коюшу, арийне, мүмкүн эмес.

Чыңгызхан ал жылы жортуулга аттанбады. Өзүнө караган калың колун Улуу Сепилдин түндүк жагына шынаалай жайгаштырып, Алтан хандыгын көчкүдөй басып калуу пайитин күттү. Ошол жыл аяктаган кезде Чыңгызхан күтүлбөгөн ири табылгага ээ болду. Алтан хандыгы өлтүргөн Лиао падышасынын урпагы Йелүгү деген киши өзүнүн карамагындагы кидандарды уюштуруп Алтан хандыгынын түндүк жагында мунт чыгарды.

Чыңгызхан бул кабарды уккан соң, Аншин аттуу сардарын элчиликке жиберип Йелүгү менен келишим түзүштү. Йелүгү Чыңгызханга адал боло тургандыгын билдирди, Чыңгызхан да кидандарды коргоого милдеттүү болорун айтты.

Алтан хандыгы түндүк-чыгыштагы жерлерди тынчытууга Ваң Ян жана Хошу деген кол башчыларын жиберди. Чыңгызхан Йелүгүнү коргоого үч миң аскер чыгарып, Жебени түндүк-чыгыштагы маанилүү шаар Дуңжиң (Лиао Яң) шаарын алууга буюрду.

Жебе а дегенде эле Дуңжиң шаарын басып алып, Чыңгызхандын макулдугу боюнча Йелүгүнү Лиао Яңдын хандыгына көтөрдү. Бу сапаркы согуш Улуу Сепилдин түндүк жагын камтып калбастан, Инген тоосу менен анын ашуусунун аржагындагы батыш моңгол бөксөсү менен чамалаш келе турган кеңири чөлкөм түгөл моңгол улусуна караштуу болду.

Лиао Яң согушу аяктаган соң Жебе жоокерлерин козголтпой ошол жерде калтырып, өзү Чыңгызхандын ордосуна келди. Чыңгызхан аны зор урмат менен тосуп алды. Моңгол кол башчыларынын ичинен бүткүл Алтан хандыгына таанымал, согуш сайын жеңишке жетип, калың кошуунду беш манжасындай эркин бийлеп Алтан хандыгынын сардарларынын жанын көзүнө көрсөткөн киши ушул Жебе болучу.

Жебе Инген ашуусунун аржагынан Чыңгызханга нечен миң күлүктү айдап келип, оңгуттардын айылын карагер күлүктөргө тундуруп кеткен болучу. Жебе Чыңгызханга:

— Хан аке, дайчыгуттарга аскер болуп жүргөн кезимде, өзүңүз менен атышып, атыңызды жаралаган элем. Ошонун өтөлгөсү үчүн сизге күлүк тартууласам дечү элем, ошол тилегим эми аткарылды окшойт, — деди.

— Атымды гана эмес, мойнумду да кошуп жарадар кылган эмес белең, — деп тамашалады Чыңгызхан.

— Хан аке, мен өзүмдүн бүткүл өмүрүмдү сиздин ишиңиз үчүн арнамакчымын. Кызыл кыргын согуштарга мени да Жочи менен кошо жиберүүңүздү суранам.

Чыңгызхан: «Жочи экөөбүздүн ортобуздагы купуяны Жебе билет экен да. Ошон үчүн муну мага биринчи жолу атайын эскертип жатат. Бул купуя сырды жалгыз Жебе гана эмес Зелме, Бурчулар да билсе керек. Ушунун түбү эл ичиндеги эстүү-баштуулар арасында бүлүк туудуруп жүрбөгөй эле» деген ойго келе түштү.

Чыңгызхан жакында болор иштер жөнүндө Жебеге эч нерсе айтпады. Агымга карай кубулуп турган Жебеге окшош теңдеши жок кол башчысына Жочини ары жек көрөрү, ары жакшы көрөрү жөнүндө да ооз ачпады.

Чыңгызхан 1213-жылдын көктөм чагаанын жат элдин жеринде өткөрүп, Мүхулай, Зелме, Бурчуларды, иниси Хасарды, балдары Жочи, Чагатай, Үгүтөйлөрдү алдыңкы чептен өзү отурган чагаанга чакыртып келди.

Чагаан дасторконуна олтурган соң Чыңгызхан Алтан хандыгына кандай чабуул жасоо маселеси жөнүндө жан жактылуу кеңеш курду. Нечен түрдүү кеңеш айтылып жаткан болсо да, соңку чечимди өзү гана айтып, Мүхулай, Жебе, Субатай — үчөөнү арткы чепти коргоого, башка үч кошуунду Алтан хандыгына басып кирүүгө буюрду. Бул үч кошуун — Хасар кол башчылыгындагы сол канат кошуун, Жочини ичине алган үч баласынын кол башчылыгындагы оң канат кошуун, Чыңгызхандын өзү менен анын кичүү уулу Толу кол башчылыгындагы негизги кошуун эле. Андан кийин, азыркыга чейин машыктыруу милдетин аткарып, оң канат кошуунду башкарган Бурчуну өзүнүн негизги кошуунун кол башчылыгына алмаштырды. Ошентип, оң канат кошуундун кол башчылык милдети үч баласына тийди.

Чыңгызхан үч баласына:

— Муштумдай бекем түйүлүп согуш алып баргыла. Жочи башкы кол башчылык милдетин аткарат. Чагатай, Үгүтөй — экөөң агаңарга кол канат болгула. Менин силерге берээр буйругум: Саши жактан чаба кирип, Хебий ойдуңунан өтүп, Алтан хандыгынын бардык жер-суусун атыңардын туягы таптап өтсүн. Жолдо учураган шаарларды түгөл багындыргыла, чабуулга чыкканда өзүңөр кошуун алдында жүрүп жол ачкыла! — деди.

Жочи инилеринин атынан:

— Атабыздын — хан сиздин амир-парманыңызды булжутпай так аткарып, тапшырган милдеттериңизди кемтиксиз орундайбыз! — деп жооп берди.

Жочинин кабагы түйүлүү эле. Кимде ким болбосун бул буйрукту аткарылбас жарлык деп билди. Жанында отургандардын да үрөйү учуп, Бурчу, Зелме, Мүхулайлар лам-мим дебеди. Буйрук жарыяланып болгон соң бул жөнүндө бир нерсе айтыш башы артык түйшүк болмок.

Андан кийин Чыңгызхан иниси Хасарга айтар буйругун жарыялады:

— Улуу Сепилдин түндүгү менен Хуанхы өзөнүнүн батышындагы элдерди багынтып, деңиз боюна чейин барасың. Ал чөлкөмдө кышында муз тоңуп, ат менен жүрүү опурталдуу болот. Ошон үчүн, согушту кыш түшөрдөн мурда бүтүр. Ат-унааңды ак кар, көк муздун астында калтырып жүрбөгүн!

— Куп! — Хасар да суз чырай менен жооп берди. Кыязы, Алтан хандыгынын маанилүү жерлерине бара албаганына көңүлү толбоду.

Эң аягында Чыңгызхан өзүнүн милдети жөнүндө сүйлөп:

— Мен Толу менен бирге борборго чабуул жасаймын. Хебий провинциясын басып, Хуанхы дарыясынан өтүп, Шандуң провинциясына бет аламын. Бурчу мени менен бирге болот, — деди.

Чыңгызхан өзүнүн үч кошуунуна ушундай салмактуу милдеттерди артты. Эки жылдан берки согуштар аркылуу ал Алтан хандыгынын күч-кубатын чамалап болгон.

Борбордун сепилдеринин мыкты эместигин, хандык тактыда жөндөмдүү амалкөйлөрдүн жок экенин да билип болгон. Черүүлөрү болсо, чилдей бытыраган жигерсиз жандар экенин, моңголдун атчан аскерлери Алтан хандыгынын кайсыл жеринен болбосун, чабуулдап кире ала тургандыгын толук түшүнгөн болучу.

Бирок, Алтан хандыгын басып алган соң бүгүн ушул жерде олтургандардын, асиресе, үч уулунун сак-саламат кайра келерине Чыңгызхандын көзү жетпечүдөй.

Чыңгызхан Жочиге анын талабы жана өзүнүн аталык тилеги боюнча салмактуу батман милдетти жүктөдү. Өзү көк жал болуусун билген бу баласынын ушул милдетти аткаруусу үчүн бел балдары Чагатай менен Үгүтөйдү жанына атайын кошту. Бул Жочини күмөндөтпөй кол башчылардын чыныгы ишенимин колго келтирүү үчүн, дагы бир жагынан өзү үчүн да маанилүү амал эле. Анткени, Бурхан Халдун тоосунун аркы бетинде калган, көрүшпөгөнүнө эки жыл болгон аялы Бөртөдөн туулган балдарын алалабастыгы керек.

Чыңгызхандын уютку кылып өткөрүлгөн көктөм чагааны аябагандай салтанаттуу өттү. Датунфу өңдүү жерлерден алып келинген аялдар сый дасторконунун тегерегинде теңселишет. Талаада кар жаап, бороон улуп турса да, чоң үйдүн ичи мештин ысыгы менен жылып, отургандар жүүндөгөн жок.

Салтанат шаңы эртең мененден кечке чейин басылбады. Күн батарда Чыңгызхан ордонун эшиги алдына чыгып, күн нуру менен күмүштөй жалтыраган учу-кыйырыз жайык талаага көз жиберди. Өзүнөн алысыраакта, чыгыш жактагы дөбөдө сап тарткан аскерлер көрүнөт. Чыңгызхан өзүнүн ишенимдүү коргоочусун жанына чакырып, булар кимдин аскерлери экендигин такып сурады.

Коргоочусу алардын кимдин аскерлери экенин, кардуу талаада машыгуу өткөрүп жаткандыгын айтканда Чыңгызхан машыгуу өткөрүп жүргөн бул аскерлерге ыраазылык менен сүйүнө карады. Бул кошуундун кол башчысынын аты да өзүнө абыдан тааныш эле. Булардын бардыгы тең айбаттуу жаш көк жалдардай элестей берди.

Чыңгызхан алдына келип какайып тура калган аскерге көз жиберди. Тебетейинен, ийнинен кар сарыгып түшүп турган ушул аскер да көк жал дегичелиги бар жигит экен.

Чыңгызхан дасторконго кайра келгенде Бурчу, Зелме, Хасарлар картайган кишилердей көрүнүп кетти. Чыңгызхандын өзүнүн да, орошон эмгек сиңирген башка мансаптагыларынын да жаштары улгайып, саамайларын кыроо баскан. Мухулай, Жебе, Субатайлар гана али жапжаш сыяктанат. Чыңгызхан Мухулай менен Жебенин жана өзү тааныбай турган алиги жаш кол башчынын дооран сүрөр заманы тууп келе жатканын туя баштады.

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

Самсаалап жааган кар токтоп, мелтиреген кең өңүрдө күн нуру бүркөлгөн апрель айынын баш ченинде Чыңгызхан Улуу Сепилден кайра өтүп, Алтан хандыгына чабуул жасоо жөнүндө буйрук жарыялады. Согушка тикелей катышпай турган Мухулай, Жебе, Субатайлар менен калың кол жайгашкан жерлерге чабармандар чапкылай жөнөдү.

Ошондон кийинки жарым ай ичинде Чыңгызхандын штабына кошуундар чогула калып, андан кайра аттанып да жатышты. Чыңгызхандын өзү менен кичүү уулу Толу негизги кошуунду аттандыруу даярдыгы менен алек болуп жатышты. Бир күнү жарым айдан бери учурашпаган Куландын даярдык абалын билүү үчүн Чыңгызхан анын үйүнө келди.

Көгүлтүр сөйкө тагынган Кулан өзүнүн жымжырт үйүндө, орундукта үнсүз отурган экен.

— Үч күндөн кийин согушка аттанамын, даярдыгың кандай? — деди Чыңгызхан.

— Бу сапар ушул жерде калсам дейм. Күн жылуу болсо кошо кетер элем. Күлгүнгө суук тийип калчудай..., — деп жооп берди Кулан. Бул сөздү укканда Чыңгызхандын өңү кубула түштү.

— Кулан, эрке токолум, — деди Чыңгызхан сабырдуу калыбынан жазбай, — качан болбосун бирге болом, сапардан калбайм, дебедиң беле?

Айтса-айтпаса да Кулан жортуулда бирге боло тургандыгын, Күлгүндү ак көңүл абышканын тери айырмачына таңып алып, атчан алып жүрүүгө ыраазы экенин билдирген, жортуул менен бирге баспаймын деген сөздү айткан эмес. Ушул сапаркы жортуулга аттанаарда да өзгөчө колко кылып, азап-тозокту билип туруп, Күлгүндү көкүрөгүнө кыса сапарга аттанган болучу. Чыңгызхан Куланды мындай жооп узатат деп ойлогон эмес. Анын мындай жооп айтышы азап-тозоктуу согуштан чаалыккандыгы же өзү менен баласы Күлгүндү ажалдан арачалап калмакчы болуп жаткандыгы белгисиз эле.

Жочи, Чагатай, Үгүтейлөр өздөрүнүн ушул согуштан аман кайтарына көздөрү жетпей турду, Толу деле ушундай ойдо болду. Жыйырма бир жашка толгон күнүн ушул көктөм чагааны байланышы менен Толуга Чыңгызхан бир кыйла кошуундун кол башчылык милдетин жүктөдү. Ата-бала экөө зор бир кошуунга милдеттүү болсо да, от жалындаган согуш майданында ар кимиси өз алдынча салгылашмак. Мындайда экөөнүн тагдырынын эки башка болушу турган кеп.

Чыңгызхан Куландын үйүнөн үнсүз чыгып, өз үйүнө келген соң да эч ким менен кезигишпей кыйлага жалгыз отурду.

Ушул сапаркы согушта Бөртөнүн төрт баласы тең каза болуп кетсе да башкалар бөтөн ойдо болушат. Бирок, Куландан туулган Күлгүн мында калса, күнү эмне болору белгисиз.

Чыңгызхан жашы улгайганда көргөн баласын өзгөчө жакшы көрүүчү. Анын үстүнө ал өзү өтө жакшы көргөн зайыбынын баласы болуп жатпайбы. Чыңгызхан мээримин ачык билдирбегени менен Күлгүндү башка балдарынан артык көрүүчү. Кичинекей Күлгүндүн башка балдарына окшош жортуулда жүрүп аман-эсен өсүшү алыстагы үйүндө аман-эсен өскөнүнөн алда канча маанилүү эмеспи.

Ошол кезде Чыңгызхандын оюна Бөртө кылт дей түштү. Ал далай жылдар азап-тозокту бирге тарткан, азыр Бурхан Халдун тоосунун аркы бетинде калган сүйүктүү аялы Бөртө жанында тургандай тыяк-быягына жалтаңдай карап алды. Чыңгызхан Бөртөдөн чочулабайт, ошентсе да Бөртөнүн элеси көз алдынан кетпей койду.

Чыңгызхан тээ бир жылдары шаман дининин мурити Тептеңирди же иниси Хасарды эмне кылуу маселеси жөнүндө таң атканча көз ирмебей ойго чөмүп, ары-бери басып

тыным таппаган эле. Бүгүн да ошол абалга келип, караңгы кирип түндүк тартылганга чейин үйүнөн талаага чыкпады. Түн ортосунда кызматкерин чакырып, Чолун менен Чимбенин атасы Сорхыншарыны ээрчитип келүүгө жумшады. Бир аздан кийин жетимишти аралаган жүдөө абышка Чыңгызхандын алдына келди. Чыңгызхан эки көзүн Сорхыншарыдан айырбай туруп:

— Э, аксакал, дайчыгуттардын колуна түшкөн жаш кезимде жанымды алып калган элеңиз го. Азыр да ошондой кол кабыш бере аласызбы мага? — деди.

— Хандын жарлыгын орундоого даярмын. Сорхыншары чалыңыз кандай милдет тапшырсаңыз да орундайт, — деп жооп берди. Чыңгызхан ага түнү бою ойлогон оюн айтты:

— Сорхыншары, ушундан чыгып Куландын үйүнө барып Күлгүндү алып келиңиз. Аны моңгол тайпасынын башка бир кишисине бактырмакчымын. Менин балам экенин эч кимге айтуучу болбоңуз.

Бул сөздөрдү укканда демейде оңой-олтоң лып эте калбай турган Сорхыншарынын өңү өзгөрө түшүп:

— Аялыңыздын үйүнө барып, баланы алып чыгам да, аны моңгол тайпасынын башка бир кишисине бактырамын. Хандын баласы экендигин эч кимге айтпайм — деп уккан сөздөрүн кайталап айтты.

— Күлгүндү кимге алпарып бергениңизди Куланга айтууңузга болбойт. Мага да айтпаңыз. Бул ишти ушул жарык дүйнөдө сиз гана билишиңиз керек, — деди Чыңгызхан.

Сорхыншары бул сөздөрдү да кайталап айтып, тапшырылган милдетти ызаат менен кабылдап, кеп-сөзсүз жөнөп кетти.

Эртеси эртең менен Чыңгызхан Куланга амандаша келип, босогодон аттанганда эле:

— Кулан, мени менен кошо согушка аттан, Алтан хандыгына каршы чабуул жасаганда согушка катышкан аял зат деген атакты берейин, — деди.

Өңү кубарган Кулан:

— Аттанайын, абайлайын, — деди басыңкы үн менен.

Кулан мындан башка эч нерсе айтпады. Кечөөкү кокусунан айткан сөзүнүн улгайып кеткенине катуу өкүнгөн кургур ой тереңине чумуп, кантерин билбей калтаарыды.

Байкуш баласы эсине түшкөндө, анын келечекте бактылуу болоруна күмөн санап, бирөөлөрдүн колунда жаздым болор бекен, деп убайым чекти. «Баламдан айрылышым тагдырдын жазымышыдыр» деп да ойлоду.

— Эмесе дайындала бер, — деди Чыңгызхан.

— Даяр эле турам, — деди Кулан муңая, — падышам, жүрөгүбүздү жарып чыккан балабызды талаага таштап кеттиңиз. Учурашууга да мүмкүндүк болбоду.

Кулан бул сөздөрдү өтө этияттык менен айтты.

— Күлгүн элден эрекче жаралган болсо эр жеткенде моңголдун баатыры, эл бийлеген эр болор. Мен сени аял болгонун үчүн гана ээрчитип жүргөнүм жок го. Мага колканат болуп бирге аттан. Күлгүн ажыдаар моңголдун баласы болуп эр жетсин, өз тиричилигин өзү көрсүн, — деди Чыңгызхан.

— Чыңгызхан ушул сөздөрдү айтканда Куландын таноолору кыпчылып, бүткөн боюн титирек басты. Чыңгызхан өзүнүн Күлгүнгө өтө эле кара боордук кылганын сизди. Коргоого тийиштүүлөрдүн башын тиге коргогон Чыңгызхан жанындай жакшы көргөн Кулан менен Күлгүнгө кандай мамиле кылууну жакшы билет да. Бирок, Куланга толук билдирбегени өзүнө жайсызыраак туюлду. Дагы бир эсептен, бул оюн Куланга айтса, ал күйүп-бышып күйүткө кабылаар эле. Колдонмок болгон айласын Кулан түшүнбөсө, аны эсине келтирүүнүн амалын таппай да калар.

Кулан кошуун жортуулга аттанганга чейин эч ким менен учурашкан жок. Аскери иштин карбаластыгынын айынан Чыңгызхан да ал жакка бара алган жок. Калың кошуун

ордодон аттанганда, Кулан да атка минип Чыңгызханды ээрчиди. Үч күн түнү менен ыйлаган Кулан көз жашы соолуп калгандай. Экөө тең Күлгүн жөнүндө бир ооз сөз да сүйлөшкөн жок.

Чыңгызхан негизги кошуундун борбор шаарга чабуул жасашы үчүн жол боюндагы шаар-базарларды түгөлүнөн өзүнө багындырды.

Бул жерлер алгачында Мухулайдын карамагында болсо да, моңгол аскерлери чегинип кеткен соң кайрадан Алтан хандыгынын карамагына өткөн. Чыңгызхан Шуандини багындырган соң Дишиңди дароо курчоого алып, кичүү уулу Толуну Дишиңди басып алган кошуундун сардарлыгына дайындады. Тез буйрук алган Толу чабуулдай салгылашып, Улуу Сепилге чыгып, бүржүгүн уруусунун туусун сайды.

Чыңгызхан жолтоосуз илгерилеп Хуайлай шаарын басып алууга оңтойлонгондо, Алтан хандыгынын сол канат кошуунунун Жайсаңы¹ Гао Чи баштаган тандалган кошуунга туш келип, үч күнү-түнү жүргүзүлгөн кандуу салгылаштан кийин аны да жеңип алды. Тегереги нечен чакырым келген ээн талаада Алтан хандыгынын аскерлеринин өлүктөрү самсып жатты.

Чыңгызхан чабуулдап Жүйюңгуан² өткөөлүнө жетти. Өткөөлдү Алтан хандыгынын черүүлөрү коргоп турганын билген соң, ал оор чыгымдан сактануу үчүн Жүйюңгуандын түндүк жагынан ыраагыраак айланып өттү. Бир катар бекиништерди басып алып, Алтан хандыгынын кошуунун ойсурата жеңип, Хыбий провинциясынын жерине таманын тийгизди. Андан кийин Йөжу, Йижу шаарларын арты-артынан басып алды. Эми борбор шаарга бир укум гана жер калган эле. Моңгол жоокерлери шыдыр илгерилеп, Чыңгызхандын калың колу борбор шаардын түндүк тарабын көздөй агыла баштады.

Тээ алыстагы Лиодундан тартып салгылаша келе жаткан Жебенин колу менен Чыңгызхандын колу Йижу шаарында кошулушту. Чыңгызхандын Алтан хандыгына чабуул жасоо жөнүндө Жебеге жарлык түшүргөнүнө эки ай өтө элек. Жебе Йижудан буйдалбай дароо аттанып, Жүйюңгуан өткөөлүнө сепилдин ички жагынан чабуул коюп, аны ана-мына дегиче каратып алды. Бул Жебенин Жүйюңгуанды экинчи жолу алуусу эле. Ушундан кийин Чыңгызхан борбор шаарга тийбей Хуанхы дарыясын бойлой жылып, Шандуң провинциясынын тегерегиндеги чөлкөмдөрдү багындыра баштады.

Андан кийин Жебенин кошууну Санши провинциясынын тоолуу өңүрлөрүн айланып жүрүп согушуп, ушул провинцияга караштуу бардык шаарларды алып, Хыбий жайыгына келип токтолду. Кээде Саншиде, кээде Хыбийде салгылашты. Хасар кол башчылыгындагы сол канат атчан кошуун Хуанхы дарыясынын батыш жагындагы душманды согончоктой кууп согуп жүрүп, быт-чытын чыгарды.

Туш-туштан чабуул жасаган моңгол кошууну Алтан хандыгынын бүткүл жерин ат туягы менен таптап, согуштун экинчи жылы — 1214-жылынын жазына чейинки аралыкта токсондон ашуун шаарды канга боёп, баарында тең бүржүгүн уруусунун желегин желбиретти.

Чыңгызхан апрель айында Алтан хандыгынын ар жерлериндеги кошуундарын борбор шаар тегерегине чогултуу жөнүндө жарлык түшүрдү. Ошондон кийинки бир ай ичинде моңголдордун эр жүрөк баатырлары Хыбий провинциясынын чыгышы, түштүк-батыш жана түндүк жактарынан чаңын буркураата айбат менен чогулушуп, борбор шаардын батыш жагындагы жайыкта моңгол кошуундарынын көптүгүнөн жер солкулдап, майышып турду. Моңгол бөксөсүнөн аттангандагы эки жүз миң жоокер эки эсе көбөйдү, мунун көбү Алтан хандыгына караштуу элден кошулган эле.

Чыңгызхан менен коштошуп аттанганына бир жыл үч ай болгон кол башчылар борбор шаар көрүнгөн жайык талаанын бир четинде аны менен кайрадан көрүштү.

¹ Жайсаң — моңгол мартабалдуулары сыйлап көп колдонуучу аскери атак.

² Жүйюңгуан — Бээжин шаарына эң жакын жайгашкан өткөөл.

Борбор шаар али алынып боло элек, бу шаар учу-кыйырсыз талаанын как ортосуна жайгашкан экен. Шаардын ичинде болсо өз ара кагылышуу, чыр-чатак, ушак-айың күчөп, бийлик башындагылар арты-артынан алмашып жаткан чак болучу.

Жан талашып, төрүнөн көрү жакын калган Алтан хандыгынын эң соңку жалгыз коргонуу — борбор шаарга Чыңгызхан жиберген эки элчи болду. Алтан хандыгынын ханына арналган Чыңгызхандын катын эки элчи көтөрүп келди. Катта: «Хуанхы өзөнүнүн түндүгүндө падышалык кылып жаткан сиздин карамагыңыздагы жерлер азыртан баштап бүтүндөй менин карамагыма өттү. Эми жалгыз борбор шаарыңыз гана калды. Падыша, менин сизди ушундай абалга түшүрүшүм тагдырдын жазуусунан болуп жатат. Мен сизди ушундай кысмакка албасам тагдырдын кысмагына калмакмын. Эми калың колумду чегиндирүү оюм бар. Бирок, сиз аскерлеримдин ээленген көңүлүн жайкап, кол башчыларымдын ачуусун таратууга жагдай жаратыңыз» — деп жазылган.

Бул катта Алтан хандыгы падышасынын тактан түшүүсү талап кылынбаса да багынгыла, деген сөз тике эле айтылган. Чыңгызхан ушул катты жеткирүүчү элчилерди белгилеген кезде энеси Улун алпештеп өстүрүп, эл катарына кошкон Борохолдун каза болгонун эсине алып аябай каңырыгы түтөдү. Хорчуну куткаруу жолунда каза тапкан ушул жигитти канча жылдан кийин дагы эсине алып отурат.

Алтан хандыгынын падышасы Чыңгызхан койгон шарттарды кабылдап, тынчтык келишимин түзүү ниетин билдирип киши жиберди. Ошондон кийин, кол башчы Мухулай менен чоң уулу Жочи Чыңгызхандын өкүлү иретинде борбор шаарга барып тынчтык келишимин түздү. Бул келишимдин аты тынчтык келишими болгону менен, чындыгында, Алтан хандыгынын тизе бүгүүсү эле.

Чыңгызхан Алтан хандыгынын ордосуна падышанын кызын аялдыкка алуудан башка шарт койгон жок. Башка шарт коюунун кереги да жок эле. Анткени, Алтан хандыгынын эки жүз миң аскеринин бүтүндөй өзүнө караганын мындай койгондо да, борбор шаарынан башка шаар-базарларынан алынган каруу-жарак, үй-эмеректери, эгинчилик шаймандары, ээр токум, кийим-кечек сыяктуу олжолордун эсеби жок болучу. Ошон үчүн карамагына өткөнү турган бу борбор шаарда падышанын кызынан башка колго илингендей эч нерсе жок сыяктанды. Чыңгызхан мойнуна моюнтурук салынып, териси тирүүлөй сыйрылган Амбагай хандын кегин алуу үчүн ирегелүү эл — Алтан хандыгынын падышасынын бойго жеткен кенже кызын аялдыкка алып, бооруна басууну чечти.

Тынчтык келишими түзүлүп бир нече күн өткөн соң, Падыша Чуң Чиңдин зайыбы менен кыздары Чыңгызхандын ордосуна толуп жаткан алтын-күмүш, көп дүнүйө мүлк жана беш жүз жигит, беш жүз кыз, үч миңдей аргымак тартууга алып келди.

Алдына ушундай тартуу-белектер коюлган соң, Чыңгызхан бардык кошуундарына Алтан хандыгынан аттын башын кайра тартуу жөнүндө жарлык түшүрдү. Чыңгызхан калың колун баштап Жүйюңгуан өткөөлүнөн өтүп, түндүк жактагы кумдуу чөлдү көздөй жол тартты. Бул күнү да Улуу Сепилде кара бороон улуп, жонун кырдай сепил согулган аска-тоолор катуу бороондо жарылып кетчүдөй күрүлдөп тынымсыз теңселгенсийт.

Чыңгызхан сепилдин бекинишине келип, алды артынан токтоосуз өтүп жаткан калың колго ат үстүнөн көз чаптырды:

— Сенин аркаң менен Жүйюңгуандан опоңой өтүп чыктык го, — деди жанында турган Жебеге.

Жебе Жүйюңгуанды түндүк жагынан да, түштүк жагынан да чабуул жасап, эки сапар албадыбы. Эки көзүнөн от учкундары жаркылдаган Жебе:

— Жүйюңгуанды мындан кийин да бир нече жолу албасам болбойт окшойт, деп күлдү.

Чыңгызхан да күлүп жиберди. Бирок, улуган бороон ал экөөнүн күлкүсүн бир-бирине угузбай алып жөнөдү. Жебе айткандай, Чыңгызхан Алтан хандыгы өңдүү

душманынын өз бийлигине түбөлүк караандыгына ишене бербөөчү. Анан Алтан хандыгын өз бийлигине каратуу жөнүндө негиздүү ою да жок эле.

Алтан хандыгынын вазири Фу Шиң чабуулчуларды Жүйюңгуан өткөлүнө чейин узатып койду.

Ошентип, моңголдун калың колу үч жыл дегенде жеңиш туусун желбиретип, ата конушуна кайтышты. Чыңгызхан Бурхан Халдун тоосунун этегиндеги конушуна көп түрбай Татар жериндеги Загсута көлүнүн жээгине көчтү. Алтан хандыгынын кирпичин байкап туруу жана Кулан менен Бөртөнүн ортосунда нааразылык туулушунан сактануу үчүн ушундай иштеди.

Чыңгызхан Алтан хандыгынан аялдыкка алган кызды да көрөр көз аялы Кулан менен бирге Татар жерине алып келди. Алтан хандыгынан алып келинген айдай сулуу аруулардын бардыгы Чыңгызхандын ушул эки зайыбына кызмат кылышты. Анын Алтан хандыгынан алган аялы кем сөз, өң-түсү татымсыз, турку бою да айтарлыктай эмес болуп чыкты. Чыңгызхан аны аялым десе да, ордого чакырбай башы кара, буту айры ашыкча бир жан катары эсептеди.

Моңгол кошууну жеңиш менен элине келип көп өтпөй эле согушка катышкандардын эң карысы Сорхыншары каза болду. Чыңгызхан өзүн ажалдан эки сапар алып калган ушул абышканы бүткүл эли менен аза күтүп көмдү. Кулан экөө мүрзө башына барып топурак салды. Күлгүндүн кайда экенин биле турган жападан жалгыз Сорхыншарынын бу дүйнөдөн кеткенине Кулан менен Чыңгызхан аябай кайгырды. Чыңгызхан Күлгүн жөнүндө ооз ачпады, Кулан да анын атын оозуна албады. Сорхыншарынын сөөгү терең көмүлдү да, бул экөөнүн алдынан түбөлүккө жок болду.

Улуу Сепилдин зарыл өткөөлү эсептелген Жүйюңгуанда Жебе айткан божомол туура чыкты: Моңгол кошуундарынын Улуу Сепилден кайра өтүү убактысы айтылган мезгилден мурда ишке ашты. Чыңгызхан ата конушуна жеңиш менен келип көп өтпөй эле — июнь айынын соңунда Алтан хандыгы борбор шаарын Бээжиңден Бианжиң (Кэйфың) шаарына көчүргөндүгү жөнүндө кабар келди.

Ушул окуядан кийин, Чыңгызхан Алтан хандыгынын тынчтык келишимин аткаруу оюнун жоктугуна толук ишенип, аябай каарданды. Ал Алтан хандыгына каршы согушта орошон эмгек сиңирген салжун, зорчут аттуу тайпалардын жоокерлеринин дароо чабуулга аттануусу жөнүндө буйрук түшүрүп, алдыңкы кошуундун сардарлыгына Самухыны, соңку кошуундун сардарлыгына Миңхынды дайындады. Аларга борбор шаарды басып алган соң тынчтык орнотуп, адамдарынын бардыгын кырып таштоону катааң тапшырды. Бул чечим менен бирге эле, Чыңгызхан сардар Мухулайдын Лиаодунга аттануусун буюрду. Бул чечимди ал Лиуги падышанын Лиаодунду басып алуу жөнүндөгү буйругун уккан соң чыгарды. Мухулайдын аттанар убагы белгиленген соң, Чыңгызхан мурдакы согуштарда албан түрдүү зор эмгек сиңирип, Моңгол мамлекетинин керегесин жайышкан, эми эр ортонуна келип калган бул сардарга:

Тайхаңшан тоосунун түндүк жагындагы өңүрлөрдү мен басып алайын, анын түштүк жагындагы жерлерди сенин кол астындагы жоокерлер басып алгыдай болсун, — деди.

Чыңгызхан менен Мухулай Алтан хандыгын гана баш ийдирип калбастан анын аржагында жаткан Суң падышалыгын басып алууну да ойлошкон. Бул милдетти Мухулайдын кемтиксиз орундай тургандыгына Чыңгызхан толук ишенет. Чыңгызхандын ички ою: «Биздин өңүбүз менен көзүбүз Алтан хандыгынын адамдарына окшоп кетет. Эми, көз көрүп, кулак укпаган батыш элдери менен да тааныш болгонубуз жаман боло койбос» деген өңдүү эле.

Чыңгызхан Алтан хандыгына чабуул жасоочу Мухулайдын, Самухы менен Миңхиндин кошуунун өзүнүн Загсута көлү жээгиндеги ордосунан чак түштө атказды. Бул окуя Алтан хандыгы менен келишими жасалып, арадан үч ай өтө элек кезде — 1214-жылынын июль айында болду.

Ошол жылдын аягынан кийинки жылдын жазына чейинки аралыкта Чыңгызхан согуш майданынан келген кабарчыларды көл жээгиндеги ордосуна күнүгө кабыл алып, Алтан хандыгына аттандырган эки кошуундун абалын беш колундай билип турду. Борбор шаарын басып алууга жөнөтүлгөн Самухы менен Миңхиндин кошууну 1215-жылдын башында согуш ачты. Алар борборду туш-тушунан курчап, анын тегерегиндегилери менен болгон байланышын үзүп таштады. Алтан хандыгынын түндүктөгү кошуундарын барчалап жоготту. Борбордун алынгандыгы жөнүндөгү кабарды сабырсыздана күткөн Чыңгызхан согуш темпи өтө жай болуп жаткандай сезилип, убакыт өткөн сайын капалана берүүчү болду. Ошон үчүн ал жеңиш кабарын кичине болсо да мурдараак угуу жана жайдын саратан ысыгынан алыстоо үчүн ордону Загсута көлүнүн жээгинен Хуанжуга көчүрдү. Чыңгызхан чыдамсызданып зарыга күткөн кабар Хуанжудагы ордого он күн өткөн соң, тактап айтканда, июнь айында, борбор алынгандан кийинки он күндөн кийин жетти. Жеңиш кабары ордого жетери менен салтанат ураандары көктү жаңыртуу жоокерлер менен сарчарлар үч күнү-түнү той өткөрүп, бирин-бири куттукташып жүрүштү. Согуштун башка майдандарынан келген жеңиш кабарлары да дасторкондун салтанатын ого бетер өөрчүтө түштү.

— Борбор өрттөнө баштады!

— Кабарчылардын бардыгы ушул кабарды алып келип жатты. «Борбор өрттөнө баштады!» деген кабар Чыңгызхандын кулагына бир айдан артык угулуп турду. Борбордогу өрттүн өөрчүп баратканы жөнүндөгү кабардан башка Алтан хандыгынын шаарды коргоочу аскерлеринин кол башчысы Фу Шиң шаарды тарттырып койгонуна чыдабай уу ичип өлгөндүгү жөнүндөгү кабар да жете келди.

Чыңгызхан Алтан хандыгынын Фу Шиң деген бул кол башчысын жакшы таанычу. Бир нече жолу тирешкенин эсепке албаганда, Алтан хандыгы менен тынчтык келишими жасалганда элчиликке ошол киши келген, экөө ошондо учурашкан. Ал нары жөндөмдүү, нары такшалган кол башчы эле. Чыңгызхан борбордун өрттөлүшүнө, казына, мал-мүлктүн ойрондолушуна ичи ооруган жок. Кол башчы Фу Шиңдин каза болгонуна аябай өкүндү. Анткени, ал тизе бүгүп багынып берсе, вазирликке дайындап, Бээжинди коргоо милдетин жүктөмөк эле.

Ал кол башчы Фу Шиңдин эмне үчүн уу ичип өлгөнүн түшүнө албады. Көчмөн элдин илгертеден келе жаткан салты боюнча айтканда, курал-жарагынан айрылып, кылычы сынгандан, огу түгөнгөндөн кийин душманына жеңилип ага багынуунун эч кандай айыбы жок. Ал жоо колуна түшкөн соң, кеңчиликке ээ болобу же башы кесилеби, бул жоо жактын эркине таандык нерсе. Чыңгызхан сан-санаксыз шаар-базарларды басып алганда аларды коргоп турган сардарлардын бардыгы багынган эле. Ал жоонун тизе бүгүшүн күтүүчү. Кээ бирөөнө кечирим кылса, кээ бирөөнүн башын алуучу. Бирок, Фу Шиң башкача жан болуп чыкты. Тизе бүгүүнүн ордуна коргоп жаткан шаарын өрткө алоолонтуп анан өзү уу ичип өлүп калды.

Алтан хандыгынын бир айдан ашуун күйгөн шаар-базарлары Чыңгызханга Фу Шиңдин өлүмүнчөлүк таасир берген жок. Ал Фу Шиңдин кандай абалда болгонун көрбөгөн менен борбордун өрттөнүп жатканынан толук кабардар эле. Борбордун алоолонгон жалыны мындан мурда өрттөлгөн шаарлардын отунан өзгөчө сыяктанды.

Чыңгызхан Алтан хандыгы менен Суң падышалыгынын кишилерин алдына чакыртып алып:

— Элиңердин тарыхында тиги-и, Шиңга окшоп уу ичип же мууздалып өлгөн кол башчылар болгон беле? — деп сурады.

— Белгилүү кишилердин көбү өзү бийлеп турган шаарынан айрылганда ошентешет, — деп жооп беришти алар.

Алтан хандыгын багындыруу жарыялаганда кол башчылардын өзүн өзү өлтүрүп алуу жоругу Чыңгызханга өзгөчө таасир калтырбады. Моңголдордо мындай салт жок, Чыңгызхан мындай кылыкты кабылдагысы келбеди.

Борборду басып алган соң, Чыңгызхан ал шаарда тирүү калган аскерлер менен жай букараларды толугу менен шаардын четине чогултууну буйруп, бул туткундарга мурдакыдан башка амал колдонду. Мурда ал бир шаарды басып алса, аял бүткөндүн баарын ордосуна чогултуп алуучу, бул сапар аялдарын үйлөрүнөн козгободу. Эркектердин өнөрпоздорун гана ордого келтирип, буларга суук мамиле кылып, келсе-келбес жазалай берүүнү токтотуу жөнүндө буйрук берди. Душмандык ниетинен кайтпаган болсо да, кылдат өнөр ээлерин ордого алып келе берүүнү айрыкча тапшырды.

Чыңгызхан бул жумушту элинин беделдүү башчысы, баягы татар жетими Ичгихудикке тапшырды. Жер көңтөрүлүп кетсе да, былк этпеген, далай эрдик көрсөтүп элдин алкоосуна татыктуу болгон Ичгихудик Чыңгызхандын буйругун чын дилинен кабылдап, ошол эле күнү борборго аттанды. Бир айдан кийин Чыңгызхан, Ичгихудик өз милдетин канааттанарлык аткаргандыгын укту. Түркүн-түркүн дүйнө-мүлк, колунан көөрү төгүлгөн өнөрпоздор борбордон Чыңгызхандын ордосун көздөй агылды. Булардын ичинде эгинчилер, темирчилер, окумуштуулар, кызматчылар, сардарлар менен аскерлер жана башка өнөрпоздор бар эле.

Чыңгызхан ордосуна келтирилген өнөрпоздорду кайрадан текшертип, алардын дараметтерин өз кулагы менен укту. Ургаачылар жамаатынан эч ким алып келинбептир. Алып келинген адамдар арасында өңү суук бакшылар, көзү алаңдаган төлгөчүлөр да бар экен.

— Бир да аял алып келген жоксуңарбы? — деп сурады Чыңгызхан ушул жумушка жооптуу кишиден.

— Аял испеттүүдөн алып келбедик, — деп жооп берди ал киши. Чыңгызхан Ичгихудикти эсине алып, эриксизден күлүмсүрөп койду.

Бир күнү ордого алып келингендердин ичинде Алтан хандыгы ордосунун ички-тышкы иштерин башкаруучу жардамчы вазири — окумуштуу Йе Лү деген Кидандын бар экендиги Чыңгызханга угулду. Чыңгызхан дароо аны алдына чакыртты. Бир аздан кийин сакал-мурутун коё берген, тепсе темир үзгүдөй, нардай жигит анын жанына жетип келди. Жигиттин жанында тургандардын бою анын ийнинен гана келет экен. Эрден эрекче туулган, калың сакал-мурут баскан бу алп жигит эч кандай сескенбей келбет түр менен турду. Чыңгызхан:

— Канчага келдиң? — деп сурады андан.

— Жыйырма алты жаштамын, — деп жооп берди жигит. Үнү басыңкыраак чыкса да сөзү салмактуу ары ачык угулду.

— Кидансыңбы?

— И-и, киданмын.

— Алтан хандыгына багынган элиң эми өз алдынча эл болот. Мен Алтан хандыгын кулатып, элиңдин өчүн алып бердим. Эми сен мага — моңголдун ханына ыракмат айтышың керек го дейм.

— Ата-бабабыздан бери Алтан хандыгына кызмат иштеп келдик. Анын үстүнө, мен Алтан хандыгынын вазиримин, ошон үчүн Алтан хандыгынын башына күн түшүп турганда менин кубанар жөнүм жок, — деди вазир Йе Лү. Анын тайманбай туруп жооп бергендеги үнү Чыңгызханга кадимкидей таасир этти.

— Кандай өнөрүң бар?

— Астрономия, Жаграпия, Тарих, Эсеп, Табыптык илими жана балгерликтен да сабатым бар.

— Балгерликти жакшы билесиңби?

— Жакшы эле билем.

— Андай болсо, моңгол көк жалдарынын болочок тагдыры тууралуу бал ачып берчи мага.

— Моңголдорго ачыла турган бал алардын өз ыкмасы боюнча салынышы керек. Мага койдун далысын алып келип бергиле.

Вазир Йе Лүнүн талабы заматта орундалып, койдун далысы алынып келип берилди. Ал эшикке чыгып, таштан очок жасап, далыны отко салып, күйгөн далыдан көрүнгөн жиктерге көз чаптыра отуруп:

— Түштүк-батыш согуштун добулбасы кайрадан кагылат. Хандын калың колунун Алтын тоосунан аша турган, кидандар¹ элине басып кире турган кези жакындаптыр. Бул иш үч жылдан кийин болот — деди балгер.

— Айткандарың калп болуп калса кантесиң? — деди Чыңгызхан өжөр жигитке кадала карап. Вазир Чыңгызханга тирмие карады:

— Калп чыгып калса, сүйгөн нерсеңизди берейин, а түгүл башымды да кесип берем.

Вазир Йе Лүнүн айткан сөздөрү Чыңгызханга аябай жакты. Ашкан билимдүү мындай кишини көп кезиктирген эмес эле. Ал ошол күндөн баштап, Йе Лүнү жанынан чыкпас шеригине айлантты.

Чыңгызхандын беделдүү кишилери Йе Лүнү кызматка алууга каршы болушту. Чыңгызхан алардын сөзүн тыңшабады. Бирок, алар да Йе Лүнүн ал-жайы анык эмес, деген шылтоо менен каршылык билдиришти.

— Мындан мурда колго түшкөндөрдүн арасынан Жебени тандап алган элем. Ал өзүмдү жана атымды жаралаган душманым болучу. Эми мага эч кандай зыяны тийбеген Алтан хандыгынын жаш вазирин жаныма тургузсам эмне үчүн болбосун? Мунун мен корккудай эч нерсеси жок өңдөнөт. Бир кезде колума түшкөн жаш жигитке Жебе деп ат койгомун. Эми, мынабу Йе Лүнү «кара сакал» деп атамакчымын.

Кара сакалдуу, узун бойлуу жигит ошол күндөн баштап Чыңгызхандын жанынан орун алды. Чыңгызхан борборду багындырып жеңиш менен келген сардар Самухыны Алтан хандыгынын жаңы борборун басып алууга он миң аскер менен аттандырып, таңгыт элинен ары өтүү менен Хынан провинциясын багындыруу милдетин жүктөдү. Ноябрь айында Самухынын калың колу Алтан хандыгын көздөй үчүнчү жолу жортуулга чыгып, таңгыт элин аралай өтүп, Суңшан тоосунун жалама зоолуу терс жолдорун басып, Хынан провинциясына жетти. Алар жаңы борборго жакындаган менен катуу чаалыгып, дарманы кеткен жоокерлер чечүүчү салгылашта Алтан хандыгынын калың колуна теңеле албай аргасыз артка чегиништи.

Самухы кайра-кайра кыйчалышка жолуккан соң, мурдакы кемтигин толтургусу келген Алтан хандыгынын падышасы тынчтык келишимин түзүү үчүн Чыңгызханга элчи жиберди. Чыңгызхан Бурчу, Зелмелер өңдүү беделдүү кишилери менен кеңеш куруп, Алтан хандыгынын падышасына, Хуаңхы дарыясынын түндүк чөлкөмүндөгү жерлердин бардыгын моңголдордун бийлигине берүү, ошону менен катар, падышалык атагын күчүнөн калтырып, Хынан провинциясынын башчысы болууну катаал шарт кылып койду.

Алтан хандыгынын элчиси элине кайткан соң, бул жөнүндө кабар келген жок. Алтан хандыгынын бул шартты кабыл албасына көзү жеткен Чыңгызхан алардын жооп кайтарбаганына кыжырланган жок.

1216-жылдын жаз айларында Самухы оңтойсуз абалда калган жоокерлерин чегиндирип, Чыңгызхандын ордосуна келди. Чыңгызхан Самухы менен учурашып, жеңилиш себептерин уккан соң:

¹ Кидандар — Туңгус-Манжу тукумундагы уруу. Булар Кытайдын түндүгүндө 937-жылы Лиао деген мамлекет курган. 1115-жылына келгенде жүржүттөр күчөп Лиао мамлекетин кулатып Алтан хандыгын курган.

— Самухы, мен сага эмгек сиңирүүнүн, намысыңды кайра колго келтирүүнүн дагы бир шартын жаратып берейин. Сен он миң кол менен ноябрдын кычыраган аязынан ичиркенбей Хынанга чабуул жаса. Уйгур элин тепчий өтүп, кар жазданып, муз төшөнгөн Суңшан тоосунан ашып, Хынанга жет да, жаңы борбору Бианжиңди басып ал, — деди.

Самуханын өңү бузула түштү, анткени, анын колуна мурдакыдан бир эсе көп жоокер кошулганы менен Бианжиңди алдыңкы жол менен барып алуу мүмкүн эмес эле. Муну Самухы жакшы билет. Бирок, бул милдетти кабылдабаска анын аргасы да жок эле.

Ушундан кийин, Самухы кошуунунан бир эсе көп жоо менен согушуу үчүн машыга баштаганын Чыңгызхан өз көзү менен көрүп турду. Ал тандалган сардарларына өтө кылдат эле. Бурчу, Зелме, Хасарлардын жашы улгайган соң, кан майданда жүргөн Мухулай, Жебе, Субатай сыяктуу сардарлардын ордуна жыйырмананы аралаган жаштардын бир тобун коюуга туура келди, Самухы ошолордун бири болучу.

1216-жылы Чыңгызхан Хуанжудан көчүп, байбичеси Бөртө турган, энеси Улундун сөөгү коюлган Бурхан Халдун тоосунун боорундагы конушуна келди. Бу 1211-жылы мартта согушка аттанган сардарлардын киндик кесип, кир жууган жерине беш жылдан кийин кайтышы эле.

Чыңгызхан жана анын сардарлары 1214-жылы Алтан хандыгы менен келишим түзгөн соң, Загсута көлүнүн жээгинде бир аз убакыт турушкан. Эми сардарларынын баары жеңиш туусун желбирете ата конушуна келишти. Тек гана Лиаодун, Лиаоши сыяктуу жерлерде согушуп жаткан Мухулай өңдүү сардарлар менен багынган борборду коргоп жаткан кошуундар эле алдыңкы чепте калды. Чыңгызхан Алтан хандыгынын жаңы борбору Бианжиңди ала албаса да, Хуаңхы дарыясынын түндүк жагындагы өңүрлөрдү түгөл өзүнө каратып алды. Алтан хандыгынын кошуундары моңгол сардарларынын кол башчылыгы астына кирди.

Моңгол аскерлери азыр, 1211-жылы согушка аттангандагыдан таптакыр өзгөргөн. Азыр анын курамында Алтан хандыгынын адамдары, кидандар, Суң падышалыгынын адамдары бар. Булардын бардыгы өз элдеринин курал-жарагы менен куралданган, жат эл адамдарынан уюштурулган ушул кошуундун катары он чакырымдай жерге созулган эле. Дүйнө-мүлк толтура басылган арабалар, курал-жарак артылган ат, төөлөргө эсеп жетпейт. Кулдар менен кызматчы аялдар да кошуундан калбай катар-катар тизилишкен.

Тогуз уруу элден чогулган моңгол аскерлери Хуанжудан аттанып, күмдүү чөлдү басып өтүп, Керүлен дарыясын жээктей жүрүп, дарыянын жогорку агымын көздөй багыт алган эле. Булар басып өткөн айыл-аймактардын бардыгы дүңгүрөтө той берип, салтанат менен тосуп алып жатты.

Калың кол жеткен кезде Бурхан Халдун тоосунун тегереги шаңга бөлөндү. Тугла өзөнүнүн күмдүү жылгалары менен Керүлен өзөнүнүн баш жагындагы өңүрлөр аскерлерге толуп, моңгол талаасында чоң-чоң шаарлар жер астынан чыга калгансып көрүндү.

Жеңишти куттуктоо тою бүткүл моңгол жеринде салтанат менен өткөрүлдү. Чыңгызхан такка олтурган соң моңголдор Алтан хандыгын жеңип, бир чоң белдүү мамлекетке айланды. Баякы көчмөн эл өнүгүп, моңгол мамлекетинин негизги өзөгү болду. Бурхан Халдун өңүрүндө сан-санаасыз жайма дүкөндүр ачылып, албан түрдүү буюмдар кеңири сатыла баштады, ошондой эле, арак-шарап, азык-түлүк дүкөндөрү да пайда болду. Жер-жерлерге Суң падышалыгы, Алтан хандыгы, кидандар, таңгыттардын үлгүсүндөгү ашканалар салынып, жылкы, төө, кой, эчки соодасы кызый баштады. Алтан хандыгынын адамдарын кул-күң, жалчы кылган топторго башчылар дайындалып, Алтан хандыгы элинин кийимин кийген кыз-жигиттер көбөйдү.

Чыңгызхан тоо-таш арасында ачылган бул базарларды түгөл аралап чыкты. Жанына жалгыз бир эле киши ээрчитип жүрсө да, кырсык болгон жок. Алтан хандыгы менен

салгылашып жатканда бүтүндөй аялдардын колунда калган ушул көчмөн элде дүрбөлөң да, уруш-чабыш да болбоптур.

Тоо-таш базарынан кызыктуу, салтанаттуу жайыты узакка созулду, азык-түлүк, жемек-ичмек мол болду. Жумушчулардан да жакшы кийинип бул тойго катышуусуна уруксат кылынды.

Чыңгызхан сардарлары менен жоокерлерин кыска мөөнөттүк чайкаштарга жана узак жерлердеги согуштарга катыштырып, курчутуп турду.

Ата конушунан куулган меркиттер Алтай тоосунун ортоңку өрөөндөрүндө кайрадан эл болуп, уюшуп өзү менен кармашмакчы болуп жатканын укканда, Чыңгызхандын алардын мизин кайтаруудан башка амалы жок калды.

Мелтиреген өңүрлөрдөкү тайпаларды багындырып, бүгүнкүдөй бекем негиз орнотуп алган Чыңгызхан меркиттерди тыптыйпыл тукум курут кылып жиберүүнү да ойлоду. Меркиттердин Чыңгызханга болгон өчү өтө күчтүү эле. Алар отолбой калган чөпкө окшоп, эл көрбөгөн көмүскө жерлерде терең тамыр жайып, кармашар кырдаалын күтүп жатышкан.

Жеңиш тою аяктап, он күн өтө электе эле Чыңгызхан меркиттерди талкалоо милдетин чоң уулу Жочиге тапшырды.

Чыңгызхан Жочини алдына чакырып алып:

— Меркиттердин калдык күчүн жоюп кел, — деди.

— Куп, буйругуңуз боюнча аттанамын, — деп Жочи атасын ыраазы кылды.

Чыңгызхан меркиттерге катышы бар милдеттердин бардыгын Жочиге тапшырчу. Ичтериндеги табышмак милдет жүктөгөн Чыңгызханга да, милдет кабылдаган Жочиге да түшүнүктүү эле.

Чыңгызхан меркиттер эсине түшсө эле ичинен сыза берет. Эмне үчүн мындай болорун өзү да билбейт. Айтор, ал кандаш болуп калышы мүмкүн болгон меркиттердин бу жарык дүйнөдө өзү менен бирге жашоосун каалабайт. Анткени, бу тайпа Чыңгызхандын моңголдордун Бөртө Чоносу экенин жокко чыгарышы мүмкүн да. Баякыда, меркиттердин Улунду тартып кеткендиги да өзүнүн Моңгол Бөртө Чоносу деген атагына так түшүрүп отурбайбы!

Чыңгызхан кездешкен маселеге Жочи да кездешти. Чыңгызхан: «Жочи, чыныгы көк жал болсоң, каныңа кир жугузгандардын тукумун курут. Энең Бөртөнү ала качып, ага көрбөгөндү көрсөткөн кишилерге кас болууну бил!» деген сөздөрдү ичинен күбүрөп жүрүүчү.

Чыңгызхан өзүнүн бул оюн Жочиге түшүндүрүүнү ылайык көрбөдү. Ал бул оюн Жочинин кандай түшүнөрүн да билбеди. Ата-бала экөөнүн кимиси болбосун мындай сөздү айта алышпас эле. Мурдакысындакыдай эле Жочи өзүнүн нааразылыгын көзүнөн гана билгизди.

Чыңгызхан Жочиге жаш баатыр Субатайды кошту. Жочи менен Субатай калың колун чубуртуп, Алтай тоосунан ашты. Бул сапаркы согуш күздүн баш ченинде аяктады. Жочи меркиттердин башчысынын эки баласын өзү менен кошо өлтүрүп, Тусха деген үчүнчү баласын туткундады. Бүткүл меркит тайпасынан жападан жалгыз тирүү калган ушул жигит укмуштай мерген экен. Мурдакы аткан жебесин кийинки аткан жебеси менен жерге түшүрбөй сындырып үлгүрө алат экен. Анын ушундай өзгөчө өнөрү болгон үчүн, Жочи аны атасы Чыңгызхандын алдына тирүү алып келди.

— Мобу Тусха согуш өнөрүнө өтө чебер экен. Анын үстүнө чынчыл, жигердүү жан. Мунун чымын жанын аман алып калсак, өзүңүзгө жардамы тиер бекен деп ойлодум, — деди Жочи.

— Мунун тирүү жүрүшүнө болбойт, дароо башын алгыла! — деди Чыңгызхан.

Жочи бир нерсе дейин деп ыкыс берди да, батына албай, Меркиттин жаш сардарын өз колу менен өлтүрдү.

Ошол жылы ноябрь айынын башында Бианжиң шаарын басып аласың, деген жарлык боюнча, Самухы он миң аскер менен Бурхан Халдун тоосунан дагы аттанды.

Эки ай өткөндөн кийин Чыңгызхан Самухынын алгачкы кабарчысын кабыл алды. Ошондон тартып Самухыдан он күндө бирден кабарчы келип турду. Чыңгызхан Самухынын өз керт башы жөнүндө жарытымдуу кабар ала албаса да, жалпы кошуундун абалын жонунан билип турду.

— Кошуун Таңгыт жерин туурасынан кесип өттү.

— Кошуун Хуаңхы дарыясынын жээгиндеги Туңгуан шаарын багындырды.

— Кошуун Дужу сыяктуу беш шаарды басып алды.

— Кошуун Бианжиң шаарынын батыш ирегесине жакындады.

— Ошондон кийин Самухыдан кабарчы келбеди. Ал эми, Самухы болсо, колунун аздыгынан Бианжиң шаарын курчай албады, багындыра да албады. Колун Бианжиңден обочороок жерге жайгаштырып, аракетсиз жатып калды. Чыңгызхан Самухыга кабарчы жиберип, анын ал-абалына түшүндү. Бианжиң шаарын басып алам деп тобокелчиликке барбаганына ыраазы болуп, аны мактады. Самухы болсо, басып алган жеринен козголбой жата берди.

Ушундан бир жыл өткөн соң 1217-жылы Мухулай Лиаоши, Лиаодундун согушун аяктап, Чыңгызхандын ордосуна маалымат бере келди. Мухулайдын 1214-жылы Загсута көлүнөн аттангандан кийин кайра келиши үшүл болучу. Алтан хандыгы менен согуш ачкан 1211-жылдан кийин Загсута Көлүнүн жээгинде турган үч айын эсепке албаганда, Мухулай дайыма кан кечип, Лиаоши менен Лиаодундун көп жерлерин басып алган, аскери жана акимчилик жактан өзгөчө кайраткерге айланган.

Чыңгызхан эл башчылары менен вазирлеринин баарын чогултуп, Мухулайды адаттан тыш салтанат менен тосуп алды. Сиңирген эмгегин жогору баалап, ага «Элдин падышасы» деген атак берди. Ошондой эле, ортоңку багыт жоокерлеринин баш кол башчылыгына дайындады. Жат жерлерде алып барылган нечен жылдык кыргындун согуш бул жаш сардарды картаң тарттырып, сүрдүү кейипке киргизген экен. Анын чаң-топурак баскан, карарган өңү моңгол бөксөсүндө жүргөн кездегисинен таптакыр башка көрүндү.

Мухулай келип он күн өтпөй эле милдетин аткаруучу жерге жөнөдү. Анын кошуунуна дагы жыйырма үч миң моңгол аскерлери менен кидан, жүржүттөрдүн жоокерлеринен уюштурулган тың күч кошулду. Алтан хандыгынын бир өңүрүнө гана корголоп алып, бийлиги тарып бара жаткан Алтан хандыгынын эли да Мухулай бийлөөчү учу-кыйырсыз жердин бир бөлүгү болуп эсептелчү.

Далай жыл согушуп, Алтан хандыгынын көп жерин каратып алган Чыңгызхан 1217-жылдан 1218-жылдын жазына чейин Бурхан Халдун тоосунун боорундагы ордосунда болду.

Моңголдордун тиричилигинде өзгөрүштөр жүз берди. Алар Алтан хандыгынан үйрөнгөн эгинчилик өнөрү боюнча кең мейкиндиктерде дың жерлерди ачып түндүк жакта эгинчилик жана мал чарбачылык менен алпуруша баштады. Кудук казуу өнөрүнөн да пайдаланып, чексиз мейкиндиктерди сугаруу иштерин колго алды.

Түштүк жактын соодагерлери Чыңгызхан ордосуна тынымсыз каттап турду. Башка кыйла элдерден келген, атка, төөгө дүйнө мүлктөрүн артып алып, ары-бери котолшуп жүргөн түрдүү кишилерди көргөндө Чыңгызхан аябай кубанды жана өтө кызык көрдү. Асыресе, тээ батыш жактан соода кылып келгендерди жүктөрүн түшүрөрү менен ордосуна чакыртуу Чыңгызхандын адатына айланды. Ал буларды чын ниети менен тосуп алып, мал-мүлкүнө мүлдөм тийишкен жок.

Ислам динине ишенген Хорезимдик соодагерлер Чыңгызхандын назарын өзгөчө бурду. Алар да Алтан хандыгы менен согуш жүргүзгөн кездерде моңгол жоокерлери барган жерлердин эч кайсынысында кездешпеген үй-мүлктөрү, сапаттуу буюмдар,

маселен, айнек буюмдары, каш таштан жасалган буюмдар, окачачылар, ошол элдин акыл-зээни эсептелген килемдер жана башка нерселер өтө көп эле. Бул соодагерлер өздөрү алып келген буюмдарын моңголдордун Алтан хандыгынан алып келген торгунторко, пахта, калем-кагаз, сыя, соот, сызма сүрөт жана байыркы замандан калган мурастар сыяктуу нерселери менен алмашып жатышты.

Чыңгызхан Хорезимдик соодагерлерге курал-жарак жана диний иштерге керектүү баалуу заттарды буюрду. Эч кандай карым-катышы жок бир элден ушул өңдүү буюмдарды алуунун өзү бир өнөр эле. Муну Чыңгызхандын сүймөнчүгүнө айланган окумуштуу киши Ие Лү аткарып жүрдү. Чыңгызхандын камкордугуна бөлөнгөн карасакал, узун бойлуу жигит мамлекетти башкаруу жагына зор салым кошуп, көп акыл иштетти.

Окумуштуу Ие Лү билимге аябай кумар эле. Анын бул касиетин Чыңгызхан катуу жактырды. Алтан хандыгынан келген соодагерлер ал сураган суроолорго жооп бере алышпай көп тамтырашчу.

Чыңгызхан окумуштуу Ие Лүдөн кандай кылганда моңгол мамлекетин күчөтүүгө боло тургандыгы жөнүндө сүрай берүүчү. Окумуштуу болсо, бул маселеге качан болсо да: «Өркүндөгөн маданиятты жан дил менен коргоону билүү керек!» деген бир эле жоопту айтуучу. Маданият менен аскери күчтүн кайсынысына көңүл бөлүү зарылдыгы жөнүндө экөөнүн көз карашы эки башка эле.

— Алтан хандыгынын падышалары сиздин аскерлериңизден жеңилгени менен өздөрүнүн өрнөктүү маданиятын сактап калды. Хан аке, сиз Алтан хандыгынан көп үлгүлөрдү алышыңыз керек. Алтан хандыгынын адамдарына кең пейил болуп, алардын өзүңүз үчүн эрки менен кызмат иштөөсүн колго келтиришиңиз керек, — деди окумуштуу.

— Алтан хандыгы канчалык маданияттуу болгону менен менин бийлигимде турбайбы?

— Хан аке, сиз өзүңүздүн кандай бийлеп отурганыңызды билбейсиз. Мухулай кошуунун чегиндирип чыкса эле, ал жерге сиздин бийлигиңиз таптакыр өтпөй калат. Аскердин күчү жоону жеңүүгө гана жумшалат, бирок бийликтин ордун басалбайт. Өзүнүн өрнөктүү маданияты болбой туруп, моңгол башчылары менен аскерлери Алтан хандыгына бийлик жүргүзө албайт. Аны десеңиз, аягында, Алтан хандыгынан жеңилип, анын бийлиги астында калышы да мүмкүн, — деп окумуштуу Чыңгызханды ооз ачтырбайт.

Чыңгызхан саясат жактан бул жигиттен жеңилип сөз табалбай калса да, ачууланып кабагын түйгөн жок. Антмек түгүл, кайра анын пикирин кабыл алып, аны өзүнүн мамлекеттик саясатына катыштырып жүрдү.

Чыңгызхан бирөөнүн сүнүш-таклипти, улуттук боорукерлик же анын укук ээсине болгон жалынуусу себебинен эмес, баалуулугу себебинен кабыл алына тургандыгын ушул окумуштуудан үктү. Ошентип, өзгө элдердин диний адаттарын өз элине эркин жалпылаштырып, аны тыйгандарга каршы чыкты. Ошондой эле, моңголдордун теңирге сыйына турган жөрөлгөлүү үрп-адатын улуттук өзгөчөлүк иретинде сактап калып, аны мактады. Бирок, бул салтты бүржүгүн уруусунан башка уруулар ичинде жалпылаштырууну жөн көргөн жок.

Чыңгызхан өз элинин болоттой бекем тартибин кылчалык бошоңдотподу. Ие Лүнүн пикирин кабыл алып, көчмөн эл ичинде урууларга каршы туруу, киши өлтүрүүгө тыюу салуу жөнүндөгү тарбияны күчөттү. Мурда моңголдор «Кой уурдаганың өлгөнүң!» дешип, уруулуктан тыйылып келген болсо, эми кой уурдоо өзүң үчүн да, өзгө үчүн да жаман иш деп билип, андай жоруктардан тыйыла турган жаңы адатты калыптандырды. Жана ал калың журтчулуктун жүрөгүнөн терең орун ала баштады.

Бирок, Чыңгызхандын ушул кидан жигитин таптакыр эсине албай таштап койгон учурлары да болду. Бул абал 1218-жылдын башында, анын бир катар аскерлери таңгыт элине чабуул жасоосу жөнүндө берген буйругунда туңгуч ирет байкалды. Чыңгызхан таңгыт элин багындыруунун жана ал жерге аскер тургузуунун мааниси зор деп эсептеди. Ошон үчүн, согуш эч кандай себепсиз эле башталды. Моңголдордун атчан аскерлери таңгыттардын борборуна чаңдата бастырып кирип, таңгыт падышасын батыштакы Шилиаңга качууга аргасыз кылды, ошентип Чыңгызхан таңгыт элинде күчтүү аскер тургузуу максатына жетти.

Чыңгызхан ушул жолку согуштун алдында да, артында да Йе Лү менен көрүшпөдү. Өзү бардык акимчилик иштери менен кеңешип туруучу бул окумуштуу менен көрүшүүгө көңүлү тартпады. Ошентсе да, Йе Лү бул үчүн Чыңгызханга таарынган жок, өзү да мындай иштерге аралашкысы келбеди.

Чыңгызхан таңгыт элине чабуул жасаганда, анда аскер тургузуп, айыл отурган уйгур элинде бираар окуя туула калса, аны дүрбөлөңдүү абалдан обочолонтууну максат кылган болучу. Эзелки ата жоосу, өзүнөн жеңилип качкан найман тайпасынын башчысы Күлүк хан ошол кезде кидандардын хандыгын бийлеп калган болучу. Чыңгызхан алты жылдан бери бийлик башынан түшпөгөн ушул хандын элине чабуул жасоого бекинди. Бирок, кидандар менен согуш жүргүзсө айыл отурган уйгур элинин (моңголдордун ою менен болсо да) алар менен бирге кетүү мүмкүндүгү көп болучу.

СЕГИЗИНЧИ БӨЛҮМ

1218-жылы жайында Чыңгызхан Жебени эки жүз миң жоокердин сардарлыгына дайындап, кидандар элин чабууга аттандырды. Окумуштуу Йе Лү Чыңгызхан менен алгач учурашканда койдун далысын кармап туруп: «Түштүк-батышта согуштун добулбасы кайра кагылат!» деген эле. Ошол сөз эми чынга айланды. Кидандарга жасалган чабуулдун максаты Күчлүктүн хандыгын жоюп, анын жерин каратып алуу, ошондой эле маданияты өнүккөн Хорезим эли менен достук алакасын орнотуп, жан жактылуу барыш-келиш жасоону, алардан мурда өздөрү угуп көрбөгөн керектүү нерселерди алып турууну ойлоду.

Жебе кидандар элине чабуул жасап кириши менен эле, дин эркиндигин жарыялап, Күчлүк запкысын өткөзүп келген мусулмандарды азат кылды. Мусулмандар жер-жерлерде Күчлүккө каршы көтөрүлүш чыгарып, Жебени колдоп кубаттады. Жебе Күчлүктүн башы менен олжого түшкөн миң кулунду Чыңгызханга тартуу кылды.

Жебе кидандарды тынчытуу жумушун тез эле аяктап, кумдуу чөлдү айландыра шаар салып алган ушул дөөлөтмөн мамлекетти үч гана айдын ичинде моңголдорго багынтып үлгүрдү. Андан кийин, моңгол кошууну ушул өңүрдү тирек кылып, оң жана сол канат болуп экиге бөлүндү. Мухулайдын кошууну бир канат, Жебенин кошууну бир канат эсептелинип, душман менен кандуу согуш жүргүзүп жатты. Чыңгызхан Жебенин эмгегин жогору баалады, ошону менен бирге, басып алган жерлерине өтө катаал болбостук жөнүндө жарлык түшүрдү.

Чыңгызхан кидандарга чабуул жасаганда көбүнчө өзүнө бейтааныш болгон чоң эл Хорезим менен соода-сатык байланышын орнотууну көздөгөн болучу. Ушул сапаркы согушта ал мол олжого батты. Алтан хандыгында кездешпеген эгинчилик өнөрлөрү моңгол жергесине аккан суудай куюла баштады. Моңголдор ата-бабасынан бери укпаган, көрбөгөн жер-жемиш, килем, мөмө шарабы, түрдүү-түрдүү кол өнөр буюмдары кумдуу чөлдөн моңгол бөксөсүн көздөй күн-түнү менен агылып жатты.

Чексиз мейкиндиктин, калың элдин бийлөөчүсүнө айланган Чыңгызхан Хорезим элине өз уруусундагы туугандарынан туңгуч ирет соода-сатыкка бара турган адамдарды белгиледи. Ал тууган, уругунан, өз уруусунан болуп, буларга дагы эки сардар кошуп 450 кишилик өкүлдөр тобун уюштурду. Топтогулардын көбү мусулмандардан алынды.

Соода өкүлдөрү Чыңгызхандын ордосунан аттанып, Сыр-Дарыянын тегерегиндеги Отрар шаарына жеткенде ушул өңүрдү коргоп турган Кайырман Султан аларды түгөл туткундап, мал-мүлкүн тартып алып, Хорезим падышасы Шах Мухамметке буларды моңголдордун тыңчылары деп маалымдап, 450 кишинин бардыгынын башын кести.

Чыңгызхан муну уккан соң жакасын кармап, эч кандай мамиле түзө элек бул чоң элге аябай ачууланды. Ошентип, андан достук деген ниети кастык менен алмаша кетти.

Хорезим элинин абалын, салт-санаасын Чыңгызхан да окумуштуу Йе Лү да, башка билимдүүлөр да билүүчү эмес. Анын өңчөй асыл буюмдарды гана чыгара ала турган мусулман эл экенин соодагерлерден укканы болбосо, алардын мамлекеттик түзүлүшү, аскери күчү жагынан мүлдөм кабарсыз эле. Чыңгызхан Хорезим элине аскер чыгаруу, алардан кек алуу маселеси үстүндө окумуштуу Йе Лү менен акылдашты.

— Хорезим мамлекети ислам дини негизинде уюмдашкан мамлекет. Андакы жумурай журттун баарысы ислам динине ишенет. Болоттой бекем диний ишенимге жана ынтымакка багынышат. Моңголдор аларга теңеле албайт. Соодагерлер алып келген буюмдарга караганда ал элдин маданияты өркүндөп-өнүккөн болушу мүмкүн. Ошондуктан, азырынча аларга каршы аскер чыгарбастык керек, — деди окумуштуу.

Чыңгызхан Хасар, Зелмелер менен акылдашты эле, аскер чыгарууну алар да туура көрбөдү.

— Хорезим аскерлеринин түгөл темир соот кие тургандыгын уккамын, — деди Хасар. — Ал эми, биздин аскерлерибиз тери соот киет. Ушул экөөнүн кайсынысы мыкты экенине көз жетпейт. Бирок, жебемиз алардын соотунан өтпөстүгү, согуш биздин ойлогонубуздан башкача амал менен алып барылышы да мүмкүн.

— Хорезим эли телегейи тегиз, көлөмдүү эл бекен деп ойлойм. Эмне үчүн десеңер, Хорезимден келген соодагерлер ар уруу тилде сүйлөйт, үрп-адаттары да бир-бирине окшобогонсуйт. Ислам дининин гана уюткусунда бекем жуурулган эл өңдөнөт. Хан аке, мен сиздин Моңголдорду деңизге чөктүргүңүз келбей турганына ишенемин, — деген сөздү Зелме айтты.

Чыңгызхан башка сардарлар менен да кеңешти. Алар Хорезим элинин теги-жайы белгисиз, коркунучтуу диний эл деп эсептеп, аскер чыгарууну тап-такыр кубатташкан жок.

Чыңгызхан баарынан кийин Жочини чакыртты. Жочи Чыңгызхандын алдына келери менен:

— Хорезим элине аттануудан коркпойм, — деди.

Чыңгызхан ага Хорезим элине жортуул жасоо маселеси али чечилбегенин, жөн гана кеңешке чакыртканын айтканда:

— Моңгол көк жалдары ашалбай турган аскар тоо, кечип өтө албаган дайра, капчыгай болучу беле?! Кадырлуу хан ата, Жочини жана ал баштаган калың колду жолтоосу күчтүү ошол майданга жиберчиңиз, — деди Жочи.

Чыңгызхан Жочинин көзүнө тикие узак карап: «Моңголдун көк жалы десе дегичелик эле экенсиң!» деп ичинен ойлоп сүйүндү.

— Хорезим эли телегейи тегиз, бир тайпасы талкаланса, дагы бир тайпасы иреге тартып чыгуучу эл дейт. Мен сенден жана сен баштаган колдон айрылып калар бекемин деп коркуп жатканым жок. Бүткүл Моңголду ошол чалкыган деңизге чөгөрүп алар бекемин деп убайымдап жатам, — деди Чыңгызхан.

— Моңгол аскерлеринин тагдыры андай болбойт, кадырлуу хан ата, сиз кидандарды өзүңүзгө каратып алган соң башка жоонун болбостугун күсөдүңүз. Бирок, биздин бүржүгүн уруубуз, ата-бабаларыбыз, өзүңүздүн жаныңыздай көргөн атаңыз — ушулардын бардыгы өзүнүн кас жоосу менен өлгүчө кармашып өттү го. Бүржүгүн уруусу ошол кас душманы менен алып барган кандуу чайкаштар натыйжасында гана сакталып турат. Көк жалдар жоосуз болбойт, жоосу жок көк жал — көк жал деп эсептелбейт! Кидан Йе Лү өңдөнгөн селсаяктардын сөзүнө ишенип, бизди кидандардын чаңында каптырып жүрбөстүгүңүздү суранам. Андан көрө Йе Лү менен оолакташып, кас жооңуздан сак болгонүңүз оң. Моңголдордун тиричилигин ата-бабаларыбыз өңдүү салгылаш аркылуу гана коргошубуз керек.

Жочинин моңгол «көк жалдары» деген сөзүн ичинен кайталап, анын сөзүн унчукпай отуруп уккан Чыңгызхан басыңкы үн менен сүйлөдү:

— Тегинде сен мени көк жал эмес деп ойлойсуң. Хорезим элине жасала турган жортуулдун ардагер атагын сага берейин, негизги күч эсептелген жоокерлерим сенин сөөгүңдү аттап алга чабуулдай турган болсун!

Жочи кеткен соң Чыңгызхан сергий түштү. Туңгуч уулу Жочинин айткандарын толук кабыл албаса да, анын сөздөрү өчүп бара жаткан жигерин тутантып кеткен касиеттүү нерседей билинди.

Чыңгызхан байбичеси Бөртөнүн үйүнө келип, анын да кеңешин укту. Чыңгызхандан бир жаш улуу Бөртө байбиченин чачы агарып, толуп жаткан жылтыр-журтулга бөлөнүп алганы менен кыймыл-аракети жылдан жылга кашаңдап, көзүнүн нуру кете баштаган болучу.

Бөртө байбиче кийинки төрт-беш жылдан бери өзүнө тиешеси жок иштерге аралашпай калган. Ал Чыңгызхандын Хорезим элин чабуу жөнүндөгү сөзүнө ойлонткудай жооп бере алды:

— Падышам, аскер чыгарууну жөн көрсөңүз чыгара бериңиз, жөн көрбөсөңүз чыгарбай эле коюңуз. Кийинки жылдарда мындай иштерди өз оюңуз боюнча гана бир жагына каратып келбединиз беле.

— Моңгол жоокерлеринен чыгым болбойт деш кыйын, кандай эл болбосун салгылашта курмандар болот.

— Напсиңиз неге мынча ачылып кеткен, падышам? Картайган менден башка да байбичеңиз бар, э-э, деги...— деп каткыра күлдү Бөртө.

Бул сөздү укканда «э, бар» деди ичинен. Байбичеси Бөртөнүн эмин-эркин бай турмушка да алымсынбай жатканын байкады.

Чыңгызхан мындай бир ишти түшүнө албады: ал бир элдин тизгинин кармап, мансабы өскөн соң, байбичеси Бөртөнүн нааразылыгы токтоосуз жаап, калыңдай берген карга окшоп, элге да билине баштаган. Чыңгызхан Бөртөнүн үйүнөн аябай көңүлсүз кайтты.

Ал андан кийин Куландын үйүнө келди, акылын ошондо корутундуламак. Бул кезде абыдан толукшуп, бетинен нур таамп турган Кулан сулуунун жалпы кебетесинен бийлик ээсинин эрке кербездиги билинип турган эле.

— Падышам, үч миң аялга алымсынбай эми Хорезимдин кыздарын пилге мингизип алып келмекчисиз го, — деп кыт-кыт күлдү Кулан.

Чыңгызхан Куланга учурашкан сайын аябай мээримге бөлөнүп, анын ыкыласы жүрөгүн жылыткандай боло кетет. Бирок, анын мээримине чын ишене койчу да эмес.

Жанындай көргөн баласы Күлгүндү Сорхыншарыга тапшыргандан бери Чыңгызхан экөө ал жөнүндө ооз ачышкан эмес. Бирок, Куландын жүрөгүн жарып чыккан баласын унутушу мүмкүнбү?

Кулан Чыңгызхандын көп катын алганын ачык жектеп жүрсө да, өзүнүн аброюн кетире турган кылыкка мүлдө жолободу. Ал моңгол бийлөөчүлөрүн өзүнөн башка эч кимди аябайт, деп билет. Чыңгызхан Хорезим элине чабуул жасоо жөнүндө акылдашканда, Кулан элден башкача ой айтып, аскер чыгарууну чын пейили менен кубаттады.

— Падышам, Хорезим элине чабуул жасаңыз. Ал Моңгол элинен алда канча бай, алда канча өнүккөн мамлекет. Бу сапаркы согуштун табылгалуу болору сөзсүз. Бирок, бул согуш кызыл кыргындуну болот. Моңголдорду түгөл аттандырыңыз, өзүм да кан майданда сиз менен бирге жүрөйүн, — деп бир аз басыла калды да сөзүн кайра улады, — ушул үйдөкү керек-жарактын баарын, асыл мүлктөрү менен кымбат-баалуу кийим-кечектерди, назик кооздуктарды түгөл алып кетүүңүздү өтүнөмүн. Мен кан майданда, жебелер учуп турган жерде жүрүп, өзүңүзгө жардамчы, кеңешчи болоюн.

Кулан сөзүн улантып, дагы мына буларды айтты:

— Сиз көп катын алдыңыз, ошондо мен сизге бир нерсе дедимби? Сизден жер-суу, дүнүйө-мүлк сурадымбы? Өзүм отурган үйдөкү дүнүйө-мүлктү эч качан да өзүмдүкү деп ойлогон эмесмин. Ушул үйдүн босогосунан нары аттасам эле, ал дүнүйө-мүлк меники болбой калат. Падышам, мени кан майданга ээрчитип барып, айталбай жүргөн бир ооз сөзүмдү айтып калууга шарт түзүп берсеңиз экен...

— Сенин айталбай жүргөн бир ооз сөзүң эмне эле? — деп Чыңгызхан жактырбагансый сурады.

— Аны убактысы келгенде айтаармын, эмне айтаарымды ошол кезде теңирим эсиме салар.

Чыңгызхан байбичеси Бөртөнүн, көрөр көз аялы Куландын жана чоң уулу Жочинин сөздөрүн угуп алган соң, Хорезим элине жортуулга аттануу чечимине келди.

Чыңгызхан бул чечимге келгени менен аны тез эле ишке ашыра албады. Анткени, жортуул жасоого каршы чыккан Йе Лүнүн жана башка сардарлардын ою менен эсептешпей, калың колду ири элге чабуул жасоого шайкештирбей болбоду.

Ал жортуулга аттанаарын эч кимге айтпады. Бардык зээнин Хорезим элинин ал-абалын билүүгө жумшады. Моңгол бөксөсүндөгү айыл-аймактарды аралап, анда турган аскерлердин күчүн чамалады.

1218-жылдын соңунда Чыңгызхан өз уруусунун билерман бийлеринин жана карт вазирлеринин башын кошуп, Хорезим элине чабуул жасоо маселеси жөнүндө туңгуч ирет кеңеш өткөрдү. Мунусунун аты гана кеңеш болгону менен, иш жүзүндө өз оюн макулдатып алуу эле. Кеңеш: Чыңгызхан жортуулда жүргөн кезде иниси Темүгөйдү эл ичиндеги иштерди башкарууга бекитти. Чыңгызхандын өз уруусундагылар, билерман бийлер, карт вазирлердин бардыгы согушка аттана турган, аялдардан жалгыз гана Кулан ээрчип жүрө турган болду. Окумуштуу Йе Лү да согушка аттануу буйругун алды.

Чыңгызхан таңгыт элинен аскер чыгарып, согуш кезинде өзүнө жардамдашуусун талап кылып, элчи жиберди. Бирок, таңгыт эли аскер чыгаруудан баш тартты. Чыңгызхан таңгыттардын Хорезим элин Моңгол мамлекетинен күчтүү санап, ага каршы аскер чыгаруудан коркуп, согуштан жаа бою качып жатканын түшүндү.

1219-жылы жаз кирери менен Чыңгызхан эки жүз миң аскерин алып, Бурхан Халдун тоосунун боорундагы конушунан аттанды. Бу тиш-тырмагына чейин куралданып, кара жерди солкулдаткан калың кол эле. Калың кол жадыраган жай айларынын орто ченинде Алтай тоосунан ашып өтүп, Ертиш дарыясынын жээгине барып өрүү болду. Хорезим элинин сыр-сыпатын канык билбеген Чыңгызхан жоо жерине жакындаган сайын душмандын шартын билүүнү ойлонуштуруп, жайдан күзгө чейинки убакыт ичинде жоокерлерди аңчылыкка салды. Чыңгызхан аңчылык аскерлерди чыйралтат, ат-унаа жаратууга, азык-түлүк дайындоого пайдасы көп деп карады.

Бул мезгил ичинде Чыңгызхан Хорезим элинин ички жагдайын билүүгө айрыкча көңүл бурду. Көп улуттан куралган Хорезим элинин бир уруудан болушу мүлдө мүмкүн эместигин ал Ертиштин боюнда жатканда эле түшүнүп, жеткен. Хорезим моңголдорго татуу үчүн төрт жүз миң аскер жыйнаган, бирок ушунча самсыган кошуунга кол башчылык кылгыдай жеткилең сардары жок эле. Мухамет Шах ислам диндегилердин тизгинин кармап турган менен, ал калың колго кол башчылык кыла ала турган киши эмес эле. Төрт жүз миң аскер ушул элдин мелмилдеген чексиз өңүрүнүн жер-жерлериндеги ондогон шаарларына жайгаштырылыптыр. Алар шаарды коргоого мыкты болгон менен моңголдун тандалган, найзакер, талаа согушуна такшалган жоокерлери менен кармашууга дармансыз сыяктанды.

Коңур күздүн орто ченинде Чыңгызхан аңчылыкты токтотуп, Хорезим элинин түштүк-чыгыш жагынан чабуул коюп кирүүнү капысынан жарыялады. Моңгол жоокерлеринин жүрөр жолунда, Тианшан тоосунан башталып Арал деңизине куюлуучу Сыр-Дарыя узун белбоодой созулуп жаткан эле, анын бойлоруна шаарлар салынган. Чыңгызхан кошуунун төрткө бөлүп, чоң уулу Жочини Сыр Дарыясынын төмөнкү агымына жиберди, ал биринчи бөлүк аскерге кол башчылык кылды. Экинчи уулу Чагатай менен үчүнчү уулу Үгүтөй экинчи бөлүк аскерге баш болуп, Сыр-Дарыянын орто агымындагы Отрар шаарын алууга аттанды. Алек, Сейктүй, Тахай сыяктуу жаш сардарлар үчүнчү бөлүк аскерлерди башкарууга жооптуу болуп, Сырдарыянын жогорку агымындагы өрөөндөрдү басып алуу буйругун алды. Төртүнчү бөлүк аскерди Чыңгызхандын кенже уулу Толу башкарды. Ал Сыр-Дарыяны өтүп, Хорезим элинин негизги күчү жайгашкан Букар шаарын алышы керек.

Чыңгызхан аскерлери менен сардарларына: «Бу сапаркы согуш Хорезим элинин аскерлерин жоюп, бийлик башында отурган Мухамметтин көзүн тазалаганга чейин улантайла берет. Багынгандарынын жанын койгула, каршылашкандарын мейли ал

аскер болсун же жай букара болсун баарын кырып таштагыла!»— деп буйрук берди. Ал бул согушту моңгол улутунун тиричилиги менен тикелей катышы бар деп ойлоп, бардык аскери күчүн толук аттандырды.

Алтан хандыгына чабуул жасар алдындагыдай Чыңгызхан бул жолу да өз уруулаштарын, билерман бийлерин, вазирлерин чакырып, өлсөк арманыбыз жок, дешип коштошуу расмиятын өткөрдү. Алтан хандыгына чабуул жасарда Чыңгызхан бу расмиятты Бурхан Халдун тоосунун этегиндеги өзүнүн ордосунда өткөргөн болсо, ал бүгүн аны Ертиш дарыясынан он күндүк алыстагы жат элдин чөлдүү талаасына тигилген жолум үйүндө өткөрдү.

Чыңгызхан өзү каза болсо ордуна төрт уулунун кимисинин отурууга тийиштүү экенин ушул маарекеде жарыялады. Муну аскерлеринин сардарлары жагынан алганда өзгөчө мааниге ээ жумуш эле. Чыңгызхан кенже уулу Толуну өтө жакшы көрөрүн элдин баары билет. Моңголдун салтында кенже баласы мураскер болот. Ошондуктан Чыңгызхандын дүнүйө-мүлкүнө кенже уулу Толу ээ болууга тийиш. Бирок, Чыңгызхандын Толуну жакшы көрүшү экөөнүн ортосундагы жеке ушул байланыштан гана эмес эле.

Уулдун кенжеси болгон Толунун эр жүрөктүгү, согуштардагы эрекче таланты менен эмгеги Чыңгызханга аябай жага турган. Ал согуш сайын атасы Чыңгызхандын жанында жүрүүчү. Чыңгызхан да кичи уулун сүрөп турууну үнүтчү эмес. Баласынан кол башчылык жана согуш жөндөмүн байкаганда ага аябай кубануучу. Жыйырма эки жашка чыгып, толуп турган бу жаш сардардын түлкүсунан кол башчыга ылайык туума жөндөмүн билинип турушу бир жакшы көрүнүш эле.

Маарекеге келгендер: Чыңгызхан өз ордуна согуш сайын аттын кашкасындай эрекче эмгек сиңирип келе жаткан чоң уулу Жочини көрсөтөр бекен же өзү жанындай көргөн Толуну айтаар бекен. Кантсе да ушул экөөнүн бирин мураскер кылар деп божомолдоп турганда Чыңгызхан ал экөөнү эмес Үгүтөйдү көрсөттү.

Чыңгызхандын, үчүнчү уулу Үгүтөйдүн аты угулганда, отурган эл өз кулактарына ишенбей калышты. Бирок, жаңылыш укпагандыктарын тез эле билишти.

— Жочи, сен кандай дейсиң сүйлөчү? — деди Чыңгызхан.

Куба жүлүн Жочи:

— Үгүтөйдү өстүрүүңүзгө эч кандай башкача оюм жок. Мен Чагатай, Толу инилерим менен башыбызды кошуп Үгүтөй менен жакшы өтөбүз. Үгүтөй сиздин мураскериңиз боло алат, — деп кыска жооп берди.

— Чагатай сенин оюң кандай, айтчы?

— Жочи айткандай, сиздин көзүңүз тирүү турганда ага-ини баарыбыз өзүңүздү колдойбуз. Андан кийин Үгүтөйгө жардамчы болобуз. Упасыздарын оңдурбайбыз, качкандарды кармап келебиз. Үгүтөй кең пейил эмеспи, өскөнү жөн. Бүткүл моңголго кол башчылык кыла ала тургандыгы үчүн, сиздин мураскериңиз болушу жолдуу иш, — деди Чагатай.

Чагатайдын сөзү Жочинин сөзүнөн алда канча майда чыкты.

— Ээ, Толу, сенин кандай оюң бар айтчы? — Чыңгызхан Толуга бурулду.

— Мен өзүңүз бекиткен кишинин жанында болом. Унутуп калган иштерин эсине салып, уктап калса ойготуп, ураан чакырып чепке аттанганда сүрөөнчү, күлүгүнө камчы болуп, кошууну менен бирге жүрөм. Алыска аттансак артынан, жакында жүрсө жанынан калбайм, — деди Толу.

Чыңгызхан ыраазылыгын билдире башын ийкеди да:

— Үгүтөй, айтаарың барбы, бар болсо айта бер, — деди эң акырында.

Үгүтөй койнуна батпай турган кубанычын билдирбей басыңкы үн менен:

— Менин айткандай сөзүм жок. Өзүңүздүн айтканыңыздан чыкпайм. Тек кана, үрүм-бутактарым жетесиз төрөлүп, тартымдуу мураскер боло албай калар бекемин деген гана убайым бар менде, — деди.

Маареке дасторконунда олтургандар Чыңгызхан менен анын төрт уулунун сөздөрүн уккан соң, Чыңгызхандын көрсөткөн кишиси ылайыктуу, Чыңгызхандан кийин бүткүл Моңголдун тизгинин кармоого Үгүтөйдөн ылайыктуу киши жок, деп санашты.

Үгүтөй калган үч ага-инисиндей жеңил эмес, өтө салмактуу, момун, кең пейил, жумушка сарамжалдуу, ичине арамдык катпаган адал мүнөз, өзгөчө көзгө чалдыкпаганы менен бет алган ишин орундабай тынбаган азамат эле. Деги хандын мураскери болууга абыдан ылайыктуу болучу.

Дасторкондо отургандардын башка ою жок экенин байкаган Үгүтөй:

— Биздин ата конушубуз дарыя-өзөндөрү, көрктүү жайыттары мол чексиз мейкиндик эмеспи. Жочи, Чагатай, Толу — үчөөнө бөлүп бергидей жер табылат, — деди.

Жочинин куба жүлүн кебетеси көпкө чейин Чыңгызхандын көз алдынан кетпеди. Жочи моңголдун айтылуу баатыры эле. Анын кайраттуулугуна, ажалдан тайманбаган эрдигине Чыңгызхандын өзү да таң калычу. Мамлекеттин ири жумуштарын бир жакты кылуу жагында андан өткөн мыкты киши жок эле. Чыңгызхан Жочи менен Үгүтөйдүн кайсынысын өзүнө мураскер кылуу маселеси үстүндө көп ойлонуу, акыры Үгүтөйдү көрсөттү. Экөөнүн кимисин көрсөтүү маселесинде чиеленишкен татаал иштер да жок эмес эле. Чыңгызхан Жочинин өңүнүн бузула түшөрүн билип турган.

Чыңгызхан болочоктогу кызыл кыргын алдында дасторкондо отургандар менен шарап чөйчөгүн көтөрүштү. Бул башкалар үчүн мүлдө башкача мааниде болду. Чыңгызхан Жочинин упуасыздык кылбастыгына ишенүү кыйын деп ойлогон. Бул өзү чиеленишкен бир маселе. Эгер ошондой болгон күндө да, анын таң каларлык эч нерсеси жок иш. Бирок, Чыңгызхан муну өтө маанилүү иштер катарына койгон жок. Ал Жочиге тикие карап:

— Бүржүгүн Жочи, сенин көк жал экениңе али көз жеткен жок, мен да ошондоймун. Экөөбүз тең талпына берели. Азап-тозоктуу, кыйын-кысталаң жолдорду басып илгерилей бер, сансыз кызыл кыргын согуштарын сал, согуш сайын жеңишке жет. Менин да ошондой кылбастыгым мүмкүн эмес. Сенин даңктуу моңголдун көк жалы экениң ырас болсо, өзүңө керектүү жер-сууну өз күчүң менен тап, — деди. Андан кийин алдына жакындап келген Жочи менен чөйчөк тийиштирип, Сыр-Дарыянын төмөнкү агымында уулуу кескелдирик көп дейт, абайлаарсың, — деди.

Жочи атасынын бетине үңүлүп:

— Ата өзүңүзгө да сак болуңуз, — деди айтар сөзүн ачыкка чыгарып.

Моңголдун төрт бөлүк кошууну Сыр-Дарыянын жээгине жеткенде Жочинин кошууну Жент шаарын көздөй багыт алды. Чагатай менен Үгүтөйдүн кошууну Отрар шаарын курчады, Алек, Сейкетүй, Тахайлардын кошууну Бенакент шаарына тике жөнөдү.

Чыңгызхан менен анын кенжетайы Толу баштаган негизги кошуун алды менен Сыр-Дарыянын жээгинде аялдап, алдыңкы чептерден кабар алган соң, дароо Сыр-Дарыядан өтүп, мурдакы план боюнча Хорезим элинин уюткусу эсептелген Букар шаарын көздөй бет алды. Бул кошуун Букар шаарын көздөй илгерилегенде, душмандын негизги кошууну менен Сыр-Дарыянын боюндагы шаарлардын байланышы үзүлүп калды.

Чыңгызхан кумдуу талаалар менен кыркаларда бир айга жуук аялдап алган соң, Сернок коргонуна жакындаганында коргонго элчи жиберди.

— Биз кудайдын баласыбыз, ислам динин урматтайбыз, колдоп кубаттайбыз. Ошон үчүн, Моңгол ханынын амири боюнча силерди куткарганы келдик. Моңголдун калың

жоокерлери босогоңордо турат. Каршылык кылсаңар коргонуңардын күлү көккө сапырылат, багынсаңар мал-жаныңар аман калат, — деди барган элчи.

Мындан кийин Чыңгызхан элди коргондон түгөл кууп чыгып, жаштарын аскерликке алып, башкаларын үйлөрүнө кетирди. Коргонду үч күн тоноп, асыл дүйнө-мүлктөрүн аскерлерине чогулттуруп алды. Моңгол аскерлери сепилдерин талкалаган соң, Нур шаарына тике жөнөдү. Чыңгызхан бир айга жакын сапар тартып, Нур шаарына жээктери менен эле шаар дарбазасын ачтырып, элин кууп чыгарып, бир канча күн-түн тоноо алып барды.

Чыңгызхан шаар элин кырып-жоюуну тыйса да, дүйнө-мүлктөрүн тоноону тыйган жок. Ал моңгол элинин турмуш-тиричилигин жакшыртуу, аскерлеринин азык-түлүгүн камдоо үчүн жеңилгендердин мал-мүлкүн тоноп алуу максатка ылайык келет, деп карады.

Моңгол атчандары 1220-жылдын көктөмүн өздөрү мээлеген Букар шаарына баруучу жолдо өткөзүп, январь айынын орто ченинде Букарга жакындап, Аму-Дарыянын жээгине жайгашышты. Чыңгызхан суусу мол, чөбү чүйгүн кең талаага туташкан ушул өрөөндө аскерлерин жакшылап тыныктырып алган соң гана шаарды курчоого киришти. Бирок, шаарды коргогон жыйырма миң аскер багынып бербей, салгылаш далай күнгө созулду. Бир күнү түн ичинде шаарды коргоп жаткан аскерлер шаардын дарбазасын ачып, моңгол аскерлеринин чебин жара Аму-Дарыяны көздөй качты. Чыңгызхан аларды Аму-Дарыянын жээгине чейин сая кууп, бирөөнү да тирүү куткарбай түгөл кырып таштады. Аму өзөнүнүн сай-салааларында өлүктөр корум болду. Дарыя суусу кан болуп акты. Чыңгызхан кошуундары бул тегеректе колдорун канга жууп, мурункудан беш бетер эсирип кетишти.

Чыңгызхан эртеси шаарга кирди. Көчө-көчөлөрдө дүкөндөр менен мечиттер көп экен. Шаар бай шаар кейиптенет. Көчөлөрдө ар кыл адамдар бытмырдай кайнайт. Шаарда али багынбаган төрт жүз аскер калган эле. Чыңгызхан шаардан кайра чыгары менен эле шаарга чабуул жасоого буйрук берди. Шаар ичиндеги камалдарда куралданган жай букаралар да сансыз экен.

Моңгол жоокерлери төрт жүз аскерди жок кылуу үчүн он эки күн согушуп, оор чыгымга учурады. Шаардан кууп чыгарылган тургундардын көбү кырылды. Акырында, моңгол аскерлери шаарды очогор менен аткылап жатып араң алды.

Шаарды алган соң, Чыңгызхан шаар элинин кийим-кечегинен башка нерселеринин бардыгын түгөл шыпырып алып болгон соң гана шаардан кууп чыгарды. Андан ары моңгол аскерлери шаарды аралай кирип өз эркинче талоон жасай баштады. Жарлыкка кайчылык кылып шаарда жашырынып жүргөндөрдүн да бири тирүү калган жок. Чыңгызхан шаар сыртына жыйналган тургундардын арасындагы аялдардын баарысын аскерлерине бөлүштүрүп берди эле, таламандын тал түшүндө зордуктоого кирип кетишти. Эркектери катып жүргөн баалуу буюмдарын тапшырып беришип, аскери иштерге чегилди.

Чыңгызхан шаардан аттанарында тирүү жан калбаган ушул шаардын күлүн көккө сапырууну буйуруп, өзүнө каршылык кылган шаарлардын бардыгы тең ушул күндү көрө турганын жарыялады.

Букар шаары ушундайча өрткө айланып жаткан учурда Чыңгызхан мындан чоң Самаркан шаарын көздөй бет алды. Булар беш күн жол жүрдү. Ушул кезде моңгол аскерлери колдорун кыпкызыл кан менен жууп, көзүнөн жалын аткан жырткыч айбанга окшоп калышкан эле. Алардын катаал тартипке багынып, катар тизилип басканы гана жырткычтардан айырмалап турду. Айлуу түндөрү жол жүргөндө калың колдун көлөкөсү кумдуу талаада бадырая түшөт. Букар шаарынан аскерликке алынган көк көз кишилер чөлдөгү жортуулга чыдай алышпай, баштары айланып, эси ооп жыгыла беришти. Алардын башы ошол жыгылган жеринде кесилип жатты.

Чөлдүү ээн талааны, тоо-таштарды арттарына калтырып жортуулга чыккан аскерлер ойдундун орто ченинде жаткан Самаркан шаарынын караанын бир нече күндөн кийин араң көрүштү. Самаркан шаары арааны ачылган Моңгол аскерлерине дүйнөдө жок шаардай туюлду. Шаар тегереги тукабадай кулпуруп, жапжашыл токой менен чүмкөлүп турду. Шаарды айланып аккан Согды дарыясынын жээктерине мөмө-жемиш бактары өскөн. Таш кирпичтен калың жана бийик салынган шаар сепили, көркөм талаанын ортосуна жайгашкан ушул шаарды моңгол аскерлерине бербечүдөй көрүндү.

Чыңгызхан Самарканга багыт алганда Букар менен Самаркандын ортосундагы эки шаарга эки бөлүк кошуун жөнөткөн болучу. Согды дарыясынын боюна келген негизги кошуунга тиги эки шаардын алынгандыгы жөнүндө кабар келип жетти.

Самаркан шаарын кырк миң аскер коргоп турган, буларга Хорезимдик тандалган сардарлар кол башчылык кылып жаткан эле. Чыңгызхан дароо чабуул жасабай, Согды дарыясынын жээгинде аскерлерин машыктыра баштады. Ал Согды дарыясынын жээгинде жаткан кезде, Сыр-Дарыянын боюндагы шаарларды багындырууга кеткен үчүнчү кошуун өз милдеттерин орундап болуп, ушул негизги кошуунга келип кошулушту. Жочинин кошууну баарыдан мурда жетти. Жочи согушка аттанган жарым жыл ичинде Чыганак шаарын алып, анын тегерегиндеги үч шаарды ойрондоп, мал-мүлкүн тоногон. Жент шаарын багындырып, Сыр-Дарыянын төмөнкү агымындагы кең өрөөндөрдү өзүнө багындырган болучу. Бу сапаркы согушта ал каршылык кылгандардын канын суудай агызып, тукумун туздай курутту. Асыресе, Чыганак шаарынын тургундарын чөп чапкандай жайкады.

Жочинин кошуундарынын келип кошулганына он күн толгон кезде Чыңгызхандын элчилери өлтүрүлгөн, ушул согуштун чыгышына себепчи болгон Отрар шаарын басып алууга кеткен Чагатай менен Үгүтөйдүн кошууну кайтып келишти, Моңгол аскерлери бул шаарды беш ай салгылашып араң алды. Шаардын чордондуу көчөлөрүн айга созулган кырылышуулардан кийин гана багындырып жатышты. Булар г аар элинин тең жарымын кырып таштап, тең жарымын шаар башчысы Кайырман Султанга кошуп Самарканга жеткирди. Чыңгызхан Кайырман Султан менен көрүшпөй эле, аны өлтүрүп салууну буюрду. Колу-буту байлануу турган Кайырман казанда балкып эрип жаткан күмүштү көрүп, жанындагы аскерден:

— Муну эмне кыласыңар? — деп сураганда, ал аскер:

— Муну сенин оозу-мурдуңа, кулагыңа куябыз! — деп жооп берди. Кайырман Султан ошол айтылган чара менен өлтүрүлдү.

Дагы он күн өткөндөн кийин, үч жаш сардардын кол башчылыгындагы кошуундар да келди. Булардын бардык аскерлери беш миңден ашпаса да, бир кылка эр жүрөк баатырлардан эле. Алар бачым аракеттенип, алды менен Бенакент шаарын алып, тургундарын шаардан кууп чыгып, аскерлерин тыптыйпыл жойду. Андан кийин Сыр-Дарыянын орто агымындагы коргону бекем Хожент шаарына жетип, шаардын коргоочу сардары Темир Малик менен узак салгылашты. Аягында душмандын кайыктарына түшүп алып, шаарды басып калды. Булардын толбой калган өксүгү Темир Маликти кармай албай койгондугу болду.

Туш-тушка аттанган кошуун, туткундагандарын айдап, олжого алган мүлктөрүн артынып-тартынып биротоло чогулушту. Согды дарыясынын боюна ар кыл улут аскерлери топтолду. Бул дүйнөдө ушунча көп улут бар экенин моңгол жоокерлери ошондо гана билди.

Үч бөлүк аскер түгөл чогулуп, баштарын кошкон соң, Чыңгызхан Самарканды коё туруп, Аму-Дарыянын аркы жээгинде жашырынып жүргөн Хорезим падышасы Шах Мухамметти согончоктой кубалоо үчүн эки бөлүк аскерди аттандырды. Анын бири Жебеники, дагы бири Субатайдын жоокерлери эле.

Чыңгызхан эң ишенимдүү бул эки сардарына:

— Экөөңдүн кошуунуң кудум эле эки жакка атылган жебеге окшош илгерилегидей болсун. Бирок, силердин максатыңар бир гана — Мухамметтин аскерлерин кууп сокку уруп, аны тыптыйпыл кылуу! Зор кошуунга кезигип калсаңар ар кимиңер өз алдыңарча согушпай кабарлашып иш кылгыла. Жоо чегинсе аларга тынч алгыдай орун калтырбай соккула. Өздөрү багынган шаар тургундары менен аскерлерге тийишпей, каршылык кылгандарын таптап өткүлө! — деп буйрук берди. Бул эки кошуун ошол эле күнү Согды дарыясынын боюнан аттанып, Самаркандан бир чакырымдай алыстаган соң, эки жакка катар атылган жебедей, бөлүнө жөнөштү.

Самаркан багытындагы чабуул март айынын аягында башталды. Чыңгызхан кийин уюштурулган ар кыл улут аскерлерин чабуулдун алдыңкы сабына салып, моңгол жөө аскерлерин алардын артынан койду. Хорезим кошууну шаардын бекем коргонуна таянып, каршылык көрсөтүп кирди. Шаардагы аскерлердин көбү түрки тилде сүйлөгөн каңлылар жана парстар болучу. Кыргындуу согуш жети күнгө уланып, Чыңгызхан ички шаарды толугу менен басып алды. Багынган каңлыларды шаардын сыртына чогултуп, ички шаардын төрт жагынан бирдей өрт коё берди. Каршылык көрсөткөн миңге жакын парсы аскерлеринин баарынын башын алды.

Баш аламан кыргын согуш барышында Самаркан тургундарынын көбү ат туягына тапталды, багынган отуз миң каңлы аскерлери менен эл да түгөл кырылды.

Самаркан шаарын өрттөө Чыңгызхандын өзүнө да дүлөй кишинин ишиндей билинди. Алоолонгон өрт жалыны караңгы түндү жарык ааламга айлантып, булуң-бурчтардан чыккан ызы-чуу анын мазесин ала берди. Таң супа салаар кезде шаар четиндеги серечеге чыккан Чыңгызхан көр оозунан аман калгандар бир жерге чогулуп жатканын байкады. Булар отуз миңдей өнөрпоз, иңдей туткун, азын-оолак аял жана жыйырма чакты пил болучу.

Чыңгызхан Самарканды өрттөп жиберген соң, Самаркан менен Несип арынын ортосундагы өңүргө конуш которуп, жайды ошол жерде өткөрдү. Бул жер аскерлерди тыныктырууга да, ат-унааны семиртүүгө да өтө ыңгайлуу экен. Чыңгызхан күзүндө баштала турган согушка ойдокудай даярданып алуу үчүн бул жерге көчүп келген болучу.

Ушундайча, Аму-Дарыянын түндүк жагындагы жерлердин бардыгы Чыңгызхандын карамагына өттү. Чыңгызхан согуштук саясаттарын белгилөөдөн тыш моңгол аскерлеринин жай букараны азапка салбастыгы, мал-мүлкүн булап талабастыгы жөнүндө да айрым саясат чыгарды. Ошентип, колун канга жууган, аялдардын намысына тийген, талап-тоногон аскерлер зулумдугунан тыйылып, албарстыдан адамга айланды. Күнү кечөө эле, адам канына боёлгон өңүрлөр кайра жанданып, ойроңдолгон шаарлар аз болсо да кыймылга келип, ээн калган үйлөргө кишилер кирип, тиричилик жүрө баштагансыды.

Чыңгызхан бул шаарларды башкарууга сардарларын белгилеп, алардын карамагына мусулмандардан жардамчыларды дайындады. Башкаруу оңтойсуз болгон жерлерге аскер тургузду. Калың колдун барыш келишине ыңгайлуу болсун үчүн чоң-чоң шаарлар аралыгында жол салдырды. Сыр-Дарыя менен Аму-Дарыясынын аралыгындагы мейкин өрөөндөрдө, жайыттарда, чөлдөрдө моңгол аскерлери камчы үйүргөн кымкуут эл эмгек кылып жатышты.

Ошол кезде Жебе менен Субатайдын кол башчылыгындагы эки бөлүктүн кабарчылары биринин артынан бири келип жетти.

Бул эки бөлүк каршылык көрсөтпөгөн Балх шаарынын тургундарын аман калтырып, каршылык кылган Жаба шаарынын тургундарын түгөл кырып таштаптыр. Хорезимдин ички жагындагы Нишапур шаарына бара турган жолдогу шаарларды арты-артынан багындырды. Каршылык кылбагандардын конушун соо калтырып, каршылашкандардын конушун тарпка айлантты. Июнь айынын башында моңгол

жоокерлери Нишапурга согушсуз эле кирди. Бул эки бөлүк Мухаметти сая кууп Нишапурдан Каспий деңизинин боюндагы шаарчаларга бет алган соң, Мухаммет кабар очорсуз жоголду. Кантсе да, Мухамметтин аскерлерин табуу милдети ушул эки бөлүккө жүктөлдү.

Ат — көлүктү ирдентээр жай айы өтүп, Мухамметтин уулу Жалалиддиндин Хорезим борбору Үргөнч тегерегинде жүргөнүн уккан Чыңгызхан Жочи, Чагатай, Үгүтөйлөрдү калың кол менен аттандырып, ошол шаарды алууга буюрду.

Үргөнч шаары Аму-Дарыянын Арал деңизине куяр жээгине жайгашкан чоң шаар эле. Моңгол аскерлери дарыянын шаарга туташкан жеринен басып кирмек болуп тырмышты. Бирок, үч миң аскеринен ажырап кайра чегинди. Шаар сепилинин мыктылыгы, шаарды коргоочулардын баатырдык аракети себебинен, моңгол аскерлери шаарды алты ай курчап жатып ала албады. Алмак түгүл курчоону кыскан сайын аябай чыгымга учурап жатты.

Ошончолук көп аскер кырылганча кармашса да, согушта жеңишке жете албаганынын себебин, чоң уулу Жочи менен экинчи уулу Чагатайдын бирдиги жоктугунан болуп жатканын сезген Чыңгызхан кошуундун кол башчылык бийлигин Үгүтөйгө берүүнү ылайык көрдү. Үгүтөй атасы Чыңгызхандын талабы боюнча эки агасын жараштырып кеңешип иш алып барууну айтты да, Хорезимдин борборуна чабуулга өттү. Шаардакылар күчтүү каршылык көрсөтүп, бирер чакан аянтты алуу үчүн да аябагандай күч жумшап, өлүк тоо-тоо болуп үйүлдү. Акыры, моңгол аскерлери 1221-жылдын апрель айында гана Үргөнч шаарын багындыра алды. Түргүн эл менен аскерлер арасындагы жүз миң кол өнөрчүлөрдү кошуунга кабылдап, башкаларынын бардыгын таптакыр кырып таштады. Элүү миңдей моңгол аскерлеринин ар бири жат элдин жыйырма төрт адамына каршы салгылашып, аябай каралжып, канга боёло чыкты.

Кандуу кыргын аяктаган соң, моңгол аскерлери Аму-Дарыянын тосмосун бузуп, үйүлгөн өлүк менен үйлөрдү, мал-мүлктүн, жабдыктардын бардыгына кан жабышып калгандыктан аларга моңгол аскерлеринин көөнү чаппады. Алар ушунчалык кыргындуу согуш алып барганы менен эр жүрөк кол башчы Жалалиддинди колго түшүрө албады.

Чыңгызхан Үргөнчтүн алынгандыгы жөнүндөгү кабарды уккан соң Аму-Дарыянын жээгиндеги жайытка көчтү. Чагатай менен Үгүтөй жарым жылдан кийин ордого келди. Жочи болсо Үргөнч шаарын алган соң, эки инисинен бөлүнүп, Сыр-Дарыянын түндүгүндөгү жерлерди багындырууга кетти. Ал бул жолу Чыңгызхандын буйругусуз эле кетти. Чыңгызхан бул кабарды Чагатай менен Үгүтөйдөн уккан соң, ачуудан жарылып кете жаздады. Бирок, өзгөчө аракет да колдонгон жок. Бул жөнүндө башка сөз да айткан жок. Жочинин буйруксуз кеткени ката болгон менен, бул милдетти ал аткарбаса, дагы бири аткарууга туура келер эле. Ушул себептүү Чыңгызхандын ачуусу бат эле тарады.

Чыңгызхан кичүү уулу Толуну Жалалиддинди кармап келүүгө буйруп, ар улуттун куралып, эселеп көбөйгөн кошуунун ошол чөйрөдө дем алдырып, иретке сала баштады.

Жай аяктаган соң, Чыңгызхан Аму-Дарыянын түндүк жагындагы шаарларга чабуул жасап, бир кыйла шаарларды алган соң, ордосун Аму-Дарыянын куймасына көчүрдү.

Толу Жалалиддинди сая кууп жүрүп, жолдо катар нечен шаарларды багындырган болсо да, Жалалиддиндин өзүн колго түшүрө албады. Улун байбиченин колунда өскөн Ичгихудик Пирванда Жалалиддинден жеңилип калды. Бул моңгол аскерлеринин согуш башталгандан берки эң зор жеңилиши эле. Кол астындагы кошуунунун көбүнөн айрылган Ичгихудик Чыңгызхандын алдына келип, жеңилиш жазасын күттү, Чыңгызхан ага сүйлөгөндүн ордуна:

— Ичгихудигим, сен өңкөй жеңишке гана аттанып калып, айрыкча татаал жапаша машакаттуу жагдайларды али башыңан өткөрө элексиң. Бул иретки жеңилиштен тажрыйба, сабак алсаң гана болду, — деп акыл айтты. Бул анын Ичгихудикти коргогону болбостон, аны тарбиялаган энеси Улунду сыйлаганы эле.

Ичгихудик жеңилгенден көп өтпөй эле, Чыңгызхан ошол жылдын февралында Каспи деңизинин бир аралына качып барган Мухамметтин ооруп каза болгонун укту. Мухамметти кууп кеткен Жебе менен Субатай жаңы милдет кабылдоо жана андан ары жортуул жасоо үчүн Чыңгызханга кабарчы жиберип, жол-жобо сурады. Алар калың кошуунун Кавказ тоосунан ары ашырмакчы эле.

Чыңгызхан моңголдун бул эки чыгаан сардарынын, жиберген жол-жобосу жеткиче калың колду Кара деңиз менен Каспий деңизинин аралыгындагы өрөөндөргө жетип каларын ойлогон эмес. Кайра кеткен кабарчынын аларды кууп жетерине да көзү жетпеди.

Чыңгызхан аларды алгач жөнөткөндө айткан «эки жакка атылган жебеге окшош илгерлегиле» деген сөзүн али унута элек болучу. Эки жакка атылган жебенин жерге түшкүчө мейкиндикти как жарып өтөрү сөзсүз. Чыңгызхан Жочинин кылыгына аябай ачууланганы менен, Жочи өңдүү эле буйруксуз жортуул жасаган Жебе менен Субатайга кабагын чытып да койгон жок, жактырбаган ырай да билдирбеди.

Кыш түшөрдүн алдында Чыңгызхан Жалалиддиндин Кешмир өңүрүнө келиптир деген кабарды угуп, Кешмирге өзү аттанды. Ал жолдо катар кезиккен шаарларды бир-бирлеп багындырып, мурдакы адаты боюнча каршылашпаганын тирүү калтырып, каршылашкан шаарлардын бардыгын ойрондоп жүрүп отурду. Бул сапаркы согуш да азаптуу согуш болду. Моңгол жоокерлери түндүк жактагы Индикуш тоосунан ашып, Бамян шаарын курчоого алды. Ошол урушта Чагатайдын бир баласы окко учту. Небересин жанындай көрүүчү Чыңгызхан Бамян шаарынын ойронун чыгаруу жөнүндө буйрук жарыялап:

— Мунун таш-талканын чыгарып, топурагын сапыргыла! Шаарда карайган жыгач, кылайган чөп калбасын! Ушул шаарды жүз жылга чейин адам изи түшпөс кылып тынгыла! — деди.

Чыңгызхан шаарды тоноого тыйым салып шаар алынары менен кыбыраган эле жандын баарын өлтүрүп, шаарды жер бетинен биротоло жок кылып таштады.

Баласынын өлүмүнөн кабар-очорсуз жүргөн Чагатай согуш майданынан Чыңгызхандын жанына келгенде, Чыңгызхан өңүн бузуп туруп:

— Сен менин жарлыгымды орундабадың! — деп бакырды.

— Атамдын жарлыгын орундабаганым өлгөн менен тең го мага! — деди чочуп калган Чагатай.

Ушул сөздү укканда Чыңгызхан:

— Сөзүмдү ук. Бир балаң четинеп кетти, Чагатайым. Кайгыңды буйрук менен басмакчымын, — деди.

Чагатай баласынын казасынан келген кайгысын атасына туйдурбады.

Ошондон кийин Чыңгызхан Жалалиддиндин изине түшүп, далай жерде согушуп, акыры аны Инд дарыясынын жээгинде кууп жетти. Ичгихудиктин өчүн алып берүү үчүн калың колдун алдында өзү ураан чакыра чабуулдап, согушка кирди. Кызыл-кыргын согушта күчүнөн тайган Жалалиддин үстүнө соот кийген, колуна асаба кармаган бойдон жыйырма кездей бийик таштан атын секиртип, дарыяны кечип өтө качты. Моңгол аскерлери Жалалиддинди андан ары куумак болгондо, жоонун мындай жүрөктүүлүгүнө кайыл болгон Чыңгызхан кубалаткан жок. Анын артынан атылган санаксыз жебелер сууга түшүп жатты.

Чыңгызхан 1222-жылынын көктөм чагаанын калың кар каптап жаткан Индикуш тоосунун этегиндеги ордосунда өткөрдү. Жалалиддиндин карамагындагы шаарларга

сардарларынан башчы дайындап, ошол тегеректеги жоону тыптыйпыл соолтууну буюрду. Моңгол аскерлери Амударыянын түштүк жагындагы алына элек шаарларга чабуул жасап, тургундарын кырып жатты.

Туш-тушка жөнөтүлгөн кошуундардын жеңиш кабарлары чабармандар аркылуу арты-артынан жетип жаткан апрель айынын бир күнү Чыңгызхандын алдына түрү шумдуктуу бир мейман келди. Бул киши Чыңгызхандын чакыртуусу боюнча алыстагы Шандуң провинциясынан келген Шаңшүн Жинрин деген олуя эле.

Мындан бир жыл мурда олуялардын эң билимдүүсү, элдин ишенимине татыктуу болгон Шаңшүн Жинрин деген кишинин бар экендигин уккан Чыңгызхан Йе Лүгө чакырык кагазын жаздырып, Лиу Жуңлүйдү жыйырма аскер кошуп жиберген болучу. Чыңгызхандын аны чакыртуудагы максаты — даңкы элге жайылган бул олуядан түбөлүк өлбөстүктүн аргасын билмек эле. Өмүрүн бүтүндөй жортуул жана согуш менен өткөргөн Чыңгызхан ден соолугунан айрылгандыгын, өзүнүн алтымыш жашка толгондугун куттуктап жаткан ушул көктөм чагаанында бир эле билди.

Чыңгызхан алыстан келген мейманын конок үйүндө күттүрүп, аны ошол эле күнү ордосуна чакыртты. Чүкөдөй болгон бул абышка башын эңкее ийип, эки алаканын беттештире жуптап, Чыңгызханды көздөй илкий басып келе жатты.

— Башка элдердин чакыруусун кабыл албай, менин гана чакыруумду кабылдап, ушул жерге атайын келгениңизге көптөн көп ыракмат, — деди Чыңгызхан. Тилмеч муну которуп берди.

— Амириңиз боюнча кулуңздун келүүсү, кудайдын кудурети го, — деди олуя чал.

Шаңшүн Жинрин Чыңгызхандын бетине тике карабады. Алдында эч ким жоктон бетер, кымыңдаган көзүн чоң үйдүн бир бурчуна кадай берди.

— Жинрин, алыстан ат арытып келип отурасыз го. Өмүрдү узартуучу дары барбы, деги? Бар болсо мага тартуу кылыңыз.

— Ден соолукту оңоо аргасы болгон менен, өмүрдү узартуучу дары болгон эмес, — деди абышка. Бул абышканын оозу кыбырап бирдемелерди айтып жаткандай болгону менен, кебетесинде эч кандай өзгөрүүлөр жок өңдүү.

— Өмүрдү узартуучу дары чын эле жокпу? — деп Чыңгызхан үнүн чыгара сүйлөдү.

— Ден соолукту оңоо аргасы болгон менен, өмүрдү узартуучу дары болгон эмес, — деп абышка жаңкы сөзүн кайталады.

Чыңгызхан: «Абышка күткөн жеримен чыкпады, ошентсе да, чакыртканым жаман болгон жок» — деди ичинен. Бул экөөнүн сөзү тилмеч аркылуу бир-бирине ыкчам, нары бат жетип турду. Чыңгызхан өз сөзүн амир деп эсептебей турган адамдар менен учурашпаганына далай заман болгон эле.

— Эл сизди «Кудайдын түбөлүк элчиси» деп атайт экен го. Өзүңүз да ошондой түшүнөсүзбү? — деди Чыңгызхан.

— Эл ошондой атаса, атап да жүргөн чыгар. Бирок, өзүм бул жагынан кабарсыз экенмин.

Чыңгызхан сүйлөбөсө, абышка да ооз ачпады.

Арадан эки-үч күн өткөн соң, Шаңшүн Жинрин жолдо келе жатып жазган бир нече ырын Лиу Жуңлүй аркылуу Чыңгызханга тартуулады. Бул ырлар Самаркан, Бүгүр сыяктуу өрөөндөрдө, чөл талааларды басканда жазылган экен. Чыңгызхан бул ырларды окумуштуу Йе Лүгө берип, Йе Лүнүн согуш кездеринде жазган ырларын Шаңшүн Жинринге өз колу менен тартуулады. Ал, бул экөөнүн бири кары, бири жаш болсо да, түбүндө жарашып кетер деген түкшөмөлдө болду.

Дагы төрт-беш күн өткөндөн кийин, Чыңгызхан Шаңшүн Жинринден: Йе Лүнүн ырлары кандай экен, деп сураганда, ал өтө сонун жазылыптыр, деп жооп берди. Аны

менен учурашкың келеби, деп сураганыңда, ал учурашууга куштар эместигин айтты. Чыңгызхан эмнегедир шекшигендей Йе Лүнү чакыртты, буга да ошол суроону берди.

— Ырлары сонун экен. Эмне үчүн экенин билбейм, айтор, ошол киши менен учурашууга көңүлүм тартпай турат, — деди дөңгөчтөй болгон кара сакал жигит, көндүм жоон үнү менен.

— Шаңшүн Жинрин да ушундай жооп берди эле, — деди Чыңгызхан күлүмсүрөп. Бирок, бул экөөнүн бирин-бири неге жактырбай тургандыгын түшүнө албады. Чыңгызхан ушул жөнүндө сөз козгогондо Йе Лү:

— Ал мени хандын артынан ээрчип жанында жүргөнүң менен ага эч кандай септигиңди тийгизбепсиң, деп күнөөлөгөнүдүр, балким, — деди.

— Ал эми, сенин аны жактырбаганың кандай?

— Ал тээ жердин түбүнөн ордоңузга келгени менен, сизге эч нерсе кылып бергени жок. Мен анын ушунусун жактыра албадым.

— Эч нерсе кылып бергени жок дегенде, сен эмнени айтмакчысың? — деп Чыңгызхан кадала түштү.

— Алдаяр таксыр, ал өзүңүздүн улуу атыңызды тарыхтан өчүрүү жолунда эч нерсе кылгысы келбейт.

— Менин атымды тарыхтан эмне үчүн өчүрөт экен? Менин атым, моңголдордун аты тарыхтан түбөлүк өчпөйт! — деди Чыңгызхан кумсарып. Йе Лү салмактуу калыбын жазбастан:

— Арийне, атыңыз тарыхка жазылбаса, өкүнүчтүү болор. Бул өзүңүздүн кол астыңыздагы аскерлериңиздин эл-журтту аябай кыргандыгынын залдары го, — деди.

Чыңгызхандын өңү кумсарып, колу-буту титиреп, ордунан ыргып туруп, жанындагы үйгө кирип кетти. Аздан соң өңүнө кан чуркап кайра чыкты:

— Өлүмгө буюрсам да болмок. Бирок, жазаны өз сөзүң жеңилдетти. Ылайыктуу жаза бекитилгенче камакта болосуң, — деди да артынан, — каада-наркты билбеген шүмшүк! — деп каткыра күлдү.

Йе Лүнүн сөзү жанына батып, көөнүнө кадик салса да, Чыңгызхан өзү жаратып жанына алган бул жигитти андан ашыра сөгө албады.

Эки-үч күндөн кийин ал Йе Лүнү чакыртып алып:

— Жакында Жинриндин диний сабагын тыңшамакчымын. Сен да жанымда болосуң, — деди.

Бу, Йе Лү үчүн оор жаза эле. Жинриндин сабагын жат кишилерден Тиан Жи, Жинхай, Лиу Жуңлү, Йин Лишандар, эл ичинен дагы үч жазып алуучу кишилер белгиленип, буга Йе Лү да катыша турган болду.

Чыңгызхандын эки такшалган калемгердин башын кошуу ою уйгурлардын көтөрүлүшүнө байланыштуу жарым жыл кечиктирилди. Чыңгызхан көтөрүлүштү басууга өзү аттанууга бекип, Шаңшүн Жинриндин диний сабагын жарым жылдан кийин — октябрь айларынын жайлуу бир чактарында угууга келишти. Ага чейин Самарканда тура турууну талап кылган Жинрин, миңге жакын атчан аскердин коргоосунда жыйырма нече күндүк жердеги согуш өртү басылган түндүк шаарга жөнөдү.

Чыңгызхан жортуулга жөнөгөндө Шаңшүн Жинрин менен Йе Лү жанында жок болучу. Хорезим элинин шаарларында уйгурлар көп эле. Алар жер-жерлерде кичигирим мунт чыгарып, элдин тынчын ала баштаган. Чыңгызхан өзүнө упуаасыздык кылгандардын тукумун туздай курутту. Чыңгызхандын сардарлары Герат шаарын басып алганда анын тургундарын толугу менен кырып таштаган болучу. Бу сапар ал Мерап шаарын кайра алганда, тургундарынын көбүн кырып таштады.

Чыңгызхан Гесин шаарын алган кезде жай мезгили башталып калган. Ал жайды Индикуш тоосунда өткөрмөкчү болуп турганда анын ордосуна далайдан бери байланышы үзүлүп калган Жебе менен Субатайдан кабарчылар келишти.

Каспи деңизинин аркы жээгинде жүргөн эки кошуун Кавказ тоосун ашып, Кырчак, Асу, Логис элдеринен уюштурулган аскерлерин ойрондоп, жортуулун андан ары дагы улантап, Болгар элине чабуул жасамак экен.

Мындан жарым жыл мурда жортуулга кеткен кошуундан кабарчылардын алып келген туңгуч кабары ушул болду. Эки айдан кийин бул эки кошуундан дагы кабарчылар келди:

— Болгар элинин быт-чытын чыгарып, шаарларынын бардыгын ойрондодук. Эми Орус элине чабуул жасаганы жатабыз, — деп кошуундун үч айдан берки аракетин баяндады.

Бул эки кошуундун токтоосуз алга илгерилешине кандайдыр бир таң каларлык күч демөөр болгон сыяктанат. Бул Чыңгызхандын касиеттүүлүгүнөн же Жебе менен Субатайдын талантынан эмес, жерге түшкүчө мейкиндикти как жара турган жебеге окшогон эки кошуундун, ачыгын айтканда, Бөртө Чоного болгон моңгол ишенимин актагандыгын, жоону жоймоюнча ат тизгинин тартпайбыз, деген кайраттуу жигеринин натыйжасы эле. Алар эс алып тыныгууну мүлдөм үнүтүп, салгылашты токтоткон жок, жандарын чүпүрөккө түйүп алып, алга умтула берүүнү гана билишти.

Кабарчылардын сөзүнө караганда, бул эки кошуун ээн талааны жайпай жалбырттаган өрт сыяктанат. Басып өткөн жерлеринде тирүү жан калбаган, каршылык кылган шаар, шаарчалардын тургундарынын башы кесилип, жадагалса, жол боюндагы жыгачтарга чейин өрттөп, көчө-көчөнүн күлүн көккө сапырышкан. Моңгол атынын туягы Ирак, Азербайжан, Кыргызстан, Грузия, Сирия, Армения, Кыпчак жана Болгария сыяктуу элдердин бардыгын таптап, ушул жерлердеги чоң-чоң шаарлардын бардыгы ойрондолуп, тургундары түгөл кырылыптыр.

Чыңгызхан Жебе менен Субатайдын кошуунунан келген кабарчыларды кабыл алып жатканда, бул эки кошуундун жортуулун эми токтото албай тургандыгын, ал экөөнү колдоодон башка айла калбаганын туйду. Мунун тескерисинче, Сыр-Дарыянын түндүк жагына жортуул жасаган чоң уулу Жочиден кабар келбеди. Чыңгызхан Жебе менен Субатайдын согуштагы эмгегин сыйлоо жөнүндө жарлык түшүрүп, Жочинин Кыпчак жериндеги согушту тез аяктап, Кара деңиз менен Каспи деңизинин түндүгүнө өтүп, андагы көп улуттуу элдерге чабуул коюп, Жебе менен Субатайдын кошуунуна кошулуусун буюрду.

Алтан хандыгын жайгаштыруу жумушуна калтырылган Мухулайдан он чакты күндө бирден кабарчы келип турду. Ал жакта айтарлык жаңылык болбосо да, Мухулай Алтан хандыгынын түндүк жагындагы жерлерди басып алууга ашыгыптыр. Ал жерлердеги шаарлар мурда Чыңгызханга багынган болсо да, Чыңгызхан чегингенден кийин Алтан хандыгынын карамагына кайра өткөн өңдөнөт. Мухулай ошол шаарларга жалгыз өзү чабуул жасаптыр. Кабарчылар Мухулайдын согуштарда сиңирген эмгектерин даана баяндап жатышты.

Август айынын соңунда Шаңшүн Жинрин Самаркан шаарынан Чыңгызхандын жанына келди. Түндүккө аттанууну ойлоп турган Чыңгызхан аны кошо ээрчитип алды. Чыңгызхан Самарканга аттанганда жолдо убадасы боюнча октябрь айынын кастарлуу бир күнү Шаңшүн Жинриндин диний сабагын тыңшады. Ал күнү Чыңгызхан жасалгалуу үй тиктирип, аялдарды үйгө жолотподу. Үйгө шам чырак жактырды.

Чыңгызхан сабакка окумуштуу Йе Лүнү да катыштырды, Жинрин менен Йе Лү бир-бирине баш ийкешип урмат билдирише да, ооз ачып сүйлөшпөдү. Эки-үч күндөн кийин Чыңгызхан Жинриндин диний сабагын дагы укту. Йе Лү да келип отурду, бирок Чыңгызхан ага үнчүкпады. Шаңшүн Жинрин сабагында буларды сүйлөдү:

— Даожиао (Даоизм) асман мейкиндигин жасап, жер кыртышын бекемдеди. Ай менен күндү, жылдызды, периштени жана адамзатты Даожиао жараткан. Адамзат кудайдын улуулугун билсе да, Даожиаодун улуулугун түшүнбөйт. Даожиао алды менен

жер жана көктү жасап, андан кийин адамзатты жаратты. Адамзат алгачында, дүйнөгө жаңыдан жаратылганда нур чачып туруучу, чымылдап ылдам басуучу, тамакты чийки жечү эле. Убакыт өткөн сайын адамзаттын салмагы оорлоп, нуру өчтү. Бул абал адамзат махабатты билгенден кийин болгон.

Хан канчада болбосун Теңирге таандык болот. Теңир ханды жадыгөйлөрдүн көзүн жоготууга жумшайт. Хан кыйынчылыкты түгөл жеңип өз милдетин аткарган соң, асманга чыгып, Теңирдин адамы сыпатында жерге кайра түшөт. Ал жарык дүйнөгө кайра келген соң, атак-аброюн сактап, жемекейликти таштап чыккынчылардан кыраакы болуп, өз башын коргоону билиши керек. Ушуларды орундаса, хан бактылуу болуп узак жашайт.

Кудайдын бар экенин чын. Олуянын жолуна кирүү, ал туурасында кырк алты саат толгонуусу керек. Кайыр-садага берген, олуянын жолун элге үгүттөгөн киши асманга чыгып периште болот.

Хан эл журттту бакытка бөлөөгө ишенимин арттырууну, өзүн асыроонун мазмуну кылышы керек. Элди боорукерлик менен жакшы көрүү, коомду көзүнүн карегиндей коргоо, бүткүл ааламга тынчтык орнотуу — хандын башкалар жөнүндөгү эрежеси, ал эми адамдарды рухи жактан коргоо болсо, хандын өз коому жөнүндөгү эрежеси болуусу шарт.

Чыңгызхан Шаңшүн Жинриндин ушул сыяктуу сабагын эки жолу тыңшап отурган кезинде хан деген сөз оозунан чыккан сайын анын сөзүн бөлүп турду. Анткени, өзүнүн кылгандары олуянын жолуна таптакыр каршы болучу. Ошондо да, анын сөзүн бериле отуруп тыңшады. Сөздөрүнүн арасында тыйбаса болбой турган тентек мазмундагы сөздөр аралаша кетсе да, жактырбаган ырай билдирбеди.

Чыңгызхан Самарканга жакындап келгени менен, шаарга кирбеди. Бул кезде, жоокерчиликтен обочо калган, түрдүү улуттар аралаш конуштаган Самаркан шаары тынч тиричилик өткөрүп жаткан болучу. Мындакы тургун калктын негизи уйгурлар эле. Ханзу (кытай), кидан, таңгыт тургундары бийлик башындагылардын жалчысына айланган. Эл бийлөөчүлөрдүн арасында түрктөр, парстар, арабдар көп эле. Согушта аларды багындырган моңгол аскерлери алардан да көп болду.

Моңгол кошуунун мейли башчылары, мейли жай аскерлери болсун, оюна келгенин кылып, ээн баш, жүгөнсүз болуп кетишти. Башка улуттун кыз-келиндерин көчөлөрдөгү ашканаларда, бак-бакчаларда сүйрөп жүрүштү. Бир кездери көчөлөрү өлүккө толуп, өрттөнүп кеткен бул шаар эки жылдан кийин кайра жанданып, мурдакы үрөйлүү көрүнүш эми көзгө чалдыкпай калган.

Чыңгызхан басып алган Хорезим элинин шаарлары ичинен Самаркан шаары эң биринчи болуп тынчтык түсүн алды. Бир нече жылдан кийин башка шаарлардын да ушундай болору, жеке Хорезим элинде гана эмес, Жебе менен Субатай багындырган Каспи деңизи, Кара деңиз бойлорундагы чоочун элдерде да ушундай кырдаалдын болору сөзсүз эле. Ушул жагынан алганда, Самаркан башка шаарларга үлгү болушу мүмкүн.

Эмне үчүн экенин ким билсин, Чыңгызхандын Самаркан көчөлөрүн аралоого көөнү чаппады. Шаар ичинен, жанында зыяпат залдары, бакчасы бар арноолуу үйлөр дайындалды. Эгер көөнү тартса, багынган элдерден алып келинген тоту, пил сыяктуу айбанаттарды да келтирүүгө болор эле. Сардарлары менен аскерлери Самарканда өргүүнү тиленсе да, Чыңгызхан аны ылайык көргөн жок.

Чыңгызхан Самаркандан эки күнчүлүк алыс жерге чатыр тиктирип, ноябрь айына чейин ал жерден козголбоду. Ноябрь өткөндөн кийин гана түндүк жакка көчүүнү, кышты ошол жерде өткөрөрү жөнүндө буйрук берди. Ал бармактайынан калыптанган тиричилик каадасы, ошондой эле ата-бабаларынын кылымдардан берки салты боюнча

алачыктарын чечип, унааларга арттырып, жыл бою өрүш, конуш жаңылап көчүп жүрүүнү аябай сагынган эле.

Чыңгызхан Инд дарыясынын жогорку агымына жакын келе турган тоо арасындагы Буякетвер деген жерге кыштагысы келди. Ал жаңы журтуна конуп, төрт-беш күн өткөн соң бүткөн боюнан ысык кандын жыты буруксуган үчүнчү уулу Үгүтөй узак убакыт талаа согушунда жүрүп, көздөрүн түзөң жердин айбандарыныкындай канталатып, моңгол жоокерлерин жана ошонун саны менен чамалаш туткундарды ээрчитип жете келди. Индистан туткундары башына ак селде ороп алганына карап, Үгүтөйдүн жоокерлери алыстан караганда бардыгы ак тебетей кийип алгансып көрүндү.

1223-жылдын көктөм чагааны аяктаган соң, Чыңгызхан Чыгышка жортуул жасоого буюрду. Ал согуш болбогон учурда да моңгол үйлөрүн ары-бери көчүрүп жүрдү. Минтпесе көңүлү көнчүгүдөй эмес.

Моңгол жоокерлеринин негизги — башкы штабы жана анын жетекчилигиндеги калың кол дагы Самарканга бет алганы менен, шаарга кирбей Сыр-Дарыянын жогорку агымына барып түштү. Бул кездерде Чыңгызхан Шаңшүн Жинриндин диний сабагын алда нече угуп, аны мейли түшүнсүн, мейли түшүнбөсүн, айтор, айткан сөздөрүн калтырбай угууга бел байлады.

Чыңгызхан Сыр-Дарыянын боюнда убактысынын көп бөлүгүн аңчылык менен өткөрдү. Бир күнү алдынан үркө качкан каманды кууп баратып, жыгылып калды, бирок жараланбады, ооруксунбады.

— Хан аке, картайып калган экенсиз. Аттан жыгылууңуз кудайдын сизди тыйгандыгы, камандын жараланбай кетиши — кудайдын сизди коргогондугу. Аңга көп чыга бербегениңиз жакшы, — деди Шаңшүн Жинрин.

Чыңгызхандын аттан жыгылышы өзүнө оор туюлду. Эми олуянын тилин албаска да болбоду. Ошондон көп өтпөй эле Шаңшүн Жинрин элине кайтуу жөнүндө өтүнүчүн билдирди.

— Мен карапайым эле айылдын кишисимин. Деңиз боюндагы элимден сизге келип кызматыңызда болгонума үч жыл болду. Кудайдын мага берген мөөнөттүү убагы толду. Эми элиме кайтайын, — деди ал.

Шаңшүн Жинрин элине кайтуусу жөнүндө мындан мурда да эки жолу айтканда Чыңгызхан макул көргөн эмес. Азыр, кудайдын мөөнөттүк убакты толду, деп жатса, эми дагы кармап берүүнүн жөнү жок эле.

Шаңшүн Жинрин март айынын башында Чыңгызхандын ордосунан аттанды. Чыңгызхан Ан Лишанды элчи, Мунгулдай, Хары, Байхаларды элчи орун басары кылып дайындап, жандарына коргоочу аскер кошуп, олуяны күн чыгышты көздөй жолго салды.

Шаңшүн Жинрин кеткенден кийин көп өтпөй, Чыңгызхан өзүнүн рухи дүйнөсүндө зор өзгөрүш болгонун туйду. Бу кандай өзгөрүш? Ал Бурхан Халдун тоосунун боорундагы ата конушуна кайтууну ойлоп, бул ниетин алды менен Куланга айтты. Кулан ата конушунан аттанган беш жылдан бери дайыма Чыңгызхандын жанында болду.

— Падышам, оюңуз болсо мен кантип каршы чыгайын? — деди Кулан.

— Моңгол бөксөсүндө сени өзүнө тарткыдай эч нерсе жок беле?

— Мен өз алдымча эмнени ойлой алмакмын? Менин жүрөгүм качан да болсо сиз деп согот. Менин оюм качан болбосун сиздин оюңуз менен бир чыгууга тийиш. Сиз чачынын ыраңы башка аялдардын койнунда жатканда да менин жүрөгүм сизди деп кана соккон болучу.

Кулан жат элде жесиреп аябай жүдөгөн Чыңгызхандын жанында жүргөнү менен бир төшөктө баш кошуу болгон эмес. Анын баякы сулуу келбети өчкөн. Ошондо да,

бети дагы эле кып-кызыл, эти жумшак, көзү мурдакысынан да нурдана түшкөн, уурту солуңкураган менен ажарынан тая элек болучу.

— Оюңуз ушундай болсо, мен башка эмне дейм? Өз башыма катышы жок бир ойду айтууга уруксат этиңиз, — деп Кулан Чыңгызханга карады.

— Аның эмне ой эле, ачык айт?

— Гималай тоосунун аржагында бизге багынбаган көп эл бар дейт. Ысык алкакка таандык ал жерде пил көп болот, дин абыдан жалпылашып кеткен, эркектери башына ак кездеме ороп, аялдары бетин ак чүпүрөк менен чүмкөп алат деп угам. Мен, сиздин ошол жерлерди багындырууну ойлобогонуңузга таң калам. Ал жактын дүр-дүйнөсү да көп дешет...

Сенин оюңду түшүнбөгөн кезим болбогон чыгар, дейм, Кулан. Сен Гималай тоосунун аржагындагы элге кызыгып жатканың жок. Ал жерде кызыл-кыргын согуштун болушун тилеп турасың го.

— Күндүн ысыгында, шамалдын отунда жүргөн өзүңүз менен бирге жүрүүдөн башка тилегим жок менин. Бай турмуш өткөрө турган, боорлору алтын менен капталып, кыш ташы менен жасалган сарайда жашап, гөөхар такта отура турган хандын жанында болууну арман кылбайм. Сизди эч бир кыйынчылык тосо албайт. Моңгол аскерлери дүйнөнүн бардык жерин кезип жүрөт го. Эми, Гималай тоосунан ары ашып, Инд дарыясынан өтүп, суусу мол, чөбү чүйгүн, пили көп ошол элдин аскери менен согушканыңыз жөн.

— Кулан, сен эмки азап-тозокко чыдаштык бере албастырсың. Инд дарыясынын агыны катуу болот, Гималай тоосунун жалама зоо, кыялары муз курчанып, кар жамынып жатат.

— Таксыр хан, балабыз калган жердеги дарыя Инд дарыясынан да чоң эле го. Ал өрөөндүн кары да Гималай тоосунун карынан жука эмес болучу. Баламан кечип кеткенди билген мен байкуш, сөөгүмдүн жат элде калуусунан коркуп кантейин?!

Чыңгызхан үнсүз отура түшүп:

— Макул эмесе, айтканыңды орундайын. Индистанга чабуул жасаганымда жанымда бирге болосуң, — деди.

Мына ушундайча, Чыңгызхан Шаңшүн Жинрин менен окумуштуу Йе Лүнүн оюна тап-такыр окшобой турган Куландын сунушуна макул болду. Ата мекенине кайтуу оюнан дароо айнып, бүткөн боюн керемет күч чырмагандай абалга кирди. Кулан бардык өмүрүн өзүнүн жеке үстөмдүгүн ишке ашырууга арнагандагы себебинен Чыңгызхан анын сөзүнөн чыга албады. Кулан Бурхан Халдунду күсөбөдү. Анын бул ою Бөртө байбичеге жана анын балдарына байланыштуу туулган болучу. Хандын токолу болуп жүргөн Кулан өз өмүрүн өзгөчө жайгаштырууга бекиди.

Ошондон көп өтпөй эле, Чыңгызхан Индистанга чабуул жасоого даярдана баштады. Бирок, бул согуш тез аяктай турган согуш эмес эле. Чагатай менен Үгүтөй былтыр Букар шаарынын тегерегинде негизги кошуундан бөлүнгөндөн тартып, бүтүндөй алыскы жерлерде согуш жүргүзүп жаткан. Эми, алардын Сыр-Дарыянын боюна тез жетип келиши үчүн кабарчы жибербей болбоду. Кыпчак талаасында согушуп жүргөн чоң уулу Жочиге да, моңгол жоокерлеринин эки сардары Жебе менен Субатайга да чабармандар жиберилип, алардын тез жетип келүүлөрү буйрулду.

Чагатай менен Үгүтөй кабар жетип жыйырма күндөн кийин келишти. Бирок, алыста жүргөн Жочи, Жебе, Субатай кошуундарынын мында жетишине далай күн кетмек. Чыңгызхан, Жочи жай айында, Жебе менен Субатай күздүн соңунда келер деп божомолдоду.

Чыңгызхан жай айларын түндүк жактагы тоолордо аңчылык кылуу менен өткөрдү. Мунун өзү аскерлерди машыктыруу, алардын жигерин күчөтүү жагынан өтө маанилүү болучу. Ал күз аяктаганда Сыр-Дарыя чөлкөмүнө көчүп келди. Бир күнү Жочи жиберген

кабарчы, Жочинин кыпчак тоо-таштарындагы аң бүткөндүн баарысын Чыңгызханга тартуулоо үчүн Сыр-Дарыянын боюн көздөй айдап келе жатканын айтты.

Чыңгызхан Жочинин тартуусу колуна накта тийбесе да, андан аябай ыраазы болуп, тартуу кабылдоого бекитилген күндөн жарым ай мурда үч жүз миң аскерин Сыр-Дарыянын жогорку агымына жайгаштырды. Күздүн баш ченинде жапайы чочко, кулан, жапайы үй, бугу-марал жана башка түз жердин айбанаттары Сыр-Дарыянын өрөөнүндөгү мейкин талаага батпай кетти. Калың айбанаттар ичинде үйүр-үйүрү менен жүргөн нечен жүздөгөн кулан менен кумурскача кыбыраган коёндор көзгө укмуштуудай көрүндү. Чыңгызхан канча миң чакырым алыстан ушул түзөң айбанаттарын айдап келген Жочинин өнөрүнө аябай кубанды.

Моңолдор мурда ушунчалык кең мейкиндикте аң уулап көргөн эмес. Адамдар менен айбанаттар ортосундагы алпурушуу Сыр-Дарыянын боюнда күнүгө болуп жатты. Андан кайтарда Жочи жана анын жоокерлери көзгө чалдыкпады. Бир кезде эки киши келип, Жочинин ноокастап, Кыпчак талаасындагы ордосуна кайтып кеткенин кабарлады. Чыңгызхан дароо чабарман жиберип, ноокастап калса да кошууну менен түгөл кайтып келсин, деп буюрду. Өзү келе албаса да, кошуунунун бир бөлүгүн жибербегенине Чыңгызхан аябай ачууланды.

Ошол жылы күзүндө Алтан хандыгындагы калың колдун негизги бөлүгүн башкарып турган, элүү төрт жаштагы Мухулайдын дүйнөдөн өткөндүгү жөнүндө суук кабар келди. Чыңгызхан бир колунан ажырагандай болду. Ал Алтан хандыгындагы иштин баарын Мухулайга тапшырып, эч нерседен камсыз, бардык күчүн жыйнап, Хорезим элине чабуул жасоого келген эле. Мухулайдын казасы аны аябай мүнчүрөттү.

Чыңгызхан Мухулайдын каза болгонун жоокерлерине угузуп, жоокерлер менен сардарлардын бир ай аза күтүшүн жарыялады.

— Ишенимдүү сардарым жарык дүйнө менен коштошту, Мухулай эми жарым жыл тирүү турганда Алтан хандыгынын падышасы болот эле, — деп Чыңгызхан сөзүнүн аягын айталбай серечеден түшүп кетти.

Ал Мухулайдын орошон эмгегин кызыл тил менен айтып жеткизе албасын билүүчү. Ошол күнү ал сардарларынан Бурчу менен Зелмени ордого чакыртып, Мухулайга катуу кайгырып турганын билдирди. Мухулайдын зор эмгегин, адамгерчилик сапатын Чыңгызхандан кала берсе Бурчу менен Зелме да толук биле турган.

Бурчу Чыңгызхан менен курдаш — алтымыш бирде, Зелме алтымыш төрт жашка чыккан эле. Зелме ушундан эки жыл мурда шал болуп ооруганы үчүн тили да булдурап калган. Быйыл жайдан бери Бурчунун да ноокасы көбөйө баштады. Ал Чыңгызханды көргөндө жашып кетти. Чыңгызхан:

— Мухулайдын баатырлыгын жакшы билгендерден ушул үчөөбүз гана калдык. Башкалар түгөл дүйнөдөн өттү, — дегенде, Зелме андай эмес дегенсип, колун булгай бирдемелерди айтымыш болду эле, Чыңгызхан менен Бурчу анын эмне айтып, эмне койгонун уга албады. Чыңгызхан анын оозуна кулагын төшөй берип мына буларды укту:

— Андай эмес, билүүчүлөр ушул үчөөбүз гана эмеспиз. Мухулайдын эрдигин Алтан хандыгынын калың журту түгөл билет.

Ошол жылдын башында Жебе менен Субатай жиберген эки кабарчы Самаркандын тегерегинде өргүп жаткан Чыңгызханга келди.

— Эки кошуун Орус элине чабуул жасап, Орус кинездеринин курама аскерлерин Калка дарыясынын жээгинде талкалады. Түштүктөгү Орустардын торопоюн тоздуруп, канга боёду. Алар эми Днепр дарыясынан ары өтүп, Азоб деңизинин жээктерин ат туягы менен жанчып жатат, — деди кабарчылар.

Эки кабарчынын экөө тең моңол экен. Бирок, булардын кийгендери шумдуктуу көрүндү. Тар шым кийип, моюндарына жука жоолук ороп, жемиш шарабы куюлган

тери көөкөрлөрүн, кооз чыны идиштерин, олжого алган токума торлорун он-ондон кылып, канжыгаларына салбырата байланып алышыптыр. Алар кошуундун абалынан кабар алып келгени гана болбосо, Чыңгызхандын кошуун качан кайтат, деген суроосуна жооп айта алышпады.

ТОГУЗУНЧУ БӨЛҮМ

1224-жылдын башында Чыңгызхан бардык жоокерлеринин Индистанга чабуул жасоосу жөнүндө буйрук түшүрдү. Индикуш тоосунан ашып, Индистандын жерине өтүп, анын шаар-базарларын түгөл багындыруу, согуш аяктаган соң, Тибет аркылуу моңгол бөксөсүнө кайтуу пландалган болучу. Буга канча жыл, канча ай кетерин Чыңгызхан да, сардарлары да болжой албады.

Калың кол согуш буйругу жарыяланары менен эле керек-жарактарын сарамжалдоого киришип, түрдүү улуттардан куралган аскерлер, бир ай бою эртеден кечке буудай актоо, кийим-кече тигүү менен алек болушту. Моңгол аскерлери аскар тоодон ашуу, терең суудан кечүүгө керектүү жыгач кесүү жумушу менен алпурушуп, дарыядан өтүү, тоого чыгуу сыяктуу иш жүзүндүк машыгууларды алып бара баштады.

Март айы чендеринде моңгол аскерлери Сыр Дарыянын боюндагы ордодон бөлүнүп аттанды. Кошуун аттанардан мурда Чыңгызхан өзүнүн буйругуна моюн сунбаган, алыскы жат жерде жүргөн Жебе менен Субатайга жана сөзүн бучкагына теңебей кыпчак элинде жаткан чоң уулу Жочиге чабармандарын жиберди. Чабармандардын милдети башталганы жаткан согуштун кабарын жеткирүү менен катар негизги кошуундан обочодо жүргүзүлүп жаткан согушту токтотуп, мекенге кайтуу жөнүндөгү буйрукту жеткизүү эле.

Моңгол жоокерлери бир айга жакын сапар тарткан соң, Индикуш тоосунун чокулары араанын тиштерин элестетип, бүлбүлдөп көрүнө баштады. Алар дагы бир айдан кийин Индикуш тоосунун дал өзүнөн бөлүнүп-бөлүнүп аша башташты. Бул чөлкөмдүн тоолору бийик, аска-зоолору кооптуу, токойлору түнт болгону үчүн калың кол токойлуу өңүрдөн соң карлуу чокулардан, андан кийин дагы чытырман токойлордон өтүп жатышты. Ушул себептүү, убакыт жагынан утулбаса да, алардын бир кыйла мал-жаны чыгымдар болду.

Калың кол бир бийик ашуудан ашып өргүгөн күнү Кулан каза болду. Куландын узак жашай албастыгын Чыңгызхан Сыр-Дарыянын боюнан аттанаарда эле билген. Куландын начарлап калганын уккан Чыңгызхан анын жанына бат эле жетип келди. Ал үйгө кирип келгенде, кирпичи араң эле кыймылдаган Кулан төшөгүндө сулк жаткан экен. Чыңгызхан жанына жакындаганда, ал кудум эле ошону күтүп тургансып, көзүн ачып алды. Чанагынан чыккан көзү жан чочугудай коркунучтуу, оту алоолоп турган үй темир аяздай суук эле. Куландын муштумдай жүрөгү мына эми согуудан токтомок. Анын таптакыр өзгөргөн добушу эч бир кишинин добушуна окшободу, тек гана ээрди кыбырап бирдемелерди айткансыйт.

Бир кезде, араңдан зорго күлүмсүрөдү Кулан:

— Муз астына...,— деп колун Чыңгызханга сунду эле калчылдаган колу ага жете көтөрүлө албады. Бу. Чыңгызхандын көрөр көз аялы, башка аялдарынан өзүнө өзгөчө боорукер туюлган Куландын о дүйнөгө аттанмак болгону эле.

Чыңгызхан Куландын «муз астына» дегенин сөөгүмдү муздун астына койгула, дегени болсо керек, деп ойлоду. Ал бир кезде Чагатайдын баласы каза болгондо катуу кайгырууга тыйым салганындай эле бул жолу Куландын казасына өзүнүн да кайгыруусуна катуу тыйым салмак болду. Бул жөнүндө ал он чакты күн мурда эле ушул чечимге келип алган болучу.

Аздан соң Куландын жүрөгү согуудан токтоп, парс эмчиси анын каза болгонун айтканда Чыңгызхан үйдөн чыкты. Ал өзүн бекем кармап, Куландын казасынан көп жабыкпоого аракеттенди. Аза салтын өткөзүп, Куландын сөөгүн муз астына коймокчу болду. Анын сүйүктүү зайыбына кылынуучу соңку жакшылыгы ушул болмок.

Ошол түнү ал Куландын сөөгү жаткан үйгө шам жактырып, каралуу дасторкон жайдырып, билерман сардарларына Куландын каза болгонун угузуп, алардын каралуу чогулушка катышуусуна уруксат берилди.

Каралуу чогулуш таң заардагы суукта өткөрүлдү. Куландын сөөгү таң алдында талаага чыгарылып, көөнү жакын отуздай сардар менен аскер каралуу чогулушка катышты. Каралуу

чогулуш узакка чоюлуп, күн батарда алар калың бадалдуу сайдан өтүп, ак кар, көк муз жамынган, тегерегинде жыгач-ташы, чөбү да жок бир жылга боюна келишти.

Эртеси жоокерлер Чыңгызханга жылга музунун он чакты жарыгын көрсөттү. Ал муздун жарыктарын бир-бирден текшерип, Куландын сөөгүн эң чоңуна коюуну буюрду. Төрт уйгур жигит сөөктү муздун астына эп менен түшүрүп, сөөк жиптин учуна жакындаганда колдорун бошотту. Сөөктүн жол теңинде кептелип калганын, же түпсүз тереңге түшүп кеткенин билүү мүмкүн болбоду. Музга тийген темирдин добушу гана угулуп, башка добуш чыкпай калды.

Аба ырайынын капысынан бузулуп келе жатканын байкаган булар, Куландын сөөгүн коюп болору менен эле кайра кайтышты. Жолдо катар улуган бороонго карабай тоодон тик ылдый жөнөштү.

Чыңгызхан Куландын казасына жабыкпоону ойлогону менен көңүл кайгысын жашыра албады. Качан ашып өтөрү белгисиз болгон мына бул тоолордон ары ашып Индистанга жасалуучу чабуулду Куландын ою боюнча бекиткен. Эми болсо, Куландын сөөгүн койгудай ыңгайлуу жер издеп, өөдө-төмөн чапкылашты.

Көрөр көз аялынын казасына аза билдирүү үчүн Чыңгызхан Куландын сөөгү коюлган жылга боюнда бир ай турду, жоокерлери да жанында болду. Ошол күндөрдүн бир түнү Чыңгызхан шумдуктуу бир түш көрдү. Таң атаардын алдындагы кез, Чыңгызхандын жаздыгынын астынан бугуга окшогон бир нерсе эрбең эте түштү. Алгачында бугу экен, деп ойлогон Чыңгызхан үңүлө караса, бугу эмес жылкыныкындай куйругу бар, жүнү жашыл, сыңар мүйүздүү, кишиче сүйлөгөн жаныбар экен. Ал жаныбар Чыңгызхандын жаздыгынын жанына чөгөлөй отура калып:

— Хан аке, жоокерлериңизди жыйнап, бир күн да болсо эртерээк элиңизге кайтканыңыз жөн, — деди. Чыңгызхан тиги жаныбардын сөзү аяктары менен эле ойгонуп, ордуна туруп талаага чыкты. Көргөнүнүн түш экени айдан ачык болсо да, ал жаныбардын өзүнүн жанында отурганы, үйдөн чыкканы өңү сыяктана берди. Чыңгызхан эртеси окумуштуу Йе Лүнү чакыртып, түшүн жоорутту.

— Сыңар мүйүз бугу деген жаныбар бар, анын билбей турган тили жок. Ал көбүнчө кан төгүлгөндө, кайгылуу окуя туулганда көрүнөт. Анын сизге көрүнүшү кудайдын амири боюнча болсо керек, — деди Йе Лү.

Чыңгызхан Йе Лүнүн сөзүнө ишене берчү эмес. Бирок, дайыма талоончу, карактоочу, чапкынчы согушту токтотууга умтулган ушул нары өзү жакшы көргөн, нары билимдүү азаматтын сөзүн унчукпай отуруп уга берүүчү. Бирок, анын сөзүн аткарчу эмес. Ал бул жолу таптакыр өзгөрө сүйлөдү:

— Эмесе, ошол сыңар мүйүз бугунун сөзүн эм кылалы, — деди.

Сыңар мүйүз бугунун көзү Чыңгызханга зайыбы Куландын көзү сыяктана түштү. Ушуга байланыштуу Чыңгызхан: «Кулан сыңар мүйүз бугунун кейпине кирип, мени атайын сынаганы келген болбосун?» — деп да ойлоду.

Чыңгызхан ошол эле күнү артка кайтуу буйругун жарыялады. Моңгол жоокерлери эки күндөн кийин, басып өткөн изи боюнча Пишавур деген жерге тикелей тартты. «Индистанга жасала турган чабуулдун пайдасынан зыяны көп болот эле» дешип, сардарлардын баары согуш планындакы бул өзгөрүүнү кубана кубатташты.

Чыңгызхан Бамян тоосун ашып, жайдын кириши менен Багланга жетип, жайды ошондо өткөрдү. Ал Багланда турган кезинде бардык жоокерлерин моңгол бөксөсүнө кайтаруу жөнүндө чечим жасады. Бул иш тегинде эбак эле ойлонулган болсо да, Индистанга чабуул жасоо себебинен кечендетилген. Чыңгызхандын 1219-жылдын көктөмүндө Бурхан Халдун тоосунун боорундагы ордосунан аттанып чыгып, жат элдердин жеринде кан кечип жүргөнүнө азыр төрт жарым жыл болду. Эми болсо, анын согуш өртүн жамына жүргөн жоокерлерин өз элине кайтаруу, алардын көөнүн жайгап, тыныктырар кези келген эле.

Жай аяктары менен эле Чыңгызхан Багландан аттанып, түштүккө карай бет алып, аскерлерин Самарканга чогултуп, ошол чөйрөдөн Ата мекенине кайтмакчы болду. Балх шаарынын чөлкөмүнөн өтүп бара жатканда андагы элдин мунт чыгармакчы болгонун угуп, аны күч менен тынчытууга азын-оолак аскер жөнөттү.

Моңгол жоокерлери Аму-Дарыядан кайра өтүп, Букар шаарын чарпыды. Чыңгызхан Хорезим элин чапканда, башка улуттардын каршылык кылар чамасын билмек үчүн алгач киргени ушул шаар болучу. Булар шаардагы эркек киндиктүүнүн көбүн кырып, калганын аскерликке алып, аялдарын билгендеринче пайдаланышып, аягында ээн калган шаарды өрттөп кетишкен эле.

Ошондон берки үч жылдан ашуун убакыт ичинде Букар шаары да Самаркан шаары өңдүү кайра гүлдөп, жаңы бир шаарга айланыптыр. Адам дегениң кадимкисиндей эле быгып жатат. Аял-эркек дүкөнчүлөр соода-сатык кылып, азык-түлүк мол, бака-шака кырдаал байкалат. Согуштан калып чалдыбары чыккан тамдар, коркунучтуу түштөгү тири укмуш нерсе сыяктанып көрүнөт. Моңгол жоокерлери шаардын түштүгүнөн кирип аралай өтүп, түндүгүнөн чыкты. Шаар калкы аларга корккон же жактырган ырайларын билдирген жок. Бу шаарда да Самаркандагыдай көп улут жашайт. Кытайлар, кидандар, таңгыттар, түрктөр, парстар, арабдар бар. Шаарды коргоого калган чакан моңгол жоокерлери жерлик тургундар менен тамырлашып кетишкен эле.

Чыңгызхан өзү таштаган бул аскерлердин тигил улуттар менен аралашып, алардан эч айырмасыз болуп калганын байкады. Алар да өз боордошторун кубана тосуп алгандай кебете билдире койгон жок. Ушундан болсо керек, Чыңгызхан жеңиш кубанчына толук бөлөнө албады. Көчөдө турган жигиттер душман эмес кечээ күнү эле ушул жерге калтырылган моңголдор болсо да, азыр өмүрлөрүнө зыяндуу кырсык туула калса, бардыгы жоо жакка өтүп кетеринде шек жок эле. Эчен калабалуу согуш жүргүзсө да, сансыз бейкүнөө жанды кырып, шаар-базарларды ойрондоп, топон суу каптаса да эч кандай жаңылык орното албаганын Чыңгызхан эми гана түшүндү.

Ал Букардан өтүп, беш күн жүргөн соң Самарканга келип, ушул жерде кыштап кийинки жаз келгенде моңгол бөксөсүнө багыт алууга бекиди. Демек, эми төрт айдан кийин моңгол жоокерлери Хорезим элинен чыгып кетет. Самарканга келди дегени болбосо, шаарда чакан гана аскер тургузду. Шаар тургундары кыргындан мурдакыдан эселеп көбөйгөндүктөн, моңгол аскерлери тургудай орун да калбаптыр.

Калың аскердин бир кыйласы шаар тегерегине жайгашты. Колу бошой калган моңгол жоокерлери менен жат эл жоокерлери көчөгө чыга калганда быкылдаган журт күмурскадай кайнап жаткандыгын көрүштү.

Чыңгызхан бул жолу шаарга түшпөй оюн-зоок, той-томолукторун ордосунда өткөрдү. Көргөзмөлөрдү, цирк жана театр, ыр-күү оюндарын ордосуна көчүрдү. Өнөрпоздорду каалаган чакта чакыртып турду. Ордосунун тегерегине жайгашкан Чагатай, Үгүтөй, Толу, Белгүдөй сыяктуу жакындары менен да барыш-келиш кылбай көңүлү тарткан кездерде гана үйлөрүнө бир иреттен башбагып коюп жүрдү.

Чыңгызхан баш баккан үйлөрдүн кайсынысынан болбосун, күтпөгөн бир жаңылыктарды байкады. Сырты моңгол үйлөрүнүн сөлөкөтүнө окшогон бул үйлөрдүн ичи, боорлору кирпич-таш менен каланган. Аябай жылуу, төшөнчүлөрү кооз, конокко атайын арналган эптүү үстөл, орундуктары да бар. Булардын кооз үй эмеректерин мындай койгондо да, жемиш шарабы куюлган шишелер менен чыны идиштер иреттүү тизилген. Үйдүн арт жагы тулаңдуу чымга айландырылып, ага катар-катар гүл өстүрүлгөн. Суусу кенен кудуктар казылган.

Үйлөрүнүн кооздугун айтпаган күндө да, келим-кетими үзүлбөйт экен. Айылчылап жүргөн дос-агайндар, башка улуттун оокаттуу соодагерлери ары-бери котолошот. Мындай салт вазирлер менен сардарлардын арасына чейин жетиптир. Аскерлердин кийим-кечеги да өзгөргөн. Жоокерлер арасынан түрдүү обондогу ырлар дагы угулат.

Чыңгызхан бул жаңылыктардын кайсынысын болбосун жериген жок. Жеримек түгүл, ушул жаңылыктарды өзүнүн тайпасында, бүткүл моңгол жергесиндеги аял-эркектердин арасына жайылтууну кыялданган күнү да болду. Канча күндөр удаасы менен оюн-зоок кечелерин өткөрүп, ал оюн-зооктордон козголбой отуруп үзүр алган Чыңгызхан бир кездеги үстү-башы салпылдаган баягы кемпирдин бир эле ырды он жолу кайталай айтып, бийлегенин көргөндө өзүнүн аябай толкунданганын эстеди. Ошондо ал өзүнүн элин — моңголдорду жокчулуктан куткарып, турмуш байлыгын орнотууну, өз тиричилиги менен гана күйпөлөктөнбөй, ошолорду бактылуу өмүргө бөлөөнү ойлогон эле. Анын ошол ойлогон турмушу эми орной баштаган сыяктанды. Бул жаңылык жеке согушта жүргөн жоокерлер менен сардарлар арасында гана эмес, тээ Бурхан Халдун тоосунун арасындагы жерлерде да болуп жатат. Ата мекенинен карыш жылбаган аялдар менен карыялардын турмушуна да укмуштай өзгөрүштөр кирген. Өзүнүн арманы да ушул эмес беле?!

Чыңгызхан айыл олтурган тууган-уруктарын аралап, кечинде өзүнүн моңголчо түрдөгү караңгы үйүнө келди. «Мына бул үйдө мен өз каалоом боюнча олтурам. Бирок, муну башкаларга таңышым, аларды мага окшош ойлободуңар, менче иш кылбадыңар деп кысташым туура болбос» деп ойлоду ал ичинен. Чыңгызхан санаа деңизине чөккөнү менен, анын аржагында бир ой турду. Ошол түнү ал көпкө чейин көз жумбады, зайыбы Кулан эсине түштү. Анын Кулан каза болгондон бери көөнүнүн аябай бузулганы ушул эле. Ал азап-тозокту бирге тартышкан, боор эти Күлгүндү аты-жөнү белгисиз бирөөгө таштаганга чыдаган Куландын табылгыс жан шериги экенин эми чыныгы түшүндү.

Чыңгызхан Самаркан шаарын дагы бир жолу аралады. Үңүлө карабаса, моңгол аскерлери таанылар эмес. Алардын ичинде парсча кийингендери да, ирандык кийимдерди кийгендери да, түркчө кийингендери да байкалат. Ошол күнү ал шаардын бир четиндеги аскерлерге кийим тиккен ишкананы аралады. Өтүк тигүүчүлөрдү бүтүндөй түркчө, узун кончтуу өтүк тигишет экен. Баарын көрсөтүп жүргөн жаш сардар бул өтүктөрдүн сапаттуу, нары согушка кийүүгө эптүү экендигин айтты. Чыңгызхан анын сөзүн башын ийкеп укканы менен «мындай өтүк кийсе булар моңгол аскерине окшобой калат го» деп ойлоду. Ал тургай «Бүржүгүн көк жалдары мындай өтүктү жаратпайт, кар жамынган талааны кече чаап, аскар тоолордон, жылга-жабыттардан аттап өтүүчү Бөртө Чоно урпактарына мындай өтүк жарашпайт» — деп жибере жаздап, өзүн араң токтотту.

Чыңгызхан ордосуна келген соң, Куланды көпкө ойлонду. Ушундай кезде Куланды эске түшүрүү да кызык эле. Ал Самаркан шаарынан Жебе менен Субатайга чоң уулу Жочиге чабарман чаптырып, алардын токтоосуз Самарканга келишин буюрду. Мындан мурдакы чабармандардын барган, барбагандыгы белгисиз. Чабармандардан кеткен бар, келгени жок, кабар-учур билинбей калган эле.

Жебе менен Субатайдан бир жылдан кийин араң киши келди, келгенде да жеке кабарчы гана эмес жүз миң жоокери кошо келди. Чыңгызханга жиберилген нече жүз төөгө жүктөлгөн курал-жарактар сыяктуу олжолор да келди. Чыңгызхан аларды эки күн тыныктырган соң, бир бөлүгүн кайра жиберип, Жебе менен Субатайдын Самарканга келүүсүн тапшырды. Ал экөө жиберген мал-мүлктү токтоосуз эле Бурхан Халдун боорундагы ордосуна жөнөттү.

1224-жылдын аягында Чыңгызхан кыпчак элиндеги Жочиге жиберген чабарманы, Жочинин эки жоокерин кошо ээрчите келди. Алар Жочинин эки жылдан бери оорулуу экенин, алыс сапарды көтөрө албасын, хандын өзү менен кошо мекенге кайта албай турганына кечирим кылышын өтүнгөнүн, кудай насип кылган күнү Моңгол бөксөсүнө барып каларын айтышты.

— Канча жолу чабарман жибердик, алардан кабар-учур болбогонун тышында моңгол улуту менен катышы жок кишидей сүйлөбөгөнү эмнеси? Алыска жортуул жасаган кошуундун бардыгы кайтсын деген жарлык берилип жатканда, жалгыз анын келбегени кандай кеп?! — деп аябай ачууланган Чыңгызхан ошол эле күнү Самаркандан Жочиге дагы чабарман

чаптырды. Ал: «Ана-мына дегениңди коюп, кошуунду алып дароо Самарканга жет!» деп буюрду Жочиге.

Ошондон бир жыл өткөндөн кийин — 1225-жылдын көктөм чагаанында Чыңгызхан элине кайтуу жөнүндө сардарлары менен кеңеш куруп, апрель айынын башында Самаркандан аттанууну, ошого чейин муну жоокерлерге билдирбестикти чечим кылды.

Март айынын башында Чыңгызхан Жебе менен Субатайдын кошууну Самарканды көздөй тез келе жатат, деген кабарды укту. Алдыңкы кабарчы келген соң, сапар абалын маалымдоого чыккан кабарчылар да биринин артынан бири келип жатты. Алардын айтуусуна караганда, бул эки кошуун Мухамметти кууп чыккандагысынан алда канча эсе көп күч алыптыр. Болгарлар менен орустардын курама кошууну чып-чыргасы бузулбай моңгол аскерлерине толук кошулуптур.

Жебе менен Субатай төрт жылдык жортуулду аяктап Самарканга келгенде Чыңгызхан жана анын сардарлары менен аскерлерди аларды шаардын дарбазасы алдынан тосуп алышты. Шаардын түндүк жагындагы Согды дарыясынын жээгинен көрүнгөн кошуун бир далай убакыттан кийин гана шаарга кирип, белгиленген аянтка чогула баштады. Калың жоокердин майданга жыйналып бүтүшү үчүн да бир далай убакыт кетти.

Жанында эки-үч сардары бар Бурчу эң алдыда келип саламдашты. Аздан соң он чакты киши Чыңгызханды көздөй бет алды. Чыңгызхан да нечен жылдан бери учурашпаган эки сардар келди дегенде аябай кубанып, алардын алдына утурлай жөнөдү. Жанына келгендер менен кең аянттын бир бурчунда бир кыйла учурашып, абал сурашты. Бир кезде бака-шака басылып, сардарлардын бири алдыга чыкты, ал Субатай болучу.

Чыңгызханга Субатайдын бою бир карыш өсүп калгансып көрүндү. Элүүнү эңшерген, узак жортуул тарткан Субатайдын кебетесинен чарчап-чаалыгуу белгиси көрүнбөйт, мурдагысынан көп эле жашарып калган сыяктанды. Ал кайтып келгендиги жөнүндө кыскача баяндап, бир кыйла элдин, бир далай тоо менен дарыялардын аттарын айтты. Мунун көбүн Чыңгызхан туңгуч угуп отурат.

Чыңгызхан буларга аябай ыраазы болуп, эми Жебенин алдыга чыгуусун күттү. Бирок, эмнегедир Жебе алдыга чыкпады, кечендей берди. Обочо турган адамдар арасынан да Жебе көрүнбөдү. Чыңгызхан: «Жебе кайда?» деп сурамакчы болуп, обдула бергенде анын жүрөгү шуу дей түштү. Субатай үн катпай турду. Бул жымжырттык Чыңгызханга алда кандай бир шумдуктуудай туюлду. «Жебеге эмне болгон? Жебе сындуу айтылуу сардарым кандайча көзүмө чалдыкпайт!» деген сөзүн ичинен айткан Чыңгызхан Субатайга үңүлө карады да, басып кетти. Ал Жебени өзү тапмак болгон.

Чыңгызхан майданда сап түзөп турган калың жоокерди жалгыз аралап келе жатты. Сардарлар кошуундарын иреттей, урмат билдирип жатышты. Чыңгызхан ошолордун алдынан өтүп баратып: «Жебе кана? Ак таноо күлүгүмдүн мойнун үзгөн, өзүмдүн мойнумду жаралаган ардагер азаматым, Жебем кайда?» дейт ал ичинен.

Чыңгызхан катар-катар турган аскерлерден көз айырбай, эки көзүнөн үчкүн чача жөө басып келе жатты. Ал: «Жебем, бар болсоң көз көрсөтсөңчү, Жебем!» деп тилеген сайын Жебенин карааны көрүнбөдү. Ал өзү мурда көрбөгөн башка улуттардан куралган кошуундар алдынан өттү. Алардын кээ бирлери ак-сары, кээ бирлери капкара экен. Алардын урмат билдирүү адаттары да, урмат кароолунун уюштурулушу да башкача болгону менен, өтө иреттүү көрүндү.

Жебени табалбаган Чыңгызхан акыры какайып турган Субатайдын алдына келип:

— Жебе ооруп өлдүбү же согушта өлдүбү? — деп сурады. Субатай:

— Жебе оорудан же согуштан өлө турган киши эмес го. Карылыктан каза болду. Ал Арал деңизинин түштүк-батыш жагындагы бир аймакта дүйнөдөн кайтты. Ал азыр ошол аймактагы бир тоонун чокусунун түндүк жагында уктап жатат, — деп байсалдуу түрдө жооп берди. Ушуну айтып жатканда бетинен тер шорголоп кетти.

Чыңгызхан:

— Орошон эмгек сиңирген кайран Жебем, карылыктан о дүйнөгө кеткен экенсиң го, — деп катуу өкүндү да, өтө кайгырбоону ойлоп, Кулан каза болгондо өзүн тыйгандай, Жебенин өлүмүнө да кайгыра бербестикке бекиди.

Апрель айынын башында, калың кол Самаркандан аттанды. Чыңгызхан Жочини ошого чейин күттү, бирок келбеди. Чыңгызхан кыпчак элине дагы чабарман жиберип, Жочинин наймандардын бугулуу деген жеринде негизги кошуунга келип кошулуусун буюрду.

Самаркандан аттанаардан бир күн мурда Чыңгызхан Хорезим элинин бир кездеги падышасы Мухамметтин энеси менен анын жанындагы барымтага кармалып турган аялдарды бийик дубалдын үстүнө катар тургузуп, Хорезим мамлекетинин карамагынан чыгуу расмиятын өткөрдү, анын буларды моңгол бөксөсүнө алпарган соң өз элине кайра кетирүү ою жок болучу.

Моңголдордун калың колу жаздан жайга, жайдан күзгө дейре мекенин көздөй сапар чегип, бир кездерде өздөрү канга боёп кеткен шаар, шаарчаларды баса жылжыды. Кээ бир жерлерде бир канча күн өргүсө, кээ бир жерлерге өргүбөй шыдыр жүрүп, Сыр-Дарыянын айрыктарын каршы-терши кечип жатты. Мындан төрт жыл мурда көпүрө салууну билбей турган бул аскерлер эми бекем көпүрөлөрдү өздөрү салып, алды көрүнгөндө артына көз жетпеген, башка улут кишилерин да өз ичине алган калың колду ошол көпүрөдөн токтоосуз өткөрүп жатты.

Күз аягында моңгол аскерлери Ертиш дарыясында азыраак токтоп, андан кийин дагы илгериледи. Ертиш дарыясы өздөрү канча жолу кечип өткөн Сыр-Дарыясы менен Аму-Дарыясына анча окшоп кетпечүдөй сезилди. Сыр-Дарыя менен Аму-Дарыясы батышты көздөй агып, Арал деңизине куят, бирок түндүктү көздөй агуучу Ертиш дарыясынын кайда куяры белгисиз. Калың кол ошол күздүн аягында Алтай тоосунан ашты.

Калың кол наймандар менен уйгурлардын мурдакы конушуна жакын Эмил дарыясынын боюна жеткенде Чыңгызханды каршы алуу үчүн элинен атайын аттанган миң аскер алдыларынан чыкты. Булардын ичинде Чыңгызхандын кичүү уулу Толунун балдары — өзүнүн небереси он бир жашар Кубулай, тогуз жашар Хулагу бар болучу. Чыңгызхан эки небересин аң уулоого буйруп, ушул эки баланы атказуу ырымын өткөрдү. Ал майлуу этти барбыйган жоон колу менен кармап, неберелеринин шадылуу ортон колдорун майлады.

Бир кыйла аял-эркектер кезектешип, багып чоңойткон Кубулай менен Хулагуну көргөндө Чыңгызхандын эсине аты-жөнү белгисиз бирөөгө таштап келген Күлгүн түшө калды. 1212-жылы Алтан хандыгына экинчи жолу чабуул жасаганда, бул кезде небак тиги дүйнөгө кеткен Сорхыншары аркылуу белгисиз бирөөгө таштап кеткен Күлгүнү эгер тирүү болсо, он бешке чыгып, анын да өз тизгинин өз колуна алып жүрө ала турган жоокер азамат болушунда шек жок эле.

Бирок, Чыңгызхан өзүнүн Күлгүндү ушундай тагдырга салганына өкүнбөдү. Ал: «Күлгүнүм, мен сенин ортон колуңа май сүртө албай турган болдум, бул ырымды эми өзүң жаса. Менин ортон колумду да эч ким майлаган эмес. Жетелүү болсоң өз күчүң менен жаса. Мага окшош бол!» деди ичинен.

Кубулай менен Хулагуну көргөндө Чыңгызхандын калкандай кулагы, өткүр көзү, чечен тили, буурул сакал-мурут жапкан бети түгөл нурга бөлөнгөндөй боло кетет. А бирок, Күлгүн эсине түшө калса, нурланган жүзү каардуу түскө кирип, ичи жылып турса да ызгаар чачат.

Эмил дарыясына эки күнчүлүк калган жердеки Бугулууга келгенде Чыңгызхан узак сапар тарткан сардарлары менен жоокерлеринин урматы үчүн таң-тамашалуу той жасап, оюн-зоок өткөрдү. Бул жер моңгол бөксөсүнүн бир жак чети болучу. Оюн-зоок бир нече күнгө созулуп, ага уулдары Чагатай, Үгүтөй, Толулар катышты. Инилери Хасар, Белгүдөй, Хажун, Темүгөйлөр жана Бурчу, Зелме, Субатай, Хубулай, Чимбе, Чолун сыяктуу сардарлары Чыңгызхандын ордосуна күндө чогулуп, мекенинин даамдарын татып, чөйчөк көтөрүштү. Мухулай, Жебе жана Жочи — үчөө гана булардын арасында жок болду.

Чыңгызхан Самаркандан аттанаарында да чоң уулу Жочиге чабарман жиберип, анын дал ушул жерден учурашуусун айткан, бирок андан азыркыга чейин кабар-учур келбеди. Жочинин ишин эсепке албаганда, Чыңгызхан башка иштин баарына ыраазы эле. Той өтө кызыктуу өттү. Тойдун максаты кан майдандын жытын Ата мекенге алып барбай, жырткычтык кылык, кандуу кыргын менен ушул жерде кош айтуу болмок.

Орто Азиянын көз жеткиз бул мейкин өңүрүндө жашаган жат улут аскерлеринин кай бирлери мас болуп, кай бирлери уу-чууга батып, кай бирлери созолонто ырдаса, кай бирлери бий бийлеп жүрдү. Той күнү-түнү токтобой, он-ондон топтолгон аргын кандуу балдар энелери менен кошула кызыктуу оюндарды көрсөтүштү. Ушул балдарды тууган энелери да бий бийлешти. Моңгол аялдарынан нары эткел, нары бойчул бул аялдардын ай жарыгында тегерене бийлеген бийи журтчулукка аябай жакты.

Чыңгызхан отурган жеринен:

— Моңгол аялдары мени гана каршы алчудай сыяктанат го, — деди какшык жылдырып.

Чыңгызхан ошол кезде моңгол кийимин, моңгол накерин кийип, моңгол каадасы боюнча жүрдү. Ал эми Бурчу, Зелме сыяктуу аксакалдар моңгол аскерлеринин кийимин чечип таштап, алтын-күмүш менен кооздолгон Хорезим элинин кийимин кийишкен.

1226-жылы моңгол жоокерлери Алтай тоосунун түндүгүндөгү конушунан, моңгол бөксөсүнүн суусу мол, чөбү чүйгүн өңүрлөрүнө кире баштады. Көптөн бери көрбөгөн ата конушунун ажары сардарлар менен аскерлерди заматта өзүнө тартып алды.

Чыңгызхан Бурхан Халдун тоосунун боорундагы ордосуна токтолбой шыдыр жете албады. Анткени, анын калың колу жеткен эле жердин бардыгында каршы алуу салтанатына туш келип, андай жерлерде бир нече күн, кээлеринде он чакты күндөн өргүп калып жатышты. Чыңгызхан тууган уругу бар аскерлердин үйлөрүнө баруусуна уруксат берди.

Моңголдун калың колу Бурхан Халдун тоосунун боорундагы азыркыга чейин моңгол элинин саясий, экономикалык борбору болуп келген Тугла дарыясынын жээгиндеги Харышугуй деген бул жер Чыңгызхандын эсинен чыккыс жер болучу. Тоорул ханды үч эле күндө жеңгени ага кечөөкү эле иштей билинсе да, андан бери жыйырма жылдай убакыт өттү.

Чыңгызхан ордосуна келген соң, негизги кошуундан башка кошуундагы сардарлар менен аскерлерди аскери милдетинен бошотуп, өз жерлерине кайтарды. Ал жай айларын ошол жерде өткөрүп, өткөн-кеткен иштер оюна түшө берүүчү. Харышугуйда турбаган кезинде Тугла дарыясынын жээктеринен аңчылык кылды. Өзүнүн мурдакы нары досу, нары душманы болгон Тоорул ханга эскерткич белги жасабаганы эсине түшүп, анын өлгөн жери — Харышугуйдун түндүк жагына эскерткич белгисин орнотуп таш бетине уйгур жазуусу менен: «Харышугуйдун падышасы Тоорул хан түбөлүк уйкуда жатат» деген сөздөрдү кооздоп жаздырып койду.

Тоорул хандын эскерткич белгиси салынып болгон соң, Чыңгызхан кандайдыр бир чоң белги орнотконсуду. Тоорул хан Чыңгызхандын унутулгус айкөлү эле. Чыңгызхандын азап-тозок чегип жүргөн бала күндөрүндө аны дайчыгуттардын кастыгынан арачалап, бүржүгүн уруусунун желегин желбиретишкен. Жамука менен достошкондо да, аны ойсурата жеңгенде да жардамын аябаган киши ушул Тоорул хан эмес беле.

Аягында Чыңгызхан Тоорул хан менен өлүшпөй тынбай турган согуш ачып аны жеңип алды, аны аяп да койгон жок. Тагдыр ага Тоорул хан менен кармашууга жазган соң, экөөнүн бири жеңип, бири жеңилээри сөзсүз го. Жакшылыкты жакшылык менен кайтарууну биле жүргөн Тоорул хандын азыр көзү тирүү болсо, жат элден жеңиш туусун желпинте келген Чыңгызханды өзгөчө кырдаал менен тосуп алган болор эле. Чыңгызхан Жамуканы жек көргөнү менен узун бойлуу, эр жүрөк, нары акылман Тоорул абышканы аябай жактыруучу. Ал Хорезим элинде алып барган согуш учурунда да Тоорул хандай каардуу жанды кезиктире албады.

Тугла дарыясынын боюндагы Харышугуй менен Бурхан Халдун тоосунун түштүгүндөгү бүржүгүн айылдарынын арасы үч-төрт күнчүлүк жер болсо да, Чыңгызхан ага жетүүгө

ашыкпады. Сардарлардын бир нечеси үстүнө үй тигилген чоң арабаны чыгышты көздөй жөнөтүүнү кайра-кайра айтса да, аларга Чыңгызхан ынаган жок.

— Өлсөм сөөгүм ошондо коюлат ко, көзүмдүн тирүүсүндө ал жакка барууга ашыгып нетейин? — деди. Ал ушул сөзүнөн кайтпады, эч кимге да ынабады.

Чыңгызхан байбичеси Бөртө менен учураша элек болучу. Ал Харьшугуйга да жете элек, Бурхан Халдундагы ордосуна барып Бөртө менен учурашууга Чыңгызхандын көөнү тартпады. Анткени, Бөртө: аскердин бардыгы түгөл кайтып келиптир, Жочинин эмгиче келбегени кандай? — деп сурашы мүмкүн го.

Чыңгызхан Бөртөнүн мындай суроосуна санаасы тынаарлык жооп бере албайт, Жочинин эмне үчүн келбегенин Бөртөгө түшүндүрө да албайт. Чыңгызхан Тугла дарыясынын жээгинде Жочини эки көзү төрт боло күткөн. Бөртө Жочини Моңгол мамлекетинин мураскерлигине көрсөтпөгөнү үчүн таарынып, Жочинин келбегендигин анын атасы менен болгон байланышында бир мандем болгондугунда, деп билди.

Ушул себепке байланыштуу Чыңгызхандын Бөртө менен учурашкысы келбеди. Жочи келгенде гана учурашып, аңгыча, Жочинин келбегендигине байланыштуу ортолорунда туулушу мүмкүн болгон көңүлсүздүктөн сактанууну ылайык тапты. Чыңгызхандын ордосунда жер-жерлерден кабарчылар келип жатты. Чыңгызхан Жочинин кабарчысын саат, мүнөт сайын күткөнү менен андан кабарчы келе койгон жок.

Жочинин кабарчысын мындан артык күтүү мүмкүн эмес эле. Чыңгызхан жеңиш туусун бүржүгүндөрдүн ата конушуна алып барып желбиретпей болбойт, деп караганы үчүн Жочини күтө-күтө сабыры түгөнгөн Чыңгызхан үстүнө үй тигилген чоң арабасын Бурхан Халдун тоосунун этегиндеги ата конушун көздөй тартууну буюрду. Жолго чыгар күнү бүржүгүн уруусунун желектери арабаны айланта байланып, араба артынан негизги кошуун, жөө аскерлер менен атчан аскерлер катар тизилип, калың көк жал, бүржүндүн атуу баштуулары менен сардарлары Тугла дарыясынын жээгинен түп көтөрүлө аттанды.

Үчүнчү күнү түштө, ата-бабаларынын куттуу конушу, жана алар түбөлүк уйкуга кеткен Бурхан Халдун тоосунун карааны Чыңгызханга бүлбүлдөп көрүнө баштады. Ошол күнү Керүлен дарыясынын жогорку агымына жеткен калың кошуун токтоосуз илгерилеп, кечки күндүн кызылы менен тең бүржүгүн уруусунун ордосуна келип жетишти. Кул-күндөрүн ээрчиткен Бөртө байбиче айыл четинде Чыңгызханды утурлай чыкты. Чыңгызхандан бир жаш чоң Бөртө алтымыш төрттө болучу. Ал семиздиктен басалбаганы үчүн эл көтөрмө орундукка отургузуп алып келишти.

Чыңгызхан жанына келгенде Бөртө ордунан оолжуй турду. Анын күмүштөй аппак чачы жаш чагындакысындай жалт-жулт этип, майланышкан эки бети былкылдагансыганы болбосо, кебетесинен эч кандай өзгөрүш билинбеди. Кулактарында асыл иймек, мойнунда жакут шуру жаркырайт. Отурган орундугу да асыл таштар менен кооздолуп, көз уялткыдай асем экен.

Бөртө:

— Айкөлүм, таксыр ханым, — деп демин басып алгандан кийин сөзүн улады. — Бүгүнкү күн куттуу күн, бүгүнкү күн таксырым, сиздин жеңиш менен келген күнүңүз моңголдун коногунан да кабар билинген күн.

Бөртө байбиче Жочини бүгүнкү күнгө дейре моңголдун коногу деп атоочу, балаңыз деп айтчу эмес. Чыңгызхан байбичесинин сөзүнө ооз ачпастан, эл жыйналып жаткан жакты көздөй басты.

Чыңгызхан эртеси кечки тамакты өзүнүн ордосунда Бөртө, Чагатай, Үгүтөй, Толулар жана алардын балдары менен бирге отуруп ичти. Ал Толунун балдары Кубулай менен Хулагуну гана көргөн, алардан башка дагы жыйырмадай небереси бар экендигин билбес эле. Тамак үстүндө ал Бөртөнүн кечөөкү сөзүн эстеди.

Бөртөнүн энтигип отуруп айткан сөздөрүнөн ал мобуларды билди: бир жыл алдында Жочи келбес болуптур деген сөз тарап, эл-журт буга түрдүү-түрдүү божомолдорду айтышкан экен.

Бөртө байбиче Жочинин ден соолугу жакшы экенин, анын кыпчак элинин ой-кырында аң уулап, эркин өмүр сүрүп жүргөнүн соодагерлерден угуптур.

Бул сөздөрдү укканда Чыңгызхандын өңү кубара түштү. «Эгер ушунун баары чын болсо, Жочи кечиргисиз күнөө өткөрүп жүргөн тура!» деп ойлогон Чыңгызхан картайган байбичесинин алдында ачууланбай, кечки тамакты ичип болуп эле ишенимдүү адамдарын чакыртып, Бөртөгө жолуккан кишилерди таап келүүгө буюрду.

Эки-үч күн өткөн соң, орто жашап калган парс соодагери Чыңгызхандын ордосуна келди. Чыңгызхан соодагерден такып-текшерип, Жочинин кыпчак элинде негизги бийлөөчү болгонун, бай турмушка кеңелип, аң уулоо, аскери машыгуу жумуштары менен айланышып жүргөнүн билди.

Чыңгызхан ачуудан жарылып кете жаздады. Ал Жочинин далай жолу жиберилген кабарчыларды элесп-эскербегенине, хан жарлыгын иликке албаганына, энеси Бөртөнү, анын тезирээк келүүсүн күтүп жаткан атасынын мээр-шапатын ойлобогонун түтөдү. Ал өзүнүн жарлыгын орундабагандардын башын албай койчу эмес. Эми упуасыздык кылмакчы болгон Хорезим тургундарына колдонулган амал Жочиге да колдонулмак болду.

Арадан он күн өтпөй эле моңгол бөксөсү кайрадан ала сапран боло баштады. Өз жерлерине кайтарылган аскерлер Бурхан Халдун тоосунун этегиндеги ордого кайрадан чогулду. Кыпчак элине жортуулга аттанууга үч жүз миң жоокердин сардарлыгына Чагатай менен Үгүтөй дайындалды.

Жочини жазалоого аскер чыгаргандан кийин да Чыңгызхандын санаасы тынбады. Арадан бир ай өткөн соң ал дагы аскер чыгарууну ойлоп, бу сапар сардарлыкка Толуну дайындоону, өзү да кошо барууну ыйгарды. Бирок, экинчи сапар аттануучу аскерлер кечеңдей берди. Анткени, Бурчу менен Зелме Чыңгызхандын өзү барып Жочи менен кармашуусун колдободу. Бирок, Чыңгызхан сардарларынын каршылыгы менен эсептешпестен, ниетинен кайткан жок. Анын ачуусун эч ким да басалбады. Жочинин азабынан моңгол бөксөсү дагы бир жолу ээн калмай боду.

Чыңгызхан Жочиге кенедей да кеңчилик кылмак эмес. Жочинин аскерин тып-тыйпыл кырмайынча, кыпчак жериндеги жан бүткөндү кирпич менен таштын коңулуна корумдап түгөл курутмайынча анын ачуусу басылаар эмес. «Минтпегенде сан-сансыз улут кишилери, ордого караштуу моңгол аскерлери менен сардарлары четинен укурукту жула качат!» деп ойлоду. Ал Бөртө менен кайра учурашпастан жанына Толуну алып керей жерине көчтү. Тугла дарыясынын жээгиндеги Харышугуйдун тегереги атчан аскерлерге жык толду.

Чыңгызхандын керей жерине көчүп барганынан эки-үч күн өткөндөн кийин алгач аттанган Чагатай менен Үгүтөйдүн кабарчылары келди. Бул кабарчы кыпчак жеринен чыккан кабарчыны ээрчите келген экен. Белдерине каралуу кур байланган бул эки кабарчы Чыңгызхандын ордосуна келтирилди.

— Уулуңуз Жочи үч жылдан бери сыркоолуу болучу. Анын сыркоосу быйыл август айында жаман жагына чалып, кыпчак элинде — Каспи деңизинин түндүгүндөгү айлында дүйнөдөн кайтты. Ал көз жумарында: «Эмки жылдын февраль айында бардык аскер менен сардарлар сөөгүмдү Ата мекениме алып кайтсын!» деп осуят кылды, — деди кыпчак элинен келген кабарчы.

Чыңгызхан кабарчыны тиктеген бойдон селейип туруп калды. Чагатай менен Үгүтөйдүн жиберген кабарчылары да кыпчак жеринен келген бул кабарчынын сөзүн ырастап, Жочинин узакка созулган оорудан каза болгонун, 1223-жылдын жайында Кыпчак түзөңдөрүндөгү жапайы кайберендерди Сыр-Дарыянын боюна кууп айдап барганда, сыркоолугунун себебинен Жочи аңга чыгалбаганын, камкор атамды убайга салбайын деп ноокасын жашыргандыгын баяндады.

Чыңгызхан эки кабарчынын эс алуусун буйруп, лам-мим дебей үйүнө кирип кетти. Ал жолоочу соодагердин сөзүнө акмактык менен ишенгенине аябай өкүнүп, жалгыз отурган

тейинде көпкө ыйлады, оор кайгыга батты. Кулан каза болгондо да, Жебе дүйнөдөн өткөндө да өзүн кайгы деңизине чөгөрүүдөн тыйган Чыңгызхан, Жочинин жат элде узак сырकोолоп жүрүп жарык дүйнө менен коштошконун ойлогондо кайгысын басалаар эмес. Анын жан бүткөндүн баары жазганган эки көзүнөн шоргологон жаш, карылык тамгасы басылган каратору бетиндеги аппак сакалы менен мурутун жууду. Көк жалдарча улуп ыйлап, токтоно албай ары-бери баса берди.

Чыңгызхан аздан кийин көзүнүн жашын чорт тыйып, ишенимдүү малайларын чакырып:

— Үйгө эч кимди жолотпогула, мени менен так ушул үйдө кездешкен кишинин башын алам! — деп катаал буйрук берди. Буйрук алган малайлар үйдөн чыга жөнөштү. Ал жалгыз отуруп, муңканып дагы ыйлады. Бүткүл моңголдун тизгинин кармап турган ушул киши кайгы деңизине эми чындап батты.

Чыңгызхан Жочини уулдарынын баарынан өзгөчө көрөрүн, өзүнө окшош эле жат тайпалыктар тартып алып кеткен энеден туулган, моңголдордун көк жалы экендигин иш аракети менен накта далилдемейинче көңүлү тынбаган Жочиге деген сүймөнчүлүгүнүн бөлөкчүлүгүн эми туйду. Эртеси Чыңгызхан Жочи хандын каза болгонун элине угузуп, буйрук жарыялады:

— Уулум Жочи хан кыпчак жеринде дүйнөдөн өтүптүр. Ал жер моңголдордун ата-бабасы, кудайдын амири менен туулган Бөртө Чоно, Гуамарыл өтүп келген Каспи деңизи деген жер экен. Накта эр жүрөк, өтө жөндөмдүү Жочи хан далай согушка катышып, моңгол аскерлери менен сардарларына өрнөк болду. Токсон шаардын камалын бузуп, эки жүз шаарды багындырды. Алтан хандыгынын тым-тыракайын чыгара сокку уруп, Хорезим элине чабуул жасап, Арал деңизи, Каспи деңизи, Кара деңиз сыяктуу жерлердин түндүгүндөгү кыпчак хандыгын куруп, өзү ошонун туңгуч ханы болду. Жочинин урпактары кыпчак хандыгын түбөлүк бийлесин. Жочинин жоокерлери менен сардарлары ошол жерди мекендеп, Жочи хан курган хандыкты коргосун!

Чыңгызхан кыпчак хандыгы деген атты өзү коюп, аны Жочиге менчиктеди.

Бул жөнүндөгү жарлыкты окумуштуу Йе Лү жазды.

Ошондон кийин ал уулунун каза болгондугу жөнүндөгү кайгылуу кабарды Бөртөгө угузду.

— Бөртө байбиче, өзүң тууп, өз колүңда эр жеткен кайран Жочинин казасына менин да кабыргам кайышып турат. Сенин кайгың менин да кайгым го. Анын атынан билинип тургандай Жочи кудайдын бүржүгүндөргө жиберген коногу экен. Ошол конок эми түбөлүк конушуна кайтыптыр, — деди.

Чыңгызхан бир нече күндөн кийин араң эсин жыйып, сардарларынын башын кошуп, таңгыт элине жортуул жасоо жөнүндө кеңешкенден кийин, ал элге чабуул жасоо чечимин чыгарышты. Согушка даяр турган кошуундарынын таңгыт элине каршы аттануусун буйруп, кыпчак жерине кеткен Чагатай менен Үгүтөй аскерлеринин дароо кайтып, таңгыт элине чабуул коюусун да буюрду.

Таңгыт элине чабуул жасоо жөнүндө кокусунан чыгарылган мындай чечимдин үч түрдүү себеби бар эле. Биринчи, моңгол кошууну Хорезим элине чабуулга аттанганда, Таңгыт падышасы жардам бермек түгүл каршы чыккан, эми ошонун жазасын тартышы керек. Экинчи, Мухулайдын көзү өткөн соң, Алтан хандыгын түбөлүк багындыруу милдети Чыңгызханга жүктөлгөн болучу. Ал бул парзын орундоо үчүн алды менен таңгыт элин багындырбай болбос эле. Үчүнчү, Жочинин казасы алып келген кайгыны тек согуш кана баса алмак. Чыңгызхан эмки өмүрүн Алтан хандыгы менен таңгыт элин багындырууга арнады. Ал: «Моңгол Бөртө Чоносунун үрүм-бутактары аткарууга тийиштүү милдеттерди али орундап боло элекмин, өз өмүрүмдү Жочи менен Жебеге, тиги куланча нукура согушка арнашым, өзүм да Бөртө Чоно болушум керек!» деп санады.

Таңгыт элине чабуул жасоочу моңгол аскерлери 1226-жылдын башында Жочинин казасы жөнүндөгү буйрук жарыяланып он күн өткөн соң Тугла дарыясынын жээгинен аттанышты.

Моңгол кошууну 1227-жылдын көктөм чагааны чөл талаада өткөрүштү. Жочи өлүмүнүн каралуу күндөрү али аякталбагандыктан көктөм чагааны куттукталбай аскерлер менен сардарлар жөнөкөй гана ырым кылып, катуу бороонго каршы жортуул жасашты. Бу сапаркы жортуул моңгол аскерлерине аябагандай кыйынчылык алып келди. Январь айынын орто ченинен кийин күнүгө калың кар түшүп, адам жана ат-унаанын чыгымы арбып, тоңуп өлгөндөр көбөйө баштады.

Моңгол аскерлери таңгыт элинин четине февраль айынын орто ченинде араң жетти. Чыңгызхан Чагатай менен Үгүтөйдүн кошуунун күтүп, алар келиши менен эле таңгыт элин туш-туштан курчап алды. Согуш таңгыт элинин түндүк жагынан башталып, жаз менен жай аралыгында каракалаа жана анын түндүгүндөгү бир кыйла шаар-базарлар моңгол аскерлеринин колуна өттү.

Чыңгызхан бардык аскерин Хуншуй тоосуна чогултуп, жайдын ысыгында тоо арасында салкындашып, күз болору менен согушка аттанып, Гажу, Сужу шаарларын, андан кийин Лианжу, Лиңжу шаарларын тез-тез эле басып алды. Өзүнө каршылык көрсөткөн шаарлардын түргүндарын канга боёду. Моңгол аскерлери кирген шаарлардын бардыгы каңгырап бош калды, өлүктөр дөбө-дөбө болуп үйүлүп жатты.

Бир жылдан кийин — 1227-жылынын февраль айында моңгол аскерлери таңгыттын борбору Ыргай шаарына жакындады. Кошуундун бир бөлүгү борборду курчап Чыңгызхан өзү Хуаңхы дарыясынан өттү. Хуаңхы дарыясынан өткөн калың кол тобун жазбай илгерилеп, Жишиху, Линтофу, Тохыжу, Шиниң, Шиндыфу шаарларын басып алды да, түргүндарын кырып, шаарларын өрттөп таштады.

Май айында Паңдиаңфунун батышындагы Лунди деген жерге ордосун тиккен Чыңгызхан Алтан хандыгынын Нанжиндеки падышасына элчи жиберип, моңголдордун карамагына өтүүсүн айтып кыстады. Таңгыттардын борбору Ыргай шаарынан башка жерлеринин бардыгын басып алгандыктан, Алтан хандыгына чабуул жасоого дап-даяр эле. Ал Ыргай шаарында турган Таңгыт ханы Ли Шиандын тизе бүгүүгө ыраазы болуп жиберген элчисин кабылдады. Ли Шиан шаардын дүкөндөрүн түгөл ачтырып, даярдык көрүүгө бир айлык мөөнөт сураган экен, Чыңгызхан буга макул болду.

Чыңгызхан Ыргай шаарынын дарбазасы ачылганга чейинки аралыкта Алтан хандыгына жалпы чабуул жасоо планын түзүп, Мухулайдын мезгилсиз каза болгонун байланыштуу аткарылбай калган. Алтан хандыгын түбөлүк багындыруу милдетин орундап, дүйнөдөн өткөн досунун арманын ишке ашырууга киришти.

Июль айында Чыңгызхан Алтан хандыгынын элчиси менен көрүшүп, жиберген белек-тартууларын кабылдады. Маржан-бермет салынган кутулар көздүн жоосун алат. Бирок, Чыңгызханга кереги маржан-шуру эмес, тээ бир кезде моңгол аскерлеринин таманы менен тапталган учу-кыйырсыз жер болучу. Ал шуру-маржандардын бир бөлүгүн сардарларына бөлүп берип, калганын чачып жиберди. Эмне экенин ким билсин, табактагы кезинде он чакты талдай гана көрүнгөн маржан-шурулар жерге чачылган соң түмөн, миңге айланып, ордонун ичи түгөлү менен шуру-маржандарга толуп кеткенсиди.

Чыңгызхан көзүн колу менен басып бир аз отуруп, колун бошотту эле, үйдүн ичи дагы эле шуру-маржанга толтура экен. Ал кечке жуук киши чакырып үйдүн ичи толгон шуру-маржанбы, деп сураганында, алар андай эч нерсе жогун айтты. Чыңгызхан өзүнүн айный баштаганын ошондо сизди. Хуаңхы дарыясынын боюнда да ушундай абал болгон. Бирок, андагысы маржан-шурулар эмес, куураган сөөк болучу. Бир кездеки согушта кырылган отуздай таңгыт аскеринин сөөгү Чыңгызханга бүткүл талааны каптап жаткан куу сөөк болуп көрүнгөн.

Чыңгызхан ошол түнү Үгүтөй менен Толуну жанына чакыртып, өзүнүн күнүнүн саналуу калганын, непада жарык дүйнө менен коштошуп калса, калың колду ата конушка кайтарып барганга чейин бул ишти купуя сактоолорун тапшырды. Ал ошол эле түнү ооруп калды.

Бир жума өткөндө Чыңгызхан оорусу күчөп жөөлүй баштады:

— Жочи! — деп бирде чоң уулунун атын чакырса, бирде:

— Кулан! — деп ааламдан өткөн көрөр көз аялынын атын чакырды.

Куландын Индикуш тоосунун терең жылгасындагы калың музга коюлгандыгы эсине түшкөндө:

— Мухулай! — деп калат. Же болбосо:

— Жебе! — деп кыйкырат.

Чыңгызхан күсөп чакыргандардын эч кимиси да жарык дүйнөдө жок болучу. Куландан башкаларынын бейитинин кайда экенин да билбейт.

— Толу! — деп үн катты ал бир кезде.

Толу жанынан унчукту.

— Алтан хандыгынын тандалган кошуундары Туңгуаң өткөөлүнө чогулуп жатат. Туңгуаң өткөөлүнүн алдыңкы жагы Лиаңшан тоосуна, арткы жагы Хуаңхы дарыясына туташат. Аны тез эле алуу мүмкүн эмес. Алтан хандыгына баруу үчүн Суң падышалыгы элинен айланып өтүшүңөр, Хынандын түштүгүндөгү Таңжу менен Диңжуну багындырып, Далиаңды ойрондооңор керек. Миң чакырым алыста жаткан Туңгуаң өткөөлүндөгүлөр жардам бере албайт. Ушул айткандарым боюнча иштегин, Толу, — деди Чыңгызхан.

Чыңгызхан Алтан хандыгына чабуул жасоо жөнүндөгү акылын айтып болгон соң, көзүн жумду. Аздан кийин ал эч кимдин атын оозуна албастан эле:

— Таңгыт эли убадалуу күнү шаардын дарбазасын ачпаса, туш-тушунан чабуул коюп, ханын өлтүрүп, шаар тургундарын бүт кырып таштагыла! — деди.

Ушуну айтып жарты мүнөт өткөн соң, Чыңгызхандын тыныгы токтоду.

Таңгыт ханы Чыңгызхан менен жасашкан токтотуу бузуп, шаар дарбазасын убадалуу күнү ачпады. Моңгол аскерлери менен сардарлары Ыргай шаарынын туш-тушунан жабылып, сепилден ашып түшүп, шаарга кирди. Ли Шиан колго түшүп башы алынды, шаар тургундарынын көбү кыргынга учурады. Бир айдан кийин моңголдун калың колу Хуаңхы дарыясынын жээгине жыйналып, кан майдандан моңгол бөксөсүнө тике тартты. Баштакы чечим боюнча, Үгүтөй калың колго башчылык кылды. Чыңгызхандын каза болгондугу аз сандагы сардарлар менен вазирлерден башка эч кимге билдирилген жок.

Моңгол аскерлери саратан ысыкта таңгыт жерин туурасынан кесип, чөлдөрдөн өтүп, түндүктү көздөй багыт алып, Онон дарыясы менен Керүлен дарыясынын башындакы Бурхан Халдун тоосуна тартты. Калың колдун сапары оңдуу болду. Он чакты аскер жер майыштырган калың аскердин как ортосу менен Чыңгызхандын сөөгүн алып келе жатты. Муну кимдир бирөөнүн сөөгү экенин билишсе да, Чыңгызхандын сөөгү экендигин эч ким билген жок.

Калың кол жолдо учураган жандардын бардыгын, мейли ал кары-жаш, аял-эркек болсун баштарын кесип жүрүп отурушту. Бул кабар таралган соң, жан бүткөндүн баары буларга жолой албады. Кайсы гана тайпанын жеринен өтпөсүн алдыларынан тирүү жан чыкпады.

Чыңгызхандын сөөгү бүржүгүн уруусунун конушуна жеткиче сентябрь айы да өтө чыкты. Толу Чыңгызхандын ааламдан өткөнүн бардык аскерлери менен сардарларына ордо алдында угузду. Ал күнү аскерлер топ-топко бөлүнүп, ошол тегеректе түнөштү. Ат туягынын дабырты менен аскерлердин ары-бери жүргөндөгү аяк добушунан башка тырс эткен шыбыш чыкпады.

Чыңгызхандын сөөгү Бөртө байбиченин үйүнө алып келинип, билерман бийлер таң аткыча сөөк жанында олтурушту. Түнкү асманда самсыган жылдыздар жымыңдашып шоола чачат. Көк күмбөзүнүн астына көп үй тигилген. Бүржүгүн уруусунун жерине элдин көп конушу, түндөрдүн тым-тырстыгы ушул жолу гана. Чыңгызхандын сөөгү эртеси Бөртө байбиченикинен Йесүйдүкүнө, анын эртеси Алтан хандыгынан алып келинген аялыныкына көчүрүлүп, айтылуу он чакты аялынын үйлөрүнө бир-бир түнөтүлүп, соңунда өзүнүн үйүнө алып келинди.

Чыңгызхандын каза болгонун угузулгандан кийин, моңгол бөксөсүнүн жер-жерлеринен эл селдей агып келе баштады. Бүржүгүн уруусунун айыл-аймактарында кайгы-муңга баткан кемпир-чал жана башка кишилер котолошуп, көпкө чейин киши аягы басылбады.

Жарым жылдан кийин Чыңгызхандын сөөгү Бурхан Халдун тоосундагы токойдун бир жак четине коюлду. Коёр күнү аябагандай катуу бороон чыкты. Бурхан Халдун тоосунун тегерегиндеги жердин кыртышын сыйрып кетчүдөй гүүлдөгөн кара бороон Чыңгызхандын сөөгү коюлган жердеги токойду деңиздей толкутту. Ушуга байланыштуу, жерлөө ырым-жырымы бир аз кечеңдетилди.

Чыңгызхандын сөөгү коюлган ошол токой эки-үч жылдан кийин мурдакысынан да калың, түнт токойго айланды. Сөөк коюлган жер жыйырма-отуз жыл өтпөй эле мүлдө билинбей калды.

Чыңгызхан алтымыш беш жыл жашап, жыйырма эки жыл эл бийледі.

АКЫРКЫ СӨЗ

«Адабият, көркөм-өнөр доору» журналы «Бөртө Чоно» романын Шиюванын 34-жылы (1950) октябрдагы санынан 35-жылы (1960) июлдагы санына чейин жарыялаган болучу. Башында ушул журналдын үч-төрт санына эле жарыялап бүтүрүү мөлчөрлөнгөн болсо да, роман жазыла келе болжообуздан бир эсе ашып кетти.

Ушул сапар китеп болуп басыларында романдын журналда жарыяланган нускасына кээ бир өзгөртүүлөр киргизилди. Соңку нускага киргизилген өзгөртүүлөрдү Рим мейманканасында бүтүрүп, калемимди үстөлгө койгонумда, ушул чыгарманы жазуу жарыянында «Адабият, көркөм-өнөр доору» журналы редакциясындагы мырзаларды жана башка тармактагы бир топ мырзаларды убара кылып, ишине жолтоо болгондугум эсиме түшүп, көп кыжалат болдум.

Жарыяланган кыска макалаларымды эсепке албаганда, «Бөртө Чоно» романы «Тианпиао жеринде», «Лиулан», «Дунхуаң» аттуу тарыхый романдарыман кийинки төртүнчү романым экенин эскерте кетким келет.

*Шиюванын 35-жылы,
5-август түнү,
Рим шаарынын Тибр дарыясы
боюндагы мейманкана.
Йинове Ясаши*